

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 5

-
- Euroopa ruumiline taassünd Ott Kurs
 Privatiseerimise alternatiivid Alari Purju
 Mis tähendab valgustada? Moses Mendelssohn
 Germaania Friedrich Hölderlin
 Etüüdid tekstist Jaan Undusk
 Katalaanid, iirlased, eestlased Kaido Jaanson
 Prantsuse missioon Eestis Suzanne Champonnois
 Must-valge lipu all Rein Marandi
 Mängiv inimene Johan Huizinga

Spiegel'i-kõnelus Martin Heideggeriga

Nikolai Fjodorovi filosoofia

Dokumente metsavendlustest

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 22. V 1992 OU «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 5000. Tell. nr. 1356.

© AKADEEMIA 1992

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 5

Euroopa ruumiline taassünd	<i>Ott Kurs</i>	899
Privatiseerimise alternatiivid postsotsialistlikes maades	<i>Alari Purju</i>	912
Küsimuse kohta: Mis tähendab valgustada?	<i>Moses Mendelssohn</i> . . .	933
	<i>Tõlkinud Kattri Türk</i>	
<i>Spiegel</i> 'i-kõnelus Martin Heideggeriga	942
	<i>Tõlkinud Ülo Matjus</i>	
Germaania	<i>Friedrich Hölderlin</i> . . .	969
	<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	
Etüüdid tekstist	<i>Jaan Undusk</i>	974
Katalaanid, iirlased, eestlased	<i>Kaido Jaanson</i>	1014
Prantsuse sõjaline missioon Eestis aastatel 1919–1920	<i>Suzanne Champonnois</i>	1023
	<i>Tõlkinud Jana Leibak</i>	

Must-valge lipu all. II	<i>Rein Marandi</i>	1033
	<i>Tõlkinud Marju Luts</i>	
Nikolai Fjodorovi filosoofia	1056
	<i>Tõlkinud Silvi Salupere</i>	
Dokumente metsavendlustest ja vastupanuliikumisest Eestis. VIII	1076
<i>Arvustus: Maakeeles Moosese raamatust Karolinani. Tekste kriminaalõiguse ajaloost. I osa: Moosese seadustest Karolinani. Koostanud Jaan Sootak. Tartu: Tartu Ülikool; Kriminaalõiguse ja -protsessi kateeder—Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, 1991.</i>	<i>Peeter Järvelaid</i>	1090
Millal õppisid Eesti nekrutid lugema ja kirjutama? Liivi Aarma. <i>Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil)</i> . Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1990.	<i>Jaanus Arukaevu, Tõnu Tannberg</i> . . .	1095
<i>Väitlus: "Spiegel'i-kõnelus Martin Heideggeriga". — Akadeemia, nr 5, 1992, lk 942–968.</i>	<i>Ain Kaalep, Ülo Matjus</i> . . .	1102
Editorial note. Summaries		1109
От редакции		1115
Mängiv inimene. III	<i>Johan Huizinga</i>	1119
	<i>Tõlkinud Mati Sirkel</i>	

Lk 932, 941, 973, 1013, 1055, 1075: Voldemar Kangro-Pooli illustratsioonid.

EUROOPA

RUUMILINE TAASSÜND

Ott Kurs

Ristikivi: “[---] kandvad ideed nagu kristlus, hu-
maansus, demokraatia — on sunnitud pidevalt taga-
nema, ühe linna teise järel maha jätma. Aga [---]
kadunud keskaegse Euroopa asemele kasvas uus. Ja
seda ei ehitatud vallutajad — mongolid, saratseenid
ja türklasted, vaid kõik katsumused läbielanud Öhtu-
maa ise. Siis vahest ei tarvitse meilgi lõplikult meelt
heita ja alla vanduda Metsalise Märgile.” (Salo 1988.)

Suurim loodusgeograafiline ruum on manner ehk mander, mille piirjooned muutuvad loodusprotsesside tulemusena. Maakerke-aladel võivad näiteks saared liituda kas omavahel või lähedal asuva mandriga. Viimasel juhul tekivad uued poolsaared. Maapinna vajumisnähtuse puhul moodustub aga suurematest saartest hulk väiksemaid, madalamad saared kaovad hoopiski vee alla, poolsaartest saavad saared jne. Nii on see toimunud ka meie kodumandri Euraasia piiridega. Muutused on olnud siiski niivõrd aeglased, et mandrit asustavad inimesed seda ühe või ka mitme põlvkonna jooksul talviselt ei märka. Veelgi enam, mandri kontuurid on üldjoontes jäänud äratuntavaks isegi sadade tuhandete aastate jooksul. Hoopis kiiremini muutuvad inimese rajatud sotsiaalsed ja kultuurilised ruumid. Nii on see toimunud inimasulate (linnade, alevite, alevike ja külade) ning neist asulaist moodustunud haldusruumide ja riikide piiridega. Maailmas on teatavasti olnud erineva suuruse ja sisekorraldusega riike — Vana-Kreeka

polistest keskaegse Tšingis-khaani (u 30 mln km²) ning hiljutise N. Liidu **impeeriumini** (22,4 mln km²). Majanduslikult ja kultuuriliselt lähedased riigid moodustavad sotsiaal-kultuurilisi ehk inimgeograafilisi **suurruume** ehk **maailmajagusid**. Üheks selliseks maailmajaoks on ka Euroopa.

PIIRID

Meie vana hea Euroopa sai alguse Vahemeremaadest. Alguses (u aastal 1000 eKr) hõlmas ta idapoolse osa Vahemerd ümbritsevast ruumist, seejärel aga (Kristuse sündimise paiku) kõik Reinist ja Doonaust ning Aasovi merest lõunas asuvad maad. Aastaks 1000 pKr oli Euroopa taandunud lõunas Pürenee poolsaare põhjapoolsele, kuid laienenud põhjas Jäämereni ning idas Volga ülemjooksuni (Jordan 1973: 13). Edaspidi on Euroopat ikka peetud Euraasia mandri läänepoolseimaks osaks, kusjuures tema idapiir on jäänud sõltuvaks poliitilishalduslikest ja kultuurilistest piiridest. Nii ongi Euroopa idapiir kõikunud Uurali mäestiku ja hiljutise N. Liidu läänepiiri vahel. N. Liitu kui maailma suurima pindalaga riiki on ka peetud omaette maailmajaoks. Et aga nimetatud riik ise reklaamis end ka Euroopa riigina (lisaks sellele oli nõukogulik kirjanduses veel nn *Zarubežnaja Evropa*, mida eesti keeles püüdlukult **Välis-Euroopaks** nimetati), tehti sageli selles suhtes rahvusvahelisi mõõndusi ning arvati N. Liidu lääneosa Euroopasse.* Ühe sellise kokkuleppe kohaselt aastast 1980 peeti Euroopasse kuuluvaks Küprost (iseseisvat lõunaosa), Türgit kuni väinadeni ning N. Liitu kuni Kaukasuse Peaaheliku ja Uuralini (Eriksson 1991: 127). Niisiis olid vii-

*Samal ajal pidas N. Liit end ühtseks tervikuks, erinevalt revolutsioonilisest Venemaast, kui riigi põhiosaks peeti alasid Uuralist läänes, nn Euroopa-Venemaad.

masel juhul looduslik ja sotsiokultuuriline ruum omaval mehaaniliselt ühendatud. Maailmajao kui inimgeograafilise ruumi piiritlemisel on siiski õigem võtta algüksuseks riik või äärmisel juhul selle selgelt piiritletud halduspoliitiline osa. Nii et nüüd, kus endise N. Liidu ruumis on terve rida iseseisvaid riike, tuleb iga sellise riigi kuuluvust teatud maailmajakku vaadata eraldi. Omaette maailmajao moodustab kindlasti ligikaudu 17 mln km² suurune Venemaa, v.a selle Läänemere ja Fennoskandiaga tihedalt seotud osad. Euroopa piiritlemise 12 oluliseks peetud majanduslik-kultuurilise põhitunnuse alusel (sealhulgas ka põhirahvastiku geneetilise päritolu) riikide ja endise N. Liidu halduspoliitiliste üksuste lõikes on parkümmend aastat tagasi teinud Terry G. Jordan (sünd. 1938) (Jordan 1973: 10–11). Selle alusel said maksimaalarvu (12/12 ehk terviku) Prantsusmaa, Saksamaa (Liitvabariik ja endine Demokraatlik Vabariik), Šveits, Luksemburg, Belgia, Taani ja Suurbritannia. Ülejäänud riigid jagunesid Euroopasse kuulumise tunnuste alusel järgmiselt: Holland ja Rootsi 11/12, Austria, Norra ja Island 10/12 (s.o 5/6), Tšehhoslovakkia 9/12 (3/4), Iiri, Itaalia ja Soome 8/12 (2/3), Poola, Leedu, Läti, Valgevene (v.a idaserv) ja Lääne-Ukraina 7/12, Eesti, Loode-Venemaa, Karjala ja suurem osa Koola-Lapimaast (Murmanski oblastist) 6/12 (1/2), Ungari, Rumeenia ja Bulgaaria 5/12, Portugal, Hispaania, Albaania ja Jugoslaavia 4/12 (1/3), Kreeka ja Küpros 3/12 (1/4) ning Türgi, Alžeeria ja Tuneesia 1/12. Niisiis, vaatamata meie mitteindoeuroopa (soomeugri) päritolule, elanike madalale sissetulekule, suurele imikute suremusele ja omariikluse puudumisele, kuulus Eesti eeltoodud jaotuse alusel juba tollal Euroopasse. Tänapäeval, kui Eesti jt Balti riigid ning ka Valgevene ja Ukraina on iseseisvad, peaksid nad veelgi kindlamalt Euroopasse kuuluma. Seega kulgeks praegune

Euroopa idapiir Valgest merest piki halduspoliitiliste üksuste ja riikide piire kuni Aasovi mereni. Euroopa sellistes piirides on u 6,5 mln km² suur ning seal elab ligi 590 mln inimest. Mis puutub Euroopa teise naabermaailmajakku Orienti, siis on seegi taas laienedud ning hõlmab tänapäeval alasid, mis kuulusid sinna varem (XVIII-XIX saj.). Nii et tänapäeva Orienti kuuluvad ka Kaukaasia, Turkestan (Kesk-Aasia) ja Kasahstan. Atlandi ookeanist Kesk-Aasia mäestikeni ulatuv Orient on Euroopast tunduvalt suurem (20,5 mln km²), kuid elanikke on seal mõnevõrra vähem (505 mln). Tõsi küll, mõned autorid on Orienti käsitletud veelgi laiemana. Tuntud saksa regionaalgeograafi Oskar Schmiederi (1890-1951) järgi kuulusid sinna lisaks veel kogu põhjapoolne (kuiv) Aafrika, Induse madalik (Pandžab, Sind, Thar), Tiibet, Xinjiang ning ka Mongoolia, Venemaa, Ukraina, Moldova, Rumeenia ja Ungari rohtlad (Schmieder 1965). Igal juhul on tänapäeva Euroopa naabriteks idas Venemaa (u 140 mln elanikku) ja lõunas Orient.

SISELIIGESTUS

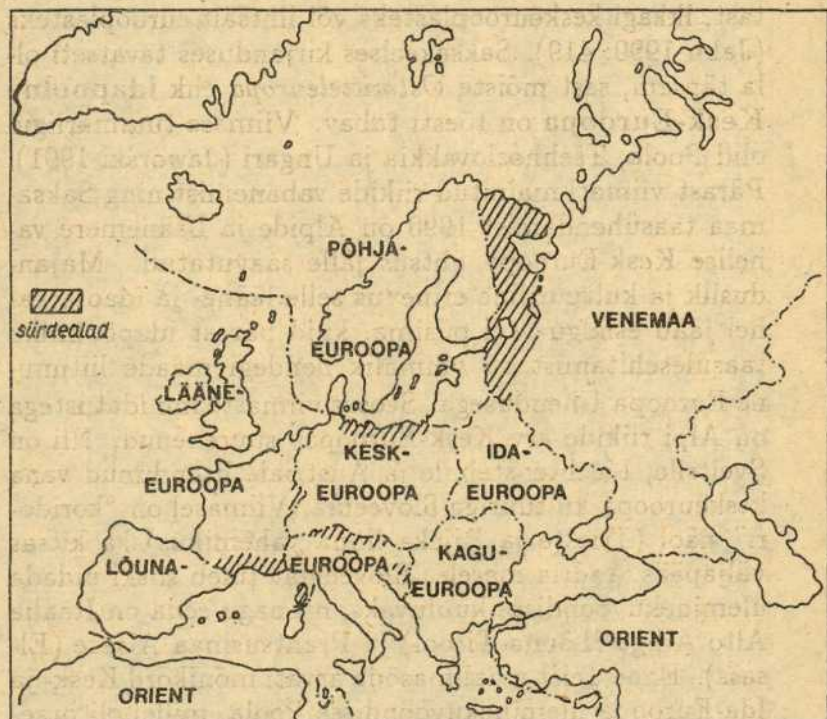
Maailmajao suuremaid osi ehk **allmaailmajagusid** tähistatakse tavaliselt mingi iseloomuliku nime või ilma-kaare nimetusega.

Euroopa puhul tuleks esmalt leida maailmajao keskne osa ehk **Kesk-Euroopa**. Euroopa geomeetriline keskpunkt asetseb Alpidest põhja pool (Tietze 1989), seega siis Saksamaal. Nii et Saksamaa kuulub kindlasti Kesk-Euroopasse. Saksamaad või selle eelkäijaid riiklike moodustisi ongi alati Kesk-Euroopana käsitatud. Ka Tšehhima (Čechy) ja Šveits Saksamaa naabritena kuuluvad Kesk-Euroopasse. Saksamaad või sellele eelnenud riiklike moodustisi ongi alati Kesk-Euroopana käsitatud. Ka Tšehhima (Čechy) ja Šveits Saksamaa

naabritena on sinna alati kuulunud. Enne Esimest maailmasõda arvati tavaliselt Kesk-Euroopasse ka Austria-Ungari ning Venemaa koosseisus olnud Poola osa ehk Visla kubermangud (Suppan 1990: 198). Tõsi küll, mõned saksa õpetlased ja poliitikud on liialdanud määratlusega kesk, käsitades selle Euroopa osana ka laiul alasid Kagu-, Ida- ja Lääne-Euroopast (vt nt Schultz 1989; Ossenbrügge 1991). Rahule jäeti (enamasti) vaid Lõuna-Euroopa. Kesk-Euroopat ongi alati iseloomustanud nõrk ühendus Vahemerega, Muinas-Euroopa sise-merega. See-eest on tal aga alati olnud tugev side Läänemerega, sest Kesk-Euroopa tugevaim riik Saksamaa pole selle mere rannikut kunagi täielikult kaotanud. Pärast Esimest maailmasõda Kesk-Euroopa riikide piirid enam Vahemereni ei ulatunud. Teise maailmasõja ajal säilitas iseseisvuse vaid Šveits; natsionaalsotsialistlik Saksamaa liitis põhilise osa Kesk-Euroopast oma riigiga ning moodustas lisaks veel väikese Slovakkia satelliitriigi. Kesk-Euroopa kaguosas laiendas oma maa-ala Ungari. Kesk-Euroopa juurde kuuluvaks pidas end Jugoslaavia jagamisel tekkinud Horvaatia (Kroaatia), kellele kuulus ka osa Aadria rannikust. Kui Teise maailmasõja ajal domineeris Euroopas Saksamaa, kes nn uue Euroopa ehitamise sildi all kasutas jõudu riikide ja rahvaste kallal, siis sõjajärgsel ajal ajas jõupoliitikat võitjariik N. Liit. Selle tulemusena lõhestati Kesk-Euroopa ruum ning tema tuumikriik Saksamaa nn raudse eesriidega. Viimane andis ajendi vaadelda Kesk-Euroopat hoopis väikesena, vaid raudsest eesriidest läände jääva osana. Mõningatel juhtudel aga unustati Kesk-Euroopa kogunisti ning Lääne- ja Ida-Saksamaa vahelist demarkatsioonijoont käsitati Lääne- ja Ida-Euroopa piirina, eriti ingliskeelses kirjanduses. Nii tunti Nõukogude satelliitriike — Saksa DVD, Poolat, Tšehhoslovakkia ja Ungarit — *Eastern Europe*'ina ehk Ida-Euroopana. Sellisel "Ida-

Euroopal" puudus siiski oma identiteet ning nimetatud maade elanikud pidasid ennast, eriti alates 1984/85. aastast, ikkagi keskeurooplasteks või lihtsalt eurooplasteks (Jahn 1990: 419). Saksakeelses kirjanduses tavatseti olla täpsem, sest mõiste *Ostmitteleuropa* ehk **idapoolne Kesk-Euroopa** on tõesti tabav. Viimase tuumikriigid olid Poola, Tšehhoslovakkia ja Ungari (Jaworski 1991). Pärast viimati mainitud riikide vabanemist ning Saksamaa taasühendamist 1990 on Alpide ja Läänemere vahelise Kesk-Euroopa ühtsus jälle saavutatud. Majanduslik ja kultuuriline erinevus selle lääne- ja idaosa vahel jääb esialgu veel püsima, kuid pärast idapoolmiku taasülesehitamist on võimalik nendegi maade liitumine Euroopa Ühendusega. Seoses viimaste muudatustega on Alpi riikide arv Kesk-Euroopas suurenenud. Nii on Šveitsile, Liechtensteinile ja Austriale lisandunud vana keskeuroopa kultuuriga Sloveenia. Viimasel on "koridori" näol (Trieste ja Rijeka linna vahemikus) ka kitsas väljapääs Aadria merele. Sloveeniat tuleb siiski pidada üleminekuvööndisse kuuluvaks, nii nagu seda on Itaalia Alto Adige (Lõuna-Tirool) ja Prantsusmaa Alsace (Elsass). Enne Teist maailmasõda arvati mõnikord Kesk- ja Ida-Euroopa üleminekuvööndisse Poola, millel oli praegusest tunduvalt idapoolsem asend. Tänapäeva Poola, mis külgneb tihedalt Saksamaa ning Tšehhi ja Slovaki Liitvabariigiga, kuulub Kesk-Euroopasse hoopis kindlalt. Kesk-Euroopas (üle 1 mln km²) elab ligi 160 mln inimest.

Lääne-Euroopa piiritlemine on kergem, sest sinna on alati kuulunud kunagised rivaalid ja hilisemad liitlased Suurbritannia ja Põhja-Iirimaa Ühendatud Kuningriik, mida tuumikosa järgi lühidalt ka Inglismaaks kutsetakse, ning Prantsusmaa. Lisaks nendele kahele suurele kuuluvad Lääne-Euroopasse ka väiksemad naaberriigid Iiri, Holland (Madalmaad), Belgia ja Luksemburg.

Joonis 1. Euroopa liigendus.

Lääne-Euroopa üldpindala (937 000 km²) ja elanike arv (143 mln) on Kesk-Euroopa omast pisut väiksem. Teisele maailmasõjale järgnenud Euroopa lõhestusele hakkasid just Lääne-Euroopa riigid oma ühinemistegevusega vastu seisma. Nii pandigi algus Euroopa Majandusühendusele, praegusele Euroopa Ühendusele. Sellega on liitunud juba 12 riiki.

Lõuna-Euroopana on pärast Teist maailmasõda mõistetud vanemaid iseseisvaid mandririike Hispaaniat, Portugali, Itaaliat ja Kreekat, mõningaid kääbusriike (Andorra, Monaco, San Marino), seni Briti valduses säilinud Gibraltarit ning aastail 1960–1964 iseseisvunud saareriike Küprost ja Maltat (esimese põhjaosa on küll alates 1974. aastast Türgi poolt hõivatud). Balkani poolsaare bolševiseeritud riigid olid arvatud kas Kagu- või Ida-Euroopa juurde. Tänapäeval on olukord teine, sest kokku on varisenud mõlemad kunstlikud süsteemid — kommunistlik riigikorraldus ja Jugoslaavia riik. Viimast hoiavad veel koos Serbia ja Tšernogooria (Montenegro), iseseisvunud on aga Sloveenia, Horvaatia, Bosnia-Hertsegoviina ning Makedoonia. Nii nagu enamik Vahemeremaid, on ka pika Aadria mere rannikuribaga Horvaatia katoliikliku rahvastikuga ning kuulub seega samuti nende hulka. Horvaatiale kuuluva Dalmaatsia sadamad teenindavad ka põhiliselt sise- maist, katoliku-, islami- ja õigeusulise segarahvastikuga Bosnia-Hertsegoviinat, mistõttu ka viimast tuleks käsitada Vahemeremaana. Sellega oleks Richard Harts-horne'i (sünd. 1899) poolt 1936. a esile tõstetud relikt-piir (Vuoristo 1979: 55) muutunud jälle tõeliseks piiriks, mis eraldab peale riikide veel ka riikide rühmi. Niisiis kuuluksid inimgeograafilisse Lõuna-Euroopasse loodus- ruumidest Pürenee poolsaar, Apenniini poolsaar koos jätkalaga Alpidest lõunas ja saartega Vahemeres ning läänepoolne osa Balkani poolsaarest. Sellise all- ehk osa-

maailmajao suurus ületab 1 mln km² ning elanike arv künib 120 miljonini.

Kuhu kuulub aga Kreeka, Euroopa kultuuri häll ning hiljem suuremale osale Balkani poolsaarest ning sellest kirdesse jäänud aladele kreeka õigeusu andnud maa? See peaks kindlasti moodustama terviku kultuuriliselt sarnaste naaberriikidega, kus kasutatakse kreeka tähestiku alusel moodustatud kirja. See inimgeograafiline ruum on **Kagu-Euroopa**: Kreeka, Küpros, Bulgaaria, Makedoonia, Tšernogooria ja Serbia (viimased kaks moodustavad veel Jugoslaavia liitriigi). Kogu sellele ruumile, kuhu kuulub ka valdavalt islamiusuline Albaania, on tugeva jälje jätnud mitme sajandi jooksul (osaliselt kuni XX saj. alguseni) islamiusulise Türgi koosseisu kuulumine. Kindlasti peaks Kagu-Euroopasse kuuluma ka kaks õigeusulist idaromaani riiki: Rumeenia ja Moldova, mis on varem samuti slaavi tähestikku (kirillitsat) kasutanud (Moldova veel 1940–1989). Kagu-Euroopa 680 000 km²-l elab üle 63 miljoni inimese.

Aga Ida-Euroopa? Et Venemaa moodustab omaette maailmajao, siis tulevad siin arvesse selle väikesemad naabrid Ukraina ja Valgevene. Need on küll oma vana kristliku kultuuri saanud Kreekast, kuid hiljem pikka aega olnud poliitilises ühenduses katoliikliku Poola—Leedu riigiga. Just sel ajajärgul kujunesidki Venemaast riigipiiridega eraldatud Ukraina ja Valgevene omaette etnilisteks ja poliitilisteks ruumideks. Nii et tänapäevase Ida-Euroopa moodustavad Ukraina, mis ajab järjest iseseisvamat, Euroopaga integreerumisele suunatud poliitikat, ja Valgevene (kokku 811 300 km², 62 mln el.).

Et praegused **Kagu- ja Ida-Euroopa** maad, v.a Kreeka, on ülejäänud Euroopaga veel nõrgalt seotud ning jäävad sellest oma arengutasemelt tunduvalt maha, siis on mõningatel juhtudel neid võimalik käsitleda koos,

ühe suure rühmana (1,5 mln km², 125 mln el.). Võimalik, et tulevikus moodustub selles piirkonnas **Musta mere regiooni** riikide rühm, kuhu kuuluksid ka Euroopasse pürgivad Türgi ja Gruusia (Georgia, Sakharthvelo).

PÕHJA-EUROOPA JA LÄÄNEMEREMAAD KOOSTÖÖ

Nüüd jääb veel üle vaadata seda Euroopa osa, kuhu kuulub ka Eesti. Ilmakaarte järgi oleks see **Põhja-Euroopa**. Ajal, mil N. Liidu raudne eesriie sulges tihedalt Läänemere, kuulusid Põhja-Euroopa koosseisu järgmised iseseisvad riigid: Rootsi, Soome, Island ning Taani ja Norra koos oma eraldiseisvate saareliste valdustega Atlandi ookeani põhjaosas. Aga Läänemerega idas tihedalt külgnevad taasiseseisvunud Balti riigid? Et see Poola ja Soome lahe vaheline vöönd oli alates XIII sajandist kultuuriliselt ja poliitiliselt tihedalt seotud Kesk-Euroopaga, hakati saksakeelses kirjanduses kasutama nimetust *Nordost-Mitteleuropa*, mis võiks eesti keeles olla kirdepoolne **Kesk-Euroopa**. Selle Euroopa osa asendi uurimisse on oma panuse andnud ka Tartu Ülikoolis töötanud nimekad geograafid Johannes Gabriel Granö (1882–1956), Mihály (Michael) Haltenberger (1888–1972), August Tammekann (1894–1959) ja Edgar Kant (1902–1978) (vt Kurs 1990, 1992). Nii näiteks märgib Tammekann ühes oma viimases Euroopa regionaalgeograafilisele liigestusele pühendatud töös seda, et Uurali mäestik maailmajao idapiirina on alati äratanud palju kahtlusi ja vastuväiteid. Tema järgi kitsas ja liigestatud mereline Euroopa lõpeb umbkaudu Valge ja Musta mere vahelise kaarjoonega, mis jätab läände Koola, Viena, Aunuse, Ingeri, Eesti, Läti, Leedu, Poola kesk- ja lääneosa ning Karpaadid (Tammekann 1942: 203). Piiri Läänemere-

maade ja Kesk-Euroopa vahel peab ta hoopiski tinglikumaks (Tammekann 1942: 209). Kant süstematiseeris Eesti asendi ja kõik selle komponendid esmalt regionaalselt ning siis ka globaalselt (Kant 1990). Ta leidis, et Läänemerd ümbritsevail Baltoskandia riikidel on palju ühist muu Euroopaga. Nad on Põhja-Euroopa tervikulise regiooni osised, millest üks osa — läänepoolmikus — vanust ajast püsinud iseseisvate poliitiliste kujunditena, ja teine osa — idapoolmikus — võrdlemisi äsja omale võitnud poliitilise iseseisvuse (Kant 1935). Tänapäeval, mil Balti riigid on taas iseseisvad ning ka Venemaa püüdleb demokraatia poole, avanevad Baltoskandia koostöoks uued perspektiivid. Koostööst on tõsiselt huvitatud Venemaa sadamalinnad Peterburi ja Kaliningrad (Königsberg) ning Karjala-Koola piirkond (Kurs 1992). Lisaks neile on sellest huvitatud ka Läänemere valgalal asetsevad Poola ja Saksamaa. Alustati keskkonnakaitselisest tegevusest, sest endised Idabloki maad (N. Liit, Poola ja Saksa DV) olid suurimad Läänemere saastajad. Läänemere tervise taastamiseks on soovitatud tunduvalt (kuni 80%) vähendada merre suunatavate lämmastiku- ja fosforühendite hulka, mida arutati ka esialgse projekti "Mare Balticum" raames suvel 1991 (Roose 1991). Pärast Balti riikide vabanemist sama suve lõpus kerkis esile ka poliitiline ja majanduskoostöö. Ühinenud Saksamaa ja Taani eestvedamisel pandi märtsis 1992 Kopenhaageni nõupidamisel alus Läänemeremaade Nõukogule (*Council of the Baltic Sea States*). See on mõeldud demokraatia ja majanduse tugevdamiseks Läänemere regioonis, samuti koostöoks energeetika ja loodushoiu, veonduse, side, kultuuri, hariduse ja humanitaarvaldkonnas. Selles osaleb üheksa Läänemere-äärse riigi kõrval ka Norra. Viimase esindaja tõstis regiooni täiuslikkuse huvides üles ka küsimuse Islandi liitumisest (Rõigas 1992; Toom

1992). Kui jätta kõrvale Poolale ja Saksamaale kuuluv Läänemere lõunaranniku vöönd, mille lahtikistus Kesk-Euroopast oli ajutine (Kant 1992: 392), siis hõlmab Põhja-Euroopa (geograafidel Baltoskandia, keeleteadlastel ka Baltofennoskandia, vt nt Künnap 1991: 206) üle kahe miljoni ruutkilomeetri ning seal elab ligikaudu 42 miljonit inimest.

Kirjandus

- Eriksson, Arne 1991. Vad är Europa? — *Geografiska Notiser*, Nr 3, s. 122–131
- Haltenberger, Michael 1925. Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord-, oder zu Mitteleuropa? — *Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici*, nr 1. Tartu. 22 S.
- Jahn, Egbert 1990. Wo befindet sich Osteuropa? — *Osteuropa*, Heft 5. Stuttgart, S. 418–440
- Jaworski, Rudolf 1991. Ostmitteleuropa — Versuch einer historischen Spurensicherung. — *Geographische Rundschau*, Nr. 12, S. 692–697
- Jordan, Terry G. 1973. *The European Culture Area: A Systematic Geography*. New York, Evanston, San Francisco, London: Harper International Edition. P. 381
- Kant, Edgar 1935. Estland och Baltoskandia: Bidrag till Östersjöländernas geografi och sociografi. — *Svio-Estonica*. Tartu, s. 80–103
- Kant, Edgar 1990. Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1229–1250, 1301, 1309
- Kant, Edgar 1992. Eesti kuuluvus Baltoskandiasse. — *Akadeemia*, nr 2, lk 354–396, 417–418
- Kurs, Ott 1990. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1252–1259, 1302, 1309–1310
- Kurs, Ott 1992. Edgar Kanti teaduspärand. — *Akadeemia*, nr 3, lk 578–606, 630–631
- Künnap, Ago 1991. [Rets.:] Seppo Lallukka. The East Finnic Minorities in the Soviet Union: An Appraisal of the Erosive Trends. Helsinki, 1990 (Suomalaisen Tiedeakademian toimituksia. Sarja B, nide 252. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Ser. B, tom. 252). 344 s. — *Linguistica Uralica*, nr 3. Tallinn, lk 205–209
- Ossenbrügge, Jürgen 1991. The Evolution of a New Political Geography in "Germany": Central Europe in Question. — *Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift*, 13. Uppsala, pp. 3–18

- Roose, Antti 1991. Uue ühenduse ootel — Balti-Euroopa. — *Postimees*, nr 229, lk 6
- Rõigas, Anneli 1992. Euroopale lähemale: Kopenhaagenis asutati Läänemeremaade Nõukogu. — *Rahva Hää*, nr 60, 13. III, lk 1
- Salo, Vello 1988. Usutelu kirjanik Karl Ristikiviga 5.01.1964. — *Sirja Vasar*, nr 53, 30. XII, lk 6
- Schmieder, Oskar 1965. *Die Alte Welt. I. Der Orient: Die Steppen und Wüsten der Nordhemisphäre mit ihren Randgebieten*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH. 509 S.
- Schultz, Hans-Dietrich 1989. Fantasies of Mitte: Mittellage and Mitteleuropa in German geographical discussion in the 19th and 20th centuries. — *Political Geography Quarterly*, Vol. 8, No. 4. London, pp. 315-339
- Suppan, Arnold 1990. Der Begriff "Mitteleuropa" im Kontext der geopolitischen Veränderungen seit Beginn des 19. Jahrhunderts. — *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 132. Jg. (Jahresband). Wien, S. 192-213
- Tammekann, August 1942. Euroopan maantieteellinen suurjako. — *Terra*, 1-2. Helsinki, s. 199-211
- Tietze, Wolf 1989. What is Germany — what is Central Europe (Mitteleuropa)? — *GeoJournal*, 19.2. Helmstedt, pp. 173-176
- Toom, Taavi 1992. Kopenhaagenis arutatakse Läänemeremaade koostööd. — *Postimees*, nr 56, 6. III, lk 1
- Vuoristo, Kai-Veikko 1979. *Poliittiset ja taloudelliset alueet*. Helsinki: OY Gaudeamus Ab.

PRIVATISEERIMISE ALTERNATIIVID POSTSOTSIALISTLIKES MAADES

Alari Purju

Postsotsialistlikes riikides on turumajanduse suunas liikumisel üheks kõige olulisemaks ja keerulisemaks probleemiks senise riigiomandil põhineva majanduse muutmine sellise omandistruktuuriga majanduseks, kus domineeriks eraomandus. Kuna etatiseerunud majandus sai tekkida valdavalt eraomandi võõrandamise läbi, siis on nüüd ette nähtud see protsess kiiresti vastupidises järjekorras läbi viia. Sageli on sealjuures tagaplaanile jäänud muud majanduse funktsioneerimiseks olulised nõuded — näiteks majandustegevuse pidevuse tagamine teatud ulatuses ka privatiseerimise ajal, tööhõiveküsimused jm.

Käesoleva artikli üheks eesmärgiks on tutvustada privatiseerimisel esile kerkinud põhilisi valikuid. Et see protsess on Ida-Euroopa riikides alanud mõnevõrra varem kui Eestis, siis oleme esitatavate alternatiivide sisu

Uurimus on valminud Praha Kesk-Euroopa Ülikoolis. Autor avaldab mõttevahetuse ja artikli ingliskeelsele variandile osaks saanud paranduste eest tänu sama ülikooli professorele John Earlile ja Richard Stone'ile, Arlene Geigerile New Yorgi Sotsiaaluuringute Ülikoolist, Veiko Talile Eesti TA Majanduse Instituudist.

avamisel toetunud nendes riikides esitatud argumentidele. Ka on erastamine saanud nii mõnegi rahvusvahelise majandusorganisatsiooni uurimisteenaks, on ilmunud ulatuslikke ülevaateid (Lipton, Sachs 1990; Blanchard, Dornbusch, Krugman, Layard, Summers 1991). Vaatleme viit põhilist alternatiivi: kas privatiseerimine peaks olema kiire või aeglane, milliseid vahendeid tuleb kasutada, milline osa on restitutsioonil, ettevõtete töötajatel, välisinvesteerijatel (vt joon. 1).

1. Strateegiline hinnang privatiseerimisele

Kiired privatiseerijad

Aeglasel privatiseerijad

2. Restitutsiooni osa privatiseerimisel

Natsionaliseeritud varade tagastamine võimalikult suures ulatuses naturaalselt

Tagastamine riigi majanduslikke võimalusi arvestades, kompenseerimine

3. Milliseid vahendeid kasutada

Tasuta või obligatsioonide eest

Müük raha eest

4. Privatiseeritavate ettevõtete töötajate osa

Esmase tähtsusega on see, et varad kuuluvad rügile, hüvitatakse varem sotsiaalsfääri-le ümberjaotamisel tekitatud kahju

Aktsepteeritakse töökollektiivide õigusi ettevõtetele, luuakse neile privatiseerimisel eelistusi

5. Välisinvesteerijate osa

Kodumaiste ettevõtete ja väärtuste kaitsmine

Majanduse kiire internatsionaliseerumine

Joonis 1. Privatiseerimise põhidilemmad.

1. KIIRE VÕI AEGLANE PRIVATISEERIMINE

Esimene valik tuleneb asjaolust, et privatiseeritud ettevõtete pikemas perspektiivis majanduslikult otstarbeka käitumise kujunemiseks on vaja turumajandusliku keskkonda. Samas on privatiseerimisprotsess üks olulisemaid tingimusi sellise keskkonna loomisel. Selle tõttu erineb Ida-Euroopa riikides teostatav privatiseerimisprotsess olulisel määral üksikute firmade privatiseerimisest Inglismaal, Prantsusmaal jm Lääne-Euroopas. Viimased sisenesid majanduslikku keskkonda, mis võib-olla ei funktsioneerinud küll täieliku konkurentsi tingimustes, aga olid siiski sellele küllalt lähedal. Majandusliku edu saavutamiseks pidid privatiseeritavad firmad arvestama selle keskkonna tingimusi, see puudutas vahetult nende investeerimis- ja palgapoliitikat ning muid valdkondi. Ida-Euroopa privatiseeritavate ettevõtete olukord on selles mõttes hoopis teistsugune.

Fischer ja Gelb jaotavad seda dilemmat lahendada püüdvad autorid kahte gruppi (Fischer, Gelb 1990). Aeglased privatiseerijad väidavad, et firmad tuleb müüa pärast rekonstrueerimist järk-järgult, kui ratsionaalsem hinnasüsteem on kujunenud ja uued majandusliku käitumise reeglid avalduma hakanud ning uuel ettevõtjate klassil on aega omandada uusi funktsioone. Privatiseeritavate ettevõtete müügihinnad peavad olema realistlikud ning müügiprotsess tasakaalustatud: ostjad peavad maksma õige hinna ja valitsus saama suurema tulu. Sel juhul on loota, et tekivad aktsiaomanike survegrupid, kes on muu hulgas huvitatud ka hindu moonutavate subsideerimise kõrvaldamisest riigieelarvest, sest need alandavad aktsiate väärtust. Aeglast privatiseerimist pooldab näiteks János Kornai (Kornai 1990).

Kiired privatiseerijad väidavad, et efektiivsuse kasvuks on vaja kiiret ja põhjalikku omandireformi. Ar-

gumentatsioonis domineerivad poliitilised motiivid: ilma riigivõimu toetava kapitalistide klassita — mis tuleb luua kiiresti — reform takerdub ning selle käiku hakavad määrama huvigrupid, kes reformi tõttu on kannatada saanud — töötud ja võimuta jäänud bürokraadid. See lähenemisviisi toetavad näiteks Ungari jaoks majandusreformi kava välja töötanud Sinise Lindi Komisjon (*Blue Ribbon Commission* 1990), D. Lipton ja J. Sachs. Vastus sellele küsimusele sisaldab tegelikult majandusreformi kõige olulisema võimaliku strateegia hinnangu. Sealjuures ei määra vastust mitte niivõrd see, milline on ühe või teise majandusuurija sotsiaal-majanduslik eelistus — kas ta peab õigeks liberaalsema suunitlusega turumajandust või varanduslikku ebavõrdsust tasandavat suurema tulude ümberjaotamisega majandust —, kui tema hinnang terve majandussüsteemi ümberkujundamise võimalustele ja kestvusele. Liiga optimistlikud ja majandusolusid eiravad skeemid sisaldavad suurt riski sügavamaks ja kestvamaks sotsiaal-majanduslikuks kriisiks. Samas tähendab põhjendamatu viivitamine senise majandusstruktuuri säilimist koos kõigi selle negatiivsete tagajärgedega.

Suurprivatiseerimisel on tegelikult veel väga vähe tehtud ning nähtavasti täpsustuvad esimeste ulatuslike privatiseerimisskeemide järel eri strateegiate plussid ja miinused. Enne selle juurde asumist aga tuleb lahendada mitmeid keerulisi moraalseid, juriidilisi ja majanduslikke probleeme sisaldavaid keerdsõlmi, millest võib-olla kõige komplitseeritum on restitutsiooniga ehk varade tagastamisega seonduv.

2. RESTITUTSIOON EHK VARADE TAGASTAMINE ENDISTELE OMANIKELE

Sotsialistlikule majandussüsteemile üleminekuga kaasnes kõigis Ida-Euroopa riikides eraomandi natsio-

naliseerimine. Selle teostamise tempo ja ulatus erines maiti, kuid kõikjal algas see suurtööstuse natsionaliseerimisest ning jätkus väiketööstuse, kaubanduse, elamute riigistamisega. Samuti natsionaliseeriti maa ning enamikus riikidest loodi ühismajandid. Privatiseerimise käigus on asunud seda protsessi teostama vastupidises järjekorras, kusjuures denatsionaliseerimise seadusandlikud põhjendused on riigiti erinevad. Nende seadustega määratakse kindlaks natsionaliseeritud varade tagastamise kord ja ulatus ning taotluste esitamise ja läbivaatamise protseduur. Üheks põhiprobleemiks sel puhul on: millised varad millises ulatuses tuleb tagastada. Lahendust mõjutavad järgmised asjaolud: varade füüsiline säilimine — kas tegemist on mõne üksikobjekti või tervikliku majandusüksuse osaga, kas möödunud aja jooksul on tehtud ümberehitusi. Olulisel kohal on pärijate ringi küsimus. Poliitilised parteid on pakkunud kardinaalselt erinevaid lahendusi, mille üheks äärmuseks on kõigi varade täielik tagastamine, ning vahel räägitakse ka omanikele sel perioodil saamata jäänud tulu hüvitamisest. Selle suuna, mida toetavad parempoolsed parteid, üldisemaks taotluseks on ühiskonna omanike struktuuri võimalikult suur sarnasus omanike struktuuriga enne sotsialistlikku pööret. Sealjuures asuksid endiste omanike kohale enamasti pärijad.

Teiseks suunaks on nn "nullvariant", mille põhiküsimus on — kas endistele omanikele tekitatud kahju tuleb kompenseerida? Sovetliku režiimi kehtestasid okupatsioonivägede toetusel saabunud keskvoimu emissarid, miks peaks üks osa samuti okupatsiooni all kannatanud rahvast teisele osale kinni maksma okupatsioonivõimu tekitatud kahju? Selle variandi kohaselt, mida toetavad põhiliselt vasakpoolsed jõud, tuleks omandiküsimuse lahendamist alustada nullist või selle lähedalt. Olulised on sel puhul ka majanduslikud kaalutlused — majanduse

kriisiolukorrast väljaviimiseks, uue majandusstruktuuri loomiseks on vaja ressursse, millest osa restitutsiooni korral kaotsi läheb. Ka viitavad selle suuna esindajad asjaolule, et varade endiste omanike taotluste esitamise periood, nende taotluste põhjenduste kontrollimine ja rahuldamine võtab aega ning see omakorda muudab ebamääraseks ja lükkab edasi teisi privatiseerimisprotseduure.

Kahtlemata sisaldavad mõlemad variandid arvestatavaid argumente, kusjuures esimesel puhul langeb raskuspunkt rohkem juriidilistele ja moraalsetele ning teisel juhul majanduslikele kaalutlustele. Enamikus riikidest on varade tagastamise seadustes püütud tagastada naturaalselt nii palju kui võimalik ning ülejäänud osa teatud ulatuses kompenseerida. Näiteks Tšehhoslovakkias on vastu võetud kolm restitutsiooni käsitlevat seadust, mis püüavad lahendada kolme erineva natsionaliseerimislaine tagajärgi. Esimene restitutsiooniseadus hõlmab 1955. a ja hiljem natsionaliseeritud "väikeomandit" ning toimub eelkõige nende varade (kauplused, eramaad jne) naturaalne tagastamine. Teine restitutsiooniseadus hõlmab perioodil 1948–1955 aset leidnud natsionaliseerimist ning varad, mida on võimalik tagastada naturaalselt, antakse tagasi. Osa varade tagastamine toimub kompensatsioonide maksmise teel, mille ülempiiriks on 60 000 krooni, pool sellest summast on võimalik saada sularahas, teine pool kinnisrahana. Kolmas Tšehhoslovakkias vastu võetud seadus puudutab maa tagastamist. Seadus jätab lahtiseks mitu olulist küsimust, sest selle täitmine on seotud põllumajanduskooperatiivide reorganiseerimisega (Charap, Dyba 1991). Maaga seotud küsimuste lahendamine on eriti komplitseeritud, sest põllumajandusmaa jaotuses on toimunud suured muutused, maaelanikkond on oluliselt vähenenud, suur osa endistest omanikest on surnud või po-

le enam tööelised, pärijatest elab suur osa linnades. Tekib küsimus restitutsiooni käigus saadud maa kasutamist reguleerivate seaduste osast. Analoogiliselt on restitutsiooniga seotud probleemid lahendatud ka Ungaris ja Poolas — natsionaliseeritud varasid, mida on füüsiliselt võimalik tagasi anda, on püütud maksimaalselt tagastada, vastasel juhul on tagastatud teatud osa (rahana või obligatsioonidena). Kahtlemata on restitutsiooniga seotud küsimuste lahendamine kõige komplitseeritumaid osi omandireformist.

Kõigi varaliste jne probleemide selgitamine võib võtta aastaid ning konserveerib nende ettevõtete tegevuse, samuti ümberstruktureerimise. Suurettevõtete tegevus on seotud tööhõivega jne.

Restitutsiooniprobleemide puhul on vaja meenutada ka selle probleemi esmasele üleskerkimisele järgnenud reaktsioone ja nende teisenemist. Nimelt oli täielikku varade taastamist eeldava variandi puhul üheks kõige kaaluvamaks argumendiks see, et niisugune samm on vajalik just välisinvesteeri jate mõjustamiseks, kinnitades neile postsotsialistliku valitsuse tõsist kava edaspidi selles riigis seaduse alusel toimida. Tõeks on osutunud aga see, et väliskapital eelistab tegelda firmadega, mille puhul omandiprobleem on selge, ei ole vaja oodata pärijatega peetavate juriidiliste diskussioonide tulemusi. Viimane asjaolu ei saa privatiseerimisskeemi valikul määrav olla, aga kahtlemata on see üks lisaargument kompromisside kasuks, mis hoiaksid ära restitutsiooniprobleemide lõputu edasilükkamise.

3. MILLISEID VAHENDEID KASUTADA PRIVATISEERIMISEL?

Üheks põhiprobleemiks Ida-Euroopa riikides on tohtu erinevus privatiseeritavate varade nominaalvää-

tuse ja elanike säästude vahel. Riigivarade müük elanikkonnale õige hinna eest venitaks selle protsessi aastakümnete peale. Sealjuures tekib õigustatud küsimus privatiseeritavate varade ostuks kasutatava raha päritolu kohta. Küllalt levinud — ja põhjendatud — on arvamus, et ulatuslikud säästud on kahel grupil: eelmist režiimi teeninud nomenklatuuril ja mustal turul rikastunud inimestel. Nende muutumist ühiskonnas varanduslikult domineerivaks jõuks tõrgub ühiskondlik arvamus vastu võtmast. Riikide kaupa on olukord erinev, sõltuvalt sellest, mis määral sotsialistliku majanduskorra juures lubati erasektoril funktsioneerida. Seetõttu toimus näiteks Ungaris teatud esmane kapitali akumulatsioon 70. ja 80. aastatel erasektoris ulatuslikumalt kui teistes Ida-Euroopa riikides ning rahaliste vahendite kaasamine privatiseerimisse on põhjendatum ka eetilisel. Samas on turumajandusliku tegevuse aluseks kahtlemata aktiivsus, oskus raha teenida, ning mingitel majandusvälistel kaalutlustel omanikuks saanud inimesed jätavad selle potentsiaali kasutamata. Endise nomenklatuuri poolt kõrvale pandud, sageli riigivarguse teel omastatud raha sisenemist püütakse näiteks Tšehhoslovakkias takistada 1. jaanuarist 1992 jõustuva seadusega, mis nõuab kõigi üle 100 000 krooniste tulude allikate deklareerimist (*Prague Post* 1991). Kahtlemata ei saa selline seadus takistada sellise raha sisenemist privatiseerimisse üldse. Samas ei saa raha kasutamist välistada, sest teenitud raha on ainuke kriteerium ka omandiõiguse saanud ettevõtjate äritegevuse edukusele ja edasise kapitalikasvu alus. Endise režiimi tegelaste tegevusvabadus (sh majanduslik) tuleb otsustada poliitiliselt; pole võimalik hakata majandustegevuse vorme selle järgi valima, kas see takistab või soodustab nende integratsiooni majandusellu.

Raha kasutamise ja privatiseerimise seostub teine

üleminekumajanduse terav probleem — nn “liigraha” (*monetary overhang*). Kroonilise defitsiidiga majandusele on iseloomulik, et ringlusse lastud rahal puudub kaubakate. Olukord on teatud mõttes paradoksaalne — privatiseerimise põhiline probleem on rahaliste vahendite nappus, samas on raha võrreldes kaupadega liiga palju ning iga makrostabiliseerimist taotleva majanduspoliitika põhisisu on selle rahahulga tekitatud liignõudluse vähendamine — kas siis hindade vabastamise tagajärjel tekkiva inflatsiooni või rahareformi kaudu. Inflatsioon devalveerib igasuguse raha selle päritolust sõltumata. Mingis mõttes võib küsimuse esitada ka nii: kas muuta suures osas väärtusetuks kogu raha või anda sellele võimalus siseneda privatiseerimisprotsessi, püüdes selle päritolu administratiivselt kontrollida?

Alternatiivseks variandiks rahale on mitmesugused riigivara tasuta jagamise vormid. Neist on kõige rohkem tähelepanu pööratud kinnisraha kasutamise skeemile. Viimase põhisisuks on see, et privatiseeritav vara hinnatakse, selle väärtus jaotatakse osakuteks ning iga kodanik saab vastava väärtpaberi näol osaku, mida tal on võimalik ettevõtete aktsiate vastu vahetada. Selle süsteemi sünni seostatakse kõige sagedamini Tšehhoslovakkia föderaalvalitsuse rahandusministri Václav Klaus nimega. Algselt oli Tšehhoslovakkias kavas selle skeemi abil erastada 80% riigivarast, 1991. a lõpuks on see protsent langenud 30-le põhjustel, millel peatume allpool.

Kõigepealt aga esitame lühidalt Tšehhoslovakkias kasutatava kinnisrahaskeemi (Charap, Dyba, Kupka 1991; Charap, Dyba 1991; Izak 1991) realiseerimise samum suurprivatiseerimisel.

Riigiettevõtete osas täpsustatakse kõigepealt nende varade väärtus, finantsmajanduslik seisund (sh krediit jms). Otsustatakse, millised ettevõtted jäävad esialgu riiklikku sektorisse (kaevandused, elektriijaamad, raud-

tee jne). Privatiseeritavate ettevõtete juhtkond esitab ministriumile ja vastava vabariigi (Tšehhimaa või Slovakkia) Riigivaraametile ettevõtte edasise arengu kava. Privatiseeritav vara kantakse Riigivara Fondi arvele, kes korraldab vastavalt heaks kiidetud ettevõtte arengukavale edasise privatiseerimise. Kuigi kinnisraha kaudu privatiseeritakse umbes 30% varadest, ei pea see määr kehtima iga ettevõtte puhul eraldi. Osa ettevõttest, eelkõige need, millest on huvitatud väliskapital, lähevad müügile. Teiste ettevõtete aktsiatest võib kinnisrahaskeemi järgi minna realiseerimisele ka 60–70%. Igal ettevõttel on kohustus 3% varade väärtusest eraldada Restitutsiooni Fondi, millest toimub kompenseerimine endistele omanikele. Privatiseerimiskavades võib ette näha ka aktsiate müüki aktsiabörsil või oksjonil. Enne privatiseerimist tuleb riigiettevõtted muuta aktsiaseltsideks.

Kinnisrahasüsteemi puhul on ostjateks kodanikud, kes 1000 krooni eest on ostnud kinnisraha obligatsioonidega, mis annavad neile 1000 kinnisraha punkti. Edasi võib kodanik oma kinnisraha punktide eest taotleda aktsiaid kas konkreetses ettevõttes või investeerimisfondides. Investeerimisfondide põhiidee on vähendada realkodaniku riski investeerimisel, sest fondid valdavad informatsiooni, neil on suuremad võimalused oma aktsiapaki koostamiseks, ja et aktsiapakki kuulub erinevate firmade aktsiaid, siis mõne firma pankroti puhul on aktsionäride kaotused väiksemad. Kodanikel on õigus oma kinnisraha eest ka vahetult ettevõtete aktsiaid osta.

Kinnisraha punktiväärtus aktsiate ostmisel sõltub nõudmisest antud firma aktsiate järele. Föderaalrahandusministeeriumi hinnangu järgi võtavad kinnisraha abil toimuvast privatiseerimisest osa 4 miljonit (11,5-st) üle 18 aasta vanust Tšehhoslovakkia kodanikku, kellele realiseeritakse 270 miljardi krooni väärtuses riigivara.

Privatiseerimise alternatiivid

Positiivne	Negatiivne
1. Annab võimaluse suurendada omanike arvu, paljud kodanikud saavad võimaluse ulatuslikuks majanduslikuks osalemiseks.	1. Firmad ei saa uut kapitali. Turgude avanemise korral satuvad paljud firmad majanduslikesse raskustesse.
2. Hea vahend restitutsiooniga seotud probleemide lahendamiseks.	2. Esimestel aastatel toimub aktsiate väärtuste alane mine, aktsiate liigpakku mine.
3. Tšehhoslovakkia süsteem vähendab algselt liignõudlust kaubaturul.	3. Administratiivsed piirangud tehingutele aktsiatega.
4. Väheneb vajadus firmade värede täpseks hindamiseks.	4. Aktsiatega seotud tehingute inflatsiooniline mõju.
5. Muudab privatiseerimise kiiremaks ja paindlikumaks.	5. Pihustunud omanikestruktuur, puuduvad tuuminvesteeri jad, lühiajaliste tulude eelistamine.
	6. Raske teha piiranguid palgapoliitikas.
	7. Tõrjub välja välisinvesteeri jad.

Joon. 2. Kinnisraha skeem.

Kahtlemata väärrib kinnisraha kaudu toimuva erastamise kontseptsioon tõsist tähelepanu, sellel on olulisi positiivseid külgi — aga sellele on ka väga tõsiseid vastuväiteid (vt joon. 2). Alustame positiivsetest külgedest. Kinnisrahasüsteemi järgi on võimalik oluliselt laiendada omanike ringi, inimestele antakse võimalus osaleda majanduselus, teha valikuid täiesti uuel tasandil. Suhteliselt valutumalt on võimalik lahendada endistele omanikele vara tagastamisega seotud probleeme. Kinnisrahasüsteemil on teatud positiivseid algimpulsse sularaha süsteemile — osa makseid, mida muidu tuleks teha sularahas, saab sel juhul teha obligatsioonides (kompensatsioonid). Kui kasutada Tšehhoslovakkia skeemi ja müüa

kinnisraha, vähendab see esialgu liigraha hulka ringluses. Viimase skeemi üks plusse on lisaks veel see, et kinnisraha ost on ühtlasi esimeseks omanike valiku aktiks. Ühtlasi arvatakse, et kinnisrahaskeem ei nõua eriti täpset erastatavate varade hindamist (mida on objektiivsetel põhjustel väga raske teha, sest ettevõtte turuväärtus sõltub väga ebamäärastest ettevõtte tulevastest tuludest. Plussiks peetakse ka seda, et kinnisrahaskeem kiirendaks privatiseerimist.

Kinnisrahasüsteemi vastu on järgmised argumendid. Et see skeem ei too firmadesse uut kapitali ja majanduse stabiliseerimise käigus karmistub oluliselt majanduslik keskkond, läheb küllalt suur osa ettevõtetest, kus domineerivad kinnisraha kaudu omanikuks saanud inimesed, pankrotti. See ja ettevõtete ebakindel majanduslik seisund alandab aktsiate väärtust. Tasuta jagamise pooldajad väidavad, et tõelised omanikud selgitab turg ning inimesed, kes ei taha omanikud olla, võivad oma aktsiad aktsiabörsil maha müüa. Kuigi kinnisrahasüsteem võib sisaldada nõudmist, et selle kaudu omandatud aktsiaid ei saa müüa näiteks kaks aastat, tulevad nad kunagi ikkagi aktsiabörsile ja isegi siis, kui kinnisraha kaudu on realiseeritud ainult 30% riigivaradest, viivad oluliselt alla aktsiate hinna. Kui aga kinnisrahasüsteem teha valdavaks, siis tõenäoliselt langeb aktsiate hind murdosale nende väärtusest ning need, kelle kätte aktsiate sattumist kardetakse (nn must raha), ostavad selle teisel ringil ära palju odavamalt ja täiesti seaduslikult. Selline košmaar pole turuvaenulike inimeste väljamõeldis. Ungaris on suhteliselt stabiilne majanduslik ja poliitiline olukord, majandusse on ainuüksi 1991. a jooksul tulnud 1,6 miljardi dollari eest väliskapitali ja aktsiabörsil pakutakse edukate firmade aktsiaid ning pakkumine on mõõdukas — nende aktsiate kurss on aga aasta jooksul langenud keskmiselt ühe kolmandiku võrra (*Financial*

Times 1991). Ungarlased kasutavad kinnisrahasüsteemi ainult restitutsioonis, selle põhjuseks on ka nende suur välisvõlg.

Kinnisrahasüsteemi teiseks oluliseks negatiivseks küljeks on selle inflatsiooni soodustav mõju. Kuigi selle idee autorid loodavad, et kinnisraha ja sularaha süsteemi õnnestub lahus hoida, on neil paratamatult ühenduskohti. Kõigepealt aktsiatelt makstavad dividendid, mis esimestel aastatel ei pruugi küll eriti suured olla, kuid annavad oma panuse nõudluse kasvule. Edasi, mingil n hetkel saab võimalikuks aktsiate jõudmine turule, suur osa nende väärtusest muutub kaubaturul liignõudluseks. Kuigi aktsiatega seotud tehingutel on kaks poolt, ei ole nende käes oleva raha suhe kaubaturuga sümmeetriline. Aktsiaid müüvad inimesed paiskavad saadud raha kaubaturule, aktsiaid ostetakse aga investeringuraha eest (krediidid jms), s.t selle võrra ei vähene kaubaturule suunatud rahahulk. Igasugune kaubaturu liignõudlus muutub aga vabade hindade korral inflatsiooniks ning näiline rikastumine laiali jaotatud vara näol tuleb tegelikult kallimalt kinni maksta väärtusetuks muutunud rahaga (olgu selleks rubla või kroon). Normaalses turumajanduses lahenevad sellised olukorrad intressimäära tõusu ja sellest tingitud täiendava säästmisega, ülemineku-majanduses seda laadi mehhanism üldiselt ei toimi, sest majanduslike ootuste ebamäärasuse ja elatustaseme languse tõttu inimesed ei säästa ka kasvanud intressimäära korral.

Kolmas negatiivne asjaolu on see, et kinnisraha süsteem pihustab omanike struktuuri. Majandusteooria väidab, et sel juhul on suhteliselt raskem teha ratsionaalseid firmade majandusstrateegiat puudutavaid otsuseid. Puuduvad tuuminvesteeri- ja kes võtaksid kriisiolukordades enda kanda vastutuse praeguste tulude arvel tulevikus kasu saamist soodustavate majandusliku

riskiga seotud otsuste eest. Selles mõttes on oluline minigi vahelüli, institutsionaalse aktsionäri roll (olgu selleks siis investeerimisfond, pensionifond või mõni muu asutus), kes valdaks informatsiooni, kel oleks spetsialiste ning kes aitaks vähendada üksikaktsionäride riski.

Kahtlemata tähendab kinnisraha süsteemi majanduslik riskantsus seda, et väheneb oluliselt ühe kiiret privatiseerimist töotanud meetodi kasutusulatus. Miida teha ettevõtetega, aktsiatega, mille vastu ei tunne huvi väliskapital ega kodumaised ostjad? Ühe variandina on pakutud *holding*-tüüpi suurte aktsiaseltside moodustamist, kes haldaksid üksikettevõtete varasid, mis aja jooksul kas müüakse ära naturaalselt või realiseeritakse aktsiatena. See vähendab oluliselt privatiseerimise kiirust, ent ka majanduslikku riski. Seni pole edukalt rakendatud ühtki kiiret suurprivatiseerimise projekti. Majandusalases kirjanduses on viidatud Tšiili kogemusele (Diaz 1990; Edwards 1991; Silva 1991) aga see sunnib ettevaatusele. Tšiilis 70. aastate teisel poolel teostatud privatiseerimisprogramm kukkus tegelikult läbi. 1984. a majanduskriisi ajal tabas pankrot üht kommertsbanka ning likviidsuskriis viis krahhi terve pangandussektori ja osa ettevõteteid. Riik pidi osa pangandussektorist uuesti natsionaliseerima, et tagada laenude tagasimaksimine välisinvesteetijatele. 80. aastate teisel poolel on aga Tšiilis ja mitmes teises Ladin-Ameerika riigis edu saavutatud mõõdukama strateegiaga. Nähtavasti on Ida-Euroopas suhteliselt põhjendatud ungarlaste planeeritud privatiseerimiskiirus — 10% aastas, aga seda võimaldab ilma populistlike vahenditega asjaolu, et Ungarisse läks pool kogu Ida-Euroopasse suunduvast väliskapitalist. Eesti puhul tundub, et kinnisrahasüsteemi minimaalse kasutamise puhul jääks privatiseerimine seisma või toimuks väga aeglases tempos. Tegelikult nähtavasti koos turumajandusliku raamistiku

kujunemisega (rahasüsteem, majanduse avamine Läände, mõistlik makropoliitika, turumajanduslike institutsioonide, sh aktsiabörsi areng) kiireneb oluliselt ka privatiseerimisprotsess. Need majanduse küljed on lahutamatult seotud. Turumajanduse jaoks on kahtlemata vaja eraomandil põhinevat majandust. Samas pole aga võimalik seda luua lihtsalt riigivara laiali jagades ja ilma turuinstitsioonideta ning raamiva makropoliitikata.

4. ETTEVÖTETE TÖÖTAJATE OSA PRIVATISEERIMISEL

Küsimuse tuum on selles, kas ettevõtete töötajatel on mingit põhjendatud õigust saada soodustatult osa riigilt äravõetava vara omanikuks.

Selle vastu on kaks argumenti; kõigepealt pole selge, miks need, kes töötasid selles konkreetses ettevõttes, peaksid saama rohkem või teistel tingimustel kui need, kes töötavad teeninduses või haridussfääris. Lisaks on sotsialistlikule süsteemile olnud iseloomulik nn materiaalse sfääri töötajate eelistamine nii palga kui mitmesuguste tasuta jagatud hüvede näol. See oli tegelikult ühiskondliku rikkuse ümberjaotamine materiaalse sfääri kasuks.

Mõnevõrra teise valgusse asetab nimetatud küsimuse asjaolu, et privatiseeritavate ettevõtete puhul pole sugugi kindel, kas nad oma tulevastele omanikele kasu hakkavad tooma. Paljude, eriti suurtööstuse ettevõtete majanduslik seisund on väga küsitav ning osatäht uue omaniku peos võib osutada tühjaks paberilipakaks. Sellest seisukohast vaadates peaksid ettevõtete töötajad ise riski vähendamiseks olema huvitatud, et nende omanikuõigust realiseeritaks laiemalt kui selle ettevõtte raames, kus nad töötavad.

Kahtlemata näevad ettevõtete töötajad seda olukorda ise teisiti — nad on sageli pika aja jooksul andnud oma panuse ettevõtte majanduslikku arengusse. Samuti on neil privatiseerimisprotsessis oluline osa, ettevõtte ettevalmistamine privatiseerimiseks, selle finantsmajanduslik seisund jms üleminekuperioodil sõltub paljuski konkreetse töökollektiivi tegevusest. Omaette probleem on nn "stiihiline privatiseerimine", millele ettevõtte töötajatega arvestamata jätmine hoo sisse puhub. Samuti on poliitilistel põhjustel otstarbekas nende ettevõtete töötajatega saavutada teatud kokkulepe. Kuigi töötajate osavõtu institutsionaliseerimine Ida-Euroopa maades erines (Poolas näiteks saavutasid töölisnõukogud väga suure võimu ettevõtetes), eksisteerib ja säilib ka tulevikus ettevõtteid puudutavate otsuste mõjutamise võimalus. Sellel on nii häid kui halbu külgi. Vaatleme siin mõningaid seiku seoses omandiga. Kahtlemata muudab see, kui ettevõtete töötajad on samas firmas aktsionärid, nende suhtumist selle firma käekäiku, varadesse jne. Teiselt poolt, majanduskriisis, kus võib-olla küllalt pika aja jooksul on tarvis investeerida ettevõttesse ning sellega seoses maksta madalaid dividende või neid üldse mitte maksta, piirata palga kasvu jne, võib sellise ebapopulaarse poliitika läbiviimine olla küllalt komplitseeritud niisuguses ettevõttes, kus omanikest suur osa on selle ettevõtte töölised. Nähtavasti on siin otstarbekas jõuda teatud kompromissile, kusjuures ettevõtete töötajatele antud soodustuste juurde kuuluksid teatud kohustused seoses privatiseerimisega.

5. VÄLISKAPITALI OSA PRIVATISEERIMISEL

Ida-Euroopa riikides loodeti üleminekuperioodi alguses üldiselt, et väliskapital ilmutab nende maadesse tuleku vastu suuremat huvi, kui ta tegelikult on seni il-

mutanud. Sellest annavad tunnistust nende maade vastavad seadused, mida pärast algvariandi vastuvõtmist on järjest liberaalsemaks muudetud (Poola, Tšehhoslovakkia). Kahtlemata on väliskapitali tulekul nendes maadesse suur tähtsus, eriti kui see kapital tuleb otseste investeeringutena, tuues kaasa uue tehnoloogia. Suhteliselt edukas on selles suhtes olnud Ungari, teistes maades on küll olnud üksikuid suuremaid projekte (näiteks *Volkswagen—Škoda* tehing Tšehhoslovakkias), kuid üldiselt on investeeringute maht jäänud tagasihoidlikuks. Järgnevalt käsitleme mõningaid privatiseerimisega seotud asjaolusid, mis võivad mõjutada välisinvesteeringuid.

Kahtlemata on ka välisinvesteerijad huvitatud, et antud maal loodaks kiiresti turumajanduslik keskkond ning ka privatiseerimine kulgeks häireteta. Selleks tuleks vabaneda illusioonist, mida Kornai defineerib kui katset luua välisinvesteerijsid jaoks turumajandusmaadele sarnanev keskkond, jättes kõrvale oma maa firmad (Kornai 1990). Investeerijsid ligi meelitav keskkond saab tekkida kogu maa majanduse arenguga, kusjuures erilisel kohal on infrastruktuuri pangandus- ja rahandussüsteemi areng. See on vajalik, et üldse olla võimeline potentiaalseid investeeringuid vastu võtma ja kasutama.

Teine aspekt puudutab konkreetseid privatiseerimismeetodeid. Kahtlemata on välisinvesteerijsid huvitatud privatiseerimisprotsessi kiirest kulgemisest. Samas on enamik neist küllalt nõudlik ja ettevaatlik firma omanikestruktuuri suhtes, kellega nad kavatsevad koostööd arendada. Eespool käsitlesime restitutsiooniga seotud probleeme. Ka kinnisrahasüsteemi rakendamisel, kus omanike ring on lai ja puuduvad tuuminvesteerijsid, võib tekkida analoogilisi probleeme. Vahel on väidetud, et välisinvesteerijsid, kes ei taha või kellel ei ole suurt kapitali üleminekumajanduses toimivasse ettevõttesse pai-

gutada, on huyitatud pihustatud omandist, sest sel juhul piisab kontrollimiseks suhteliselt väikesest aktsiapakist. Selline argument võib tõeks osutada arenenud turumajandusliku struktuuriga majanduses, kuid Ida-Euroopa maades, kus risk on niigi suur, kasvab see oluliselt, kui partneriks on omanikud, kelle majanduslikku käitumist on raske prognoosida. Seetõttu võib pihustatud omand osutada pigem välisinvesteeringuid vähendavaks teguriks. Viimase hüpoteesiga seoses võime rääkida teatud vastumõjust välisinvesteeringute ja kinnisrahasüsteemi rakendamise vahel. Kinnisrahasüsteemil ja välisinvesteeringutel on aga veel teinegi seos: kui kinnisrahaga ostjad teatud ettevõtete vastu huvi üles ei näita, on see hoiatavaks signaaliks nende ettevõtete majandusliku seisundi kohta.

KOKKUVÕTE

Käesoleva artikli ülesandeks ei olnud ühe või teise privatiseerimisskeemi eeliste tõestamine. Siiski tahaksin lõpetada mõne märkusega, mis viitavad soovitavale üldisele strateegiale. Nähtavasti on suurem osa seni-seid prognoose privatiseerimise kestuse kohta üle pakutud, 50–60% erakapitali osatähtsusele jõudmiseks kulub umbes viis aastat, sealjuures on teatud pöördvõrdeline seos privatiseerimise kiiruse ja nii moodustunud erasektorile omase riski vahel (sest kiirem privatiseerimine eeldab suurema majandusliku riskiga laialijagamist). Kahtlemata võimaldab kinnisrahasüsteem privatiseerimise kiirendamist ning tal on ka olulisi eeliseid sotsiaalpoliitilisest vaatenurgast lähtudes. Samas ohustab see süsteem aga küllaltki oluliselt raharinglust, ning selle ohu vähendamisele suunatud kitsendustel peaks süsteemi rakendamisel olema oluline osa. Ka peaks nii kinnisrahasüsteemi kasutamine kui kompenseerimine mingil

määral sõltuma endise N. Liidu teiste osapooltega peetud läbirääkimiste tulemusena Eestile langevast välisvõla suuruselt ja tagasimaksu tingimustest. Oluline on ka privatiseerimise seos riigi üldise majandusliku seisundi tasakaalustatusega. Näiteks inflatsioonivastases poliitikas on oluline osa ka monopolide piiramisel. Sel juhul oleks oluline seegi, et privatiseerimise abil loodaks selline majandusstruktuur, kus ei domineeriks üksikud suur-ettevõtted. Kahtlemata on niisuguse majanduspoliitika rakendamisel olulisi erinevusi üksikute majandusharude lõikes, kuid näiteks jae- ja hulgikaubanduses, teenindussfääris ei tekita selline ulatusliku väikeettevõtete võrgu loomise vajadus privatiseerimise kaudu kahtlust. Seejuures tuleb arvestada, et privatiseerimine kui ühtlase majanduse struktuuri muutusega seotud protsess võtab paratamatult aega ning majanduse tasakaalustamisele suunatud meetmed viivad selle takerdumisele (näiteks teatud taotlusega rahapoliitika rakendamine). Privatiseerimise tegelik kulg eri riikides ning turumajandusliku keskkonna kujunemine annavad nähtavasti võimaluse ka siin esitatud vastuolusid ümber hinnata ja paremaid lahendusi pakkuda.

Kirjandus

- Blanchard, Olivier, Rudiger Dornbusch, Paul Krugman, Richard Layard, Lawrence Summers 1991. *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Blue Ribbon Commission: Action Program for Hungary in Transformation to Freedom and Prosperity*. 1990
- Charap, Joshua, Karel Dyba 1991. Economic Transformation in Czechoslovakia. — *Osteuropa-Wirtschaft*, 36, 1, pp. 35–47
- Charap, Joshua, Karel Dyba, Martin Kupka 1991. *The Reform Process in Czechoslovakia: An Assessment of Recent Developments and Prospects for the Future*. Prague, October
- Diaz, Alvaro 1990. Privatization During Authoritarianism: The Chilean Case (1973–89). Materials of Conference "Privatization: How to Use This Instrument for Economic Reform in Eastern Europe?". Vienna, November

- Edwards, Sebastian 1991. Stabilization and Liberalization Policies in Eastern Europe: Lessons from Latin-America. IRIS-IPR Conference, Prague, March
- Financial Times*. 1991. Nov., 10.
- Fischer, Stanley, Alan Gelb 1990. *Issues in Socialist Economy Reform*. Mimeo, World Bank, Nov.
- Izak, Vratislav 1991. *Privatization in Postsocialist Economies — The Case of Czechoslovakia*. University of St. Andrews, Scotland
- Kornai, János 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam—New York—Oxford: North-Holland.
- Kornai, János 1990. *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*. New York: Norton
- Lipton, David, Jeffrey Sachs 1990. Privatization in Eastern Europe: The Case of Poland. — *Brooking Papers on Economic Activity*, No. 2
- Prague Post*. 1991. Vol. 1, No. 8, 19–25 Nov.
- Silva, Paolo 1991. Technocrats and Politics in Chile: From the Chicago Boys to the CIEPLAN Monks. — *Journal of Latin-American Studies*. Vol. 23, Part 2, May, pp. 385–410
- Tirole, Jean 1991. Privatization in Eastern Europe: Intentions and the Economics of Transition. — *NBER Macroeconomics Meeting*, March

Voldemar Kanro-Pool. DAAM LILLEDEGA
(Tušš), 1921

KÜSIMUSE KOHTA: MIS TÄHENDAB VALGUSTADA?

Moses Mendelssohn

Tõlkinud Kattri Türk

Sõnad **valgustus**, **kultuur**, **haridus** on meie keeles veel uustulnukad. Nad kuuluvad eeskätt vaid raamatukeelde. Lihtsad inimesed mõistavad neid vaevalt. Kas see peaks tõendama, et ka need asjad ise on meil veel uued? Ma ei usu. Ühe teatud rahva kohta öeldakse, et tal pole kindlat sõna ei **vooruse** ega **ebaus** kohta, kuid see ei anna veel vähimatki alust, et ei võiks talle õigusega omistada mõlemat.

Samas pole aga keelepruugil, mis näib tahtvat vahet teha sarnase tähendusega sõnade vahel, veel aega olnud piire kindlaks määrata. Haridus, kultuur ja valgustus on ühiskondliku elu [geselliges Leben] modifikatsioonid; inimeste usinuse ja pingutuste tulemused oma ühiskondliku seisundi edendamisel.

Mida enam ühe rahva ühiskondlikku seisundit koostatakse inimese määratlusega kunsti ja usinuse abil, seda enam on sellel rahval haridust.

Ueber die Frage: was heißt aufklären? — *Berlinische Monatsschrift*. Berlin: Bei Hande und Spener, 1784, Vierter Band, Neuntes Stück, September, S. 193–200.

Haridus jaguneb **kultuuriks** ja **valgustuseks**. Kultuur tundub olevat rohkem seotud **praktilisega**: headusega, peenuse ja iluga käsitöös, kunstis ja seltskondlikes kommetes (objektiivsega), oskuse, hoolsuse ja vilumusega ühelt poolt, kalduvuste, tungide ja harjumustega teiselt poolt (subjektiivsega). Mida enam need ühel rahval vastavad inimese määratlusele [Bestimmung], seda enam omistatakse sellele kultuuri; nõndasamuti leitakse seda enam kultuuri ja haritust maatükist, mida enam seda inimese hoolsus on pannud kasvatama inimesele vajaliku. — **Valgustus** seevastu tundub olevat rohkem seotud **teoreetilisega**. Mõistusliku tunnetusega (objekt.) ja oskusega (subjekt.) järele mõelda inimelu seikade üle, nende tähtsuse ja mõju otsustavuse järgi inimese määratluses.

Olen alati inimese määratlust [Bestimmung] pidanud kõigi meie taotluste ja püüdluste mõõduks ja eesmärgiks, punktiks, mida peame silmas pidama, kui me ei taha ennast kaotada.

Keel saavutab **valgustuse** teaduste kaudu ning **kultuuri** ühiskondliku suhtlemise, poeesia ja kõneosavuse kaudu. Esimeste kaudu muutub keel osavamaks teoreetilises, teiste kaudu praktilises tarvituses. Mõlemad kokku annavad keelele **harituse**.

Kultuuri väliskülge nimetatakse **lihviks**. Olgu tervitatud rahvas, kelle lihv on kultuuri ja valgustuse tagajärg; kelle välise sära ja lihvituse aluseks on sisemine, tõeline ehtsus!

Valgustus suhtub kultuuri nagu üldse teooria praktikkasse, nagu tunnetus kõlblusesse, nagu kriitika virtuoosusesse. Omaette vaadatuna on nad (objektiivselt) väga tihedalt seotud, olgugi et subjektiivselt võivad nad väga sageli lahus seista.

Võib öelda: nürnberglastel on rohkem kultuuri, berliinlastel rohkem valgustust; prantslastel rohkem kultuu-

ri, inglastel rohkem valgustust; hiinlastel palju kultuuri ja vähe valgustust. Kreeklastel olid mõlemad, nii kultuur kui ka valgustus. Nad olid haritud rahvas, nii nagu ka nende keel on haritud keel. — Üldse on rahva keel parim tunnistus nii tema haridusest, kultuurist kui ka valgustusest, nii ulatuse kui ka jõu poolest.

Edasi saab inimese määratlust jagada selle järgi, kuidas 1) inimest määratletakse inimesena ning 2) inimest määratletakse kodanikuna.

Kultuuri seisukohalt langevad need käsitused ühte; selle läbi et kõikidel praktilistel voorustel on väärtus ainult seoses ühiskondliku eluga, seega peavad nad ainuüksi vastama inimese määratlusele ühiskonna liikmena. **Inimene inimesena ei vaja kultuuri: aga ta vajab valgustust.**

Seisus ja amet kodanlikus elus määravad iga liikme kohustused ja õigused, vajavad nende vastavat teistsugust oskust ja vilumust, teistsuguseid kalduvusi, tunge, seltskondlikke kombeid ja harjumusi, teistsugust **kultuuri** ja lihvi. Mida enam on need kõigis seisustes kooskõlas oma ametitega, s.o oma vastavate määratlustega ühiskonna liikmena, seda enam kultuuri on rahval.

Aga nad nõuavad ka igale indiviidile tema seisuse ja ameti kohaseid teistsuguseid teoreetilisi **arusaamu** ja teistsugust vilumust nende saavutamisel — **valgustuse** teistsugust taset. **Valgustus**, mis huvitab inimest inimesena, on üldine ja seisuslike vahedeta; inimese valgustus, käsitatuna kodaniku valgustusena, modifitseerub seisuse ja ameti järgi. Inimese määratlus seab siin taas kord oma püüdlustele mõõdu ja sihi.

Selle järgi oleks rahva valgustus 1) justkui tunnetuse mõõt, 2) selle tähtsus, s.o vahekord a) inimese ja b) kodaniku määratlusega; 3) selle levik kõigis seisustes, 4) vastavalt nende elukutsele; ning seega saaks rahvavalgustuse taset määratleda vähemasti neljakordse ühteli-

Mis tähendab valgustada?

detud seose järgi, mille lülid on osalt omakorda ise kokku seatud lihtsamatest seoselülidest.

Inimesevalgustamine võib minna riidu kodanikuvalgustamisega. Teatud tõed, mis on vajalikud inimesele inimesena, võivad teda vahel kui kodanikku kahjustada. Kokku võivad põrgata 1) inimese olemuslikud, või 2) juhuslikud määratlused [Bestimmungen], 3) kodaniku olemuslike, või 4) ebaoluliste, juhuslike määratlustega.

Kui inimest olemuslikult ei määratleta, mandub ta lojuseks; ilma ebaoluliste määratlusteta ei oleks ta kuigi suurepärase olend. Ilma inimese kui kodaniku olemusliku määratluseta lakkab olemast riigikord; ilma ebaolulisteta ei jää ta enam samaks mõnes kõrvalises suhtes.

Õnnetu on see riik, mis peab endale tunnistama, et inimese olemuslik määratlus temas ei ole kooskõlas kodaniku olemusliku määratlusega, et inimkonnale hädava vajalik valgustus ei saa hõlmata riigi kõiki seisusi, ilma et riigikord poleks hävimisohus. Siin olgu filosoofial suu kinni! Kirjutagu siin seadused ette paratamatus või pigem sepiusetagu ahelaid, mis tuleb peale panna inimkonnale, et teda maha suruda ning pideva surve all hoida.

Aga kui inimese ebaolulised määratlused lähevad vastuollu kodaniku olemuslike ja ebaoluliste määratlustega, siis tuleb kindlaks määrata reeglid, mille järgi teha erandeid ning lahendada vastuolusid.

Kui õnnetul kombel inimese olemuslikud määratlused tema ebaoluliste määratluste endiga vastuollu satuvad; kui ei saa teatud vajalikke ja inimest ehtivaid tõdesid levitada, ilma et kistaks maha kord juba talle omaseid religiooni ja kõlbluse põhimõtteid, siis toimib voorusi armastav valgustaja tasa ja targu ning parem on eelarvamust taluda kui kihutada ta minema koos temaga tihedalt põimunud tõega. Tõsi, see maksim on ammust saati silmakirjalikkuse kilbiks ning me oleme sellele tänu võlgu nii mõnegi barbaarsuse ja ebausua aastasaja

eest. Kui aga kurjategijat püüti, läks see pühakotta peitu. Aga sellest hoolimata peab inimsõber ka valgustatud aegadel ikka veel seda kaalutlust silmas pidama. Raske, kuigi mitte võimatu, on leida seda piirjoont, mis ka siin eristab tarvitust kuritarvitusest.

Mida üllam on asi oma täiuslikkuses, nagu ütleb üks heebrea kirjanik, seda jube**dam** on ta mää**ndumises**. Mädanenud puit pole nii hirmus kui mää**ndunud** lill; see omakorda pole nii eemaletõukav kui mä**danenud** loom; ja see pole nii kole kui inimene oma mää**ndumises**. Samuti on kultuuri ja valgustusega. Mida üllam oma õitsengus, seda koledam oma mää**ndumises** ja rikutuses.

Valgustuse kuritarvitamine nõrgestab kõlblusmeelt, toob kalkust, egoismi, irreligioossust ja anarhiat. Kultuuri kuritarvitamine sünnitab toretsemist, silma**kirjalikkust**, lodevust, ebausku ja orjalikkust.

Kus valgustus ja kultuur ühel sammul edasi lähevad, seal on nad teineteisele vastastikku parimaks kaitsevahendiks laostumise vastu. Nad on hukatuslikud teineteisele hoopistükkis vastupidisel viisil.

Rahva haridus, mis ülaltoodud sõnaseletuse kohaselt koosneb kultuurist ja valgustusest, laostub tunduvalt vähem.

Haritud rahval pole muud sisemist ohtu kui rahvusliku õnne liiasus, mida võib juba iseenesest, nagu inimkeha täiuslikemat tervistki, juba haiguseks pidada. Rahvas, kes on hariduse varal jõudnud rahvusliku õnnelikkuse kõrgeimasse tippu, on just seetõttu langemisohus, et ta ei saa enam kõrgemale tõusta. — Ent see viib antud küsimusest juba liiga kaugele!

Mis tähendab valgustada?

MOSES MENDELSSOHN kuulub saksa valgustusfilosoofide kuulsusrikkasse ritta. Tunnustuselt ja tähtsuselt jääb ta ehk alla oma kuulsatele kaasaegsetele Lessingile ja Kantile — seda küll juba hilisemate uurijate hinnangute järgi —, kuid nende kõrval olid kahtlemata ka tema teosed ja tegevus aluseks nii "Tormi ja tungi" perioodile (*Sturm-und-Drang-Bewegung*) kui ka saksa kultuuri öitsengule XVIII-XIX sajandi vahetusel.

Õieti ei ole Mendelssohn mitte saksa, vaid juudi filosoof. Et aga tema tegevus on väga tihedalt seotud saksa kultuuri ja valgustusega, pole ehk siiski viga arvata ta saksa filosoofide hulka. Mendelssohni tegevuse tähtsamaid külgi on tema püüe lähendada-lepitada saksa ja juudi kultuuri, tuua oma rahvusaaslased välja sajanditepikkusest isolatsioonist. Hindamatut on tema püüded lepitada ka nende kahe rahva religiooni. Need töid kaasa filosoofi taunimise nü kristlikes kui osalt ka judaistlikes konservatiivsetes ringkondades ning vastuolu temas eneses, kuid nende ohvrite hinnaga saavutas ta oma eesmärgi — äratas juutide huvi saksa kultuuri vastu ja tekitas neis soovi sellele läheneda.

*

Moses Mendelssohn sündis 6. septembril 1729. aastal Dessaus, vae-se juudi õpetaja pojana. Ilmutades varakult andekust heebrea keele õppimisel, sai ta tuntud Toora rullide ümberkirjutajaks. Suur osa tema hariduse omandamise varasemal perioodil oli tollaegsel juudi koguduse ülemrabil David Fränkelil, kelle abil Mendelssohn tutvus ka keskaja juudi õpetlase Maimonidese teosega *Kõhklejate kasvataja* (*More Nebuchim*, 1194, originaal araabia keeles).

1745. aastal siirdus Mendelssohn Berliini koos Fränkeliga, kes oli kutsutud sinna juudi koguduse õpetajaks. Berliinis jätkas Mendelssohn esialgu Talmudi tundmaõppimist. Peagi jõudis ka temani valgustuse mõju; Mendelssohn õppis saksa keelt, tutvus Leibnizi ja Wolffi teostega. Iseseisvalt õppis ära ka ladina keele, luges selles John Locke'i teost *De intellectu hominis* (*Essay concerning human understanding*, 1690).

1750. aastal paranes tema materiaalne olukord — ta sai koduõpetaja koha siidivabrikant Bernhardi juures, hiljem oli seal raamatupidajaks ning lõpuks Bernhardi kompanjoniks. 1745. aastal tutvus ta Lessingiga, nende sõprus kestis kuni Lessingi surmani. Moses Mendelssohni peetakse üldiselt Lessingi *Naatan Targa* (1779, eesti tõlge 1965) nimipeategelase prototüübiks.

1745. aasta lõpus ilmus Mendelssohni esimene teos *Philosophische Gespräche*. Selles ilmneb üsna selgesti filosoofiline suund, millele ta ka edaspidi kindlaks jääb. Ta paljastab prantsuse filosoofide pinnapealsust ning on Berliini Akadeemia privilegeeritud teadlaste vastane. Siin väljendub ka tema suhtumine Spinozasse — ta on tema panteismi vastu, kuid kaitseb tema õilsat isikut. 1755. aastal ilmus Lessingi ja Mendelssohni koostööna teos *Pope, ein Metaphysiker*, mis oli taas

suunatud Berliini Akadeemia vastu. 1755. aasta lõpul ilmus ka Mendelssohni *Briefe über die Empfindungen*. Selles esineb ta Baumgarteni järgijana, kuid erinevalt viimastest tõmbab terava piiri ilu ja täiuse vahele, nähes esimeses midagi enam piiratud, mille tingimuseks on vaid väline harmoonia — täius aga peitub arvukates sisemistes seostes.

1756. aastal asutas Friedrich Nicolai ajakirja *Bibliothek der schönen Wissenschaften und Künste*. Mendelssohn tegi koostööd ajakirjaga ja sai peagi selle tegelikuks toimetajaks. 1759.–1765. a osales Mendelssohn koos Nicolai ja Lessingiga ka sarja *Briefe, die neueste Literatur betreffend* väljaandmisel. 1763. aastal sai Mendelssohn Berliini Akadeemialt preemia teose eest *Über die Evidenz in metaphysischen Wissenschaften*.

1764. aastal ilmus Mendelssohni kuulsaim teos *Phädon oder über die Unsterblichkeit der Seele*. Teose sissejuhatuses tutvustab Mendelssohn Sokratese elulugu. Järgnevad kolm vestlust. Esimeses meenutab Sokratese õpilane Phaidon oma õpetajat, tema juures vanglas veedetud tunde, tema õpetusi, mida ta lühikese aja jooksul enne surma jõudis edasi anda. Vestluses väljendatakse ka Sokratese suhtumist surma üleüldse ning ka oma surma. Teose teises osas arutleb Mendelssohn inimese tajumis- ja kujutlusvõime üle, otsides vastust küsimusele, mis siis on ikkagi see, mida me oleme harjunud nimetama hingeks. Kolmandas osas vaadeldakse küsimust, mis saab hingest pärast inimese surma, pärast hinge eraldumist kehast. Teos võeti kaasaegsete poolt hästi vastu ning Mendelssohn teenis ära hüüdnime "saksa Sokrates".

1771. aastal kaaluti Mendelssohni vastuvõtmist Berliini Akadeemia liikmeks, kuid Preisi kuningas Friedrich Suur tõmbas isiklikult tema nime vastuvõetavate nimekirjast maha. Põhjus — juudi päritolu. Ilmselt sellest sündmusest alates võibki arvestada Mendelssohni tegevust juudi ja saksa rahva kultuurilisel lähendamisel. 1778. aastal ilmus tema Piibli-tõlge. Mendelssohn töötas väsimatult uute juudi koolide asutamisel ja vanade ümberkorraldamisel. 1783. a ilmus teos *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum*, millele nii Kant kui Mirabeau andsid positiivse hinnangu. Siin väljendab Mendelssohn oma vaateid kiriku ja riigi kohta, eristades nende mõjusfääre. Ususallivus, südametunnistuse- ja mõttevabadus — see on deviis, mida deklareerib Mendelssohn.

Lessing suri 1781. aastal. Seoses sellega ilmusid taas välja tema vaenlased, kelle arvates oli nüüd paras aeg teda rünnata. Nende eesotsas oli Friedrich Heinrich Jacobi. Ta süüdistas Lessingit liigeses spinozismis ning nimetas teda avalikult jumalasalgajaks. Vastuseks sellele kirjutas Mendelssohn teose *Morgenstunden*, mis ilmus 1786. Teoses esitatud arutlused puudutavad Spinozat ja tema mõju Lessingile. See on paljuski ka Mendelssohni teene, et Spinozat taas väärtustama hakati. Ära ootamata Mendelssohni teost, oli Jacobi vahepeal kirjutanud töö

Mis tähendab valgustada?

Über die Lehre des Spinoza. See sundis Mendelssohni pamfletis *An die Freunde Lessings* tagasi lükkama Jacobi süüdistusi.

Mendelssohn ei jõudnud näha oma viimast teost trükituna. Käsi- kirja andis ta kirjastajale 1785. aasta 31. detsembril ja suri 4. jaanuaril 1786.

Arnold Bodek, kellelt on peamiselt võetud Mendelssohni eluloo- lised andmed (vt Arnold Bodek. Moses Mendelssohn. — Moses Men- delssohn. *Phädon oder Ueber die Unsterblichkeit der Seele.* Leipzig: F. A. Brockhaus, 1869, S. V–XL), ütleb tema surma kohta järgmist: “Olles kogu elu tihedalt seotud Lessingiga, langes Mendelssohn võitlu- ses tema eest.”

*

1784. aastal avaldas Mendelssohn *Berlinische Monatsschrift*'is kir- jutise “Über die Frage: was heißt aufklären?”, millega sai alguse väitlus valgustuse olemuse üle. *Akadeemia* on ühe vastuse sellele küsimusele juba avaldanud — Immanuel Kanti “Kostmine küsimusele: mis on val- gustus?” (*Akadeemia*, nr 4, 1990).

Kattri Türk

Voldemar Kanro-Pool. DAAM MUSTAS
(Tušš)

SPIEGEL'i-KÕNELUS MARTIN HEIDEGGERIGA

Tõlkinud Ülo Matjus

SPIEGEL: Härra professor Heidegger, me oleme üha uuesti täheldanud, et teie filosoofilist tegevust varjutavad veidi mõned mitte väga kaua väldanud sündmused teie elus, mida pole iialgi selgeks saadud, kuna te olete kas liiga uhke olnud või ei ole te otstarbekaks pidanud selle kohta arvamust avaldada.

HEIDEGGER: Te peate silmas kolmekümne kolmandat?

SPIEGEL: Jah, enne seda ja pärast seda. Me tahaksime seda avaramasse seosesse viia ning tulla sealt mõnede küsimusteni, mis tähtsana paistavad, näiteks: Missugused on võimalused filosoofiast lähtudes mõjutada tegelikkust, ka poliitilist tegelikkust? Ons see võimalus veel ülepea olemas? Kui jah, siis kuidas ta välja näeb?

HEIDEGGER: Need on ju nii tähtsad küsimused, et kas ma neile kõigile suudan vastata? Aga kõigepealt pean ütleva, et enne

Spiegel-Gespräch mit Martin Heidegger. — ANTWORT: *Martin Heidegger im Gespräch*. Hrsg. Günther Neske, Emil Kettering. Pfullingen: Verlag Günther Neske, 1988, S. 81-111.

Tõlkes on säilitatud tõlkija keelepruuk. Vt ka lk 1102-1108. *Toim.*

oma rektoraati¹ ei olnud ma poliitiliselt mingil viisil tegev. Talvel 1932/33 oli mul puhkus ning enama ajast olin ma ülal oma hütis.² SPIEGEL: Kuidas siis asi niikaugele läks, et teist sai Freiburgi ülikooli rektor?

HEIDEGGER: Detsembris 1932 valiti rektoriks minu naaber von Möllendorff, anatoomia ordinaarius. Uue rektori ametisseastumine toimub siinses ülikoolis 15. aprillil. Talvesemestril 1932/33 kõnelesime tihtilugu olukorra üle, mitte ainult poliitilise, vaid eriti ülikoolide olukorra üle, studeerijate osalt lootusetu olukorra üle. Minu otsus oli: niipalju kui mina suudan asjade üle otsustada, jääb veel ainult see üks võimalus — katsuda koos nende ülesehitavate jõududega, kes veel tõesti elus, tabada tulevat arengut.

SPIEGEL: Te nägite järelikult seost saksa ülikooli olukorra ja poliitilise situatsiooni vahel ülepea Saksamaal?

HEIDEGGER: Muidugi jälgisin ma poliitilisi protsesse jaanuari ja märtsi vahel 1933 ning kõnelesin selle üle puhuti ka nooremate kolleegidega. Aga minu töö kuulus Sokratese-eelse mõtlemise ulatuslikumale tõlgitsusele. Suvesemestri alguseks tulin ma Freiburgi tagasi. Vahepeal oli professor von Möllendorff 15. aprillil rektori ametisse astunud. Napilt kahe nädala pärast vabastati ta oma ametist Badeni tookordse kultusministri Wackeri poolt. Ministri le andis selleks otsuseks oletatavasti soovitud ajendi tõik, et rektor oli keelanud ülikoolis üles panna niinimetatud juudiplakatiit.

SPIEGEL: Härra von Möllendorff oli sotsiaaldemokraat. Mis ta pärast oma tagandamist ette võttis?

HEIDEGGER: Juba oma tagandamise päeval tuli von Möllendorff minu juurde ning ütles: "Heidegger, nüüd peate Teie rektoraadi üle võtma." Ma avaldasin kahtlust, et mul puudub igasugune kogemus haldustegevuse alal. Ometi käis tookordne prorektor Sauer

¹ Tõlkija tarvitab sõna "rektoraat" (*das Rektorat*) — nagu enamasti Martin Heideggeri — rektori ametikoha, rektori ameti, rektoriks olemise, rektorsuse tähenduses, nii nagu seda mäletab veel *Võõrsõnade leksikon* (Tallinn: Eesti Rükklik Kirjastus, 1961), lk 454. Tähenduse hilisem kiire nihkumine rektori ametiruumide, kantslei, ametnikkonnas suunas näib olevat tunnuslik "tehnilisele" keelekasutusele. *Tlk.*

² Üksildane madal talumaja Todtnaubergis, paarkümmend kilomeetrit Freiburgist ühe Schwarzwaldi kõrgoru veerul, kus ositi valmis ka *Olemine ja aeg* (1927). Vt ka: M. Heidegger, "Loov maastik: Miks me jääme provintsi?" — *Akadeemia*, nr 2, 1989, lk 293–296; Ü. Matjus, "Üks Martin Heideggeri aasta". — *Edasi*, nr 227, 3. X 1989, lk 6. *Tlk.*

(teoloog) mulle samuti peale, et ma kandideeriksin uuel rektori-valimisel, kuna olevat oht, et muidu nimetatakse rektoriks mõni funktsionäär. Nooremad kolleegid, kellega olin mitmete aastate vältel ülikooli kujundamise küsimuste üle aru pidanud, ründasid mind, et võtku ma rektoraat üle. Kõhklesin kaua. Viimaks teatasin, et olen ülikooli huvides valmis ametit üle võtma ainult juhul, kui ma võin kindel olla pleenumi üksmeelses nõusolekus. Kuid kahtlused oma sobivuses rektoraadiks jäid püsima, nõnda et siirdusin veel valimiseks määratud päeva hommikul rektoraati ning teatasin kohalolevale tagandatud kolleegile von Möllendorffile ja prorektor Sauerile, et ma ei saa ametit üle võtta. Selle peale vastasid mõlemad kolleegid, et valimine on nõnda ette valmistatud, et nüüd ma enam ei võivat oma kandidatuurist loobuda.

SPIEGEL: Selle peale teatasite, et olete lõplikult nõus. Kuidas siis kujunes teie vahekord natsionaalsotsialistidega?

HEIDEGGER: Teisel päeval pärast minu ametiülevõttu ilmus koos kahe saatjaga rektoraati "üliõpilasführer" ning nõudis uuesti "juudi-plakati" ülespanemist. Ma keeldusin. Kolm üliõpilast lahkus märkusega, et keelust teatakse riigiüliõpilasjuhtkonnale. Mõne päeva pärast tuli SA kõrgemasse juhtkonda kuuluva SA kõrgkooli ameti telefonikaugekõne SA-Gruppenführer'ilt dr. Baumannilt. Ta nõudis nimetatud plakati ülespanemist, teistes ülikoolides olevat see juba üleval. Tõrkumise puhul tulevat mul rehkendada tagandamisega, kui koguni mitte ülikooli sulgemisega. Ma keeldusin ning püüdsin saada oma keelule Badeni kultusministri toetust. See seletas, et ta ei saa SA vastu midagi ette võtta. Sellest hoolimata ei võtnud ma oma keeldu tagasi.

SPIEGEL: Niimoodi ei olnud see seni teada.

HEIDEGGER: Põhimotiiv, mis mind ülepea sundis rektoraati üle võtma, on mainitud juba minu Freiburgi esiloengus "Mis on metafüüsika?" aastast 1929, lk 8: "Teaduste valdkonnad asuvad kaugel üksteisest. Nende ainete käsituslaad on täiesti erinev. Seda distsipliinide hajusat mitmekesisust hoitakse tänapäeval tähenduslikuna koos veel ainult ülikoolide ja fakulteedide tehnilise organisatsiooni ning erialade praktilise eesmärgistuse abil. Seevastu on teaduste juurdumus oma olemuslikus aluses hääbunud."³ Mida

³ M. Heidegger, "Was ist Metaphysik?" — M. Heidegger, *Gesamtausgabe*, I. Abteilung: *Veröffentlichte Schriften 1914–1970*, Band 9: *Wegmarken* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1976), S. 104. *Tlk.*

ma seda — tänaseks äärmusse mandunud — ülikoolide seisundit silmas pidades oma ametiaja kestel üritasin, see on esile toodud minu rektoraadikõnes.

SPIEGEL: Me proovime välja uurida, kuidas ja kas see arvamus 1929. aastast langeb ühte sellega, mida te ütlesite 1933 oma ametisseastumiskõnes rektorina. Me rebime siin seosest välja ühe lause: "Paljukiidetud "akadeemiline vabadus" aetakse saksa ülikoolist välja; sest see vabadus ei olnud ehtne, kuna oli vaid eitav."⁴ Meie meelest võiks oletada, et see lause väljendab vähemalt osa nendest arusaamadest, mis teile veel tänapäevalgi võõrad ei ole.

HEIDEGGER: Jah, ma olen ka selle poolt. Sest see "akadeemiline vabadus" oli olemuselt puhtnegatiivne; *vabadus vaevast* laskuda sellesse, mida teaduslik stuudium nõudis järelemõtlemise ja mõtestamise poolest. Aga seda teie väljanopitud lauset ei peaks mui-de lugema mitte üksikult, vaid ta seoses, siis saab selgeks, mida ma tahtsin teada "negatiivse vabaduse" all mõistetult.

SPIEGEL: Hästi, see on arusaadav. Me usume ometi teie rektoraadikõnes kuulvat uut tooni, kui te seal, neli kuud pärast Hitleri nimetamist riigikantsleriks, räägite näiteks "selle murrangu suurusust ja majesteetlikkusest".⁵

HEIDEGGER: Jah, ma olin selles ka veendunud.

SPIEGEL: Kas te võiksite seda veidi lähemalt seletada?

HEIDEGGER: Meeleldi. Ma ei näinud tookord muud alternatiivi. 32 partei arvamuste ja poliitiliste tendentside üleüldises segaduses tuli jõuda ühele rahvuslikule ja eelkõige sotsiaalsele seisukohale, vahest Friedrich Naumanni ürituse mõttes.⁶ Ma võiksin siin, et ainult üht näidet tuua, tsiteerida üht Eduard Sprangeri artiklit, mis ületab kaugelt minu rektoraadikõne.⁷

⁴ M. Heidegger, *Die Selbstbehauptung der deutschen Universität: Rede, gehalten bei der feierlichen Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. am 27. 5. 1933. Das Rektorat 1933/34: Tatsachen und Gedanken* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 1983), S. 15. *Tlk.*

⁵ Vt sealsamas, lk 19. *Tlk.*

⁶ Nimekas saksa poliitik Friedrich Naumann (1860–1919) uskus olevat võimaliku, et tugev rahvuslik rügivõim võtab enda peale ka sotsiaalsed ja demokraatlikud ülesanded. *Tlk.*

⁷ Ilmunud A. Fischeri, W. Flitneri, Th. Litti, H. Nohli ja Ed. Sprangeri poolt väljaantud ajakirjas *Die Erziehung*: "Märts 1933". Lehekülj 401 jj. (1933, lk 401–408. *Sulust alates tõlkija märkus.*)

SPIEGEL: Millal te hakkasite tegelema poliitiliste oludega? Need 32 parteid olid ju olemas juba ammu. Miljonid töötud olid ka juba 1930 olemas.

HEIDEGGER: Sel ajal olin ma veel täielikult hõivatud nendest küsimustest, mida on arendatud *Olemises ja ajas* (1927) ning järgnevate aastate kirjatöödes ja ettekannetes, mõtlemise põhiküsimustest, mis kaudselt käivad ka rahvuslike ja sotsiaalsete küsimuste kohta. Vahetult oli minu kui ülikooliõpetaja vaateväljas küsimuste teaduste mõtte järele ja seega ülikooli ülesande määratlemine. See taotlus on välja üteldud minu rektoraadikõne tiitlis. "Saksa ülikooli endaväitus."⁸ Säärase tiitliga ei olnud tookordsel ajal riskitud üheski rektoraadikõnes. Aga kes on nendest, kes selle kõnega polemiseerivad, teda põhjalikult lugenud, läbi mõtelnud ning tookordsest situatsioonist lähtudes mõistnud?

SPIEGEL: Ülikooli endaväitus säärases turbulentses maailmas — kas ei mõju see mitte veidi kohatult?

HEIDEGGER: Kuidas nii? — "Ülikooli endaväitus", see läheb juba tookord parteis ja natsionaalsotsialistliku üliõpilaskonna nõutud niinimetatud poliitilise teaduse vastu. Sellel tiitlil oli tookord täiesti teine mõte; ta ei tähendanud politoloogiat nagu tänapäeval, vaid ütles: teadust kui säärast, ta mõtet ja väärtust hinnatakse praktilise kasu järgi rahvale. Vastuseis teaduse *sellele* politiseerimisele on rektoraadikõnes päriselt välja üteldud.

SPIEGEL: Kas me mõistame teid õigesti: sellal kui te ülikooli kaasa viisite sinna sellesse, mida te tookord murranguna tundsite, tahtsite te ülikooli väidata võib-olla muidu liiga vägevate jõudude suhtes, mis ei oleks enam jätnud ülikoolile ta omapära?

HEIDEGGER: Muidugi, aga endaväitus pidanuks endale ühtlasi

⁸ M. Heidegger, *Die Selbstbehauptung der deutschen Universität: Rede, gehalten bei der feierlichen Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. am 27. 5. 1933* (Breslau: Korn Verlag, 1933). Vt ka märkus 4. M. Heideggeri sõna *behaupten* tähendas alguses 'võidukalt rünnete eest kaitsma', algupäraselt 'ennast millegi isandana (peana) näitama' (vt nt: H. Paul, *Deutsches Wörterbuch* (Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, 1961), lk 77. M. Heideggeri taotlust silmas pidades võiks eesti keeli sellele vastata *väitama*, nii et *die Selbstbehauptung* oleks *endaväitus*, milles kuulda ka ülikooli tervenemis-, uuenemis-, kui mitte koguni sünniväitus (vt ka: F. J. Wiedemann, *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest (Tallinn: Valgus, 1973), vrg 1329). *Tlk.*

positiivselt seadma ülesande võita ülikoolile ainult tehnilise organisatsiooni suhtes õhtumaise-euroopaliku mõtlemise traditsiooni mõtestusest tagasi uus mõte.

SPIEGEL: Härra professor, kas me peame seda nii mõistma, et arvasite tookord suutvat koos natsionaalsotsialistidega ülikooli terendada?

HEIDEGGER: See on valesti väljendatud. Mitte koos natsionaalsotsialistidega, vaid ülikool pidanuks omaenda mõtestuse alusel jälle uuenema ja sellega teaduse politiseerimise ohu suhtes kindla positsiooni saavutama — ennist näidatud mõttes.

SPIEGEL: Ning sellepärast proklameerisite oma rektoraadikõnes need kolm sammast: "tööteenistus", "kaitseteenistus", "teadmisteenus". Sellega pidanuks, nõnda te järelkult arvasite, "teadmisteenus" tõstetama samaväärsele positsioonile, mida natsionaalsotsialistid ei olnud talle lubanud?

HEIDEGGER: Jutt ei ole "sammastest". Kui te tähelepanelikult loete: teadmisteenus seisab loetelus küll kolmandal kohal, aga mõtte poolest on ta seatud esimesele. Järelemõtlemiseks jääb, et töö ja kaitse on nagu mis tahes inimtegevus teadmisele rajatud ja teadmise poolt valgustatud.

SPIEGEL: Me peame aga — me oleme selle õnnetu tsiteerimisega kohe lõpul — siin veel üht lauset mainima, mille puhul me ei suuda ette kujutada, et te sellele täna veel alla kirjutaksite. Te ütlesite sügisel 1933: "Ei õpilased ega ideed pea olema teie olemise reeglisk. *Führer* ise ja ükski on tänane ja tulevane saksa tegelikkus ning teie seadus."⁹

HEIDEGGER: Need laused ei seisa mitte rektoraadikõnes, vaid ainult kohalikus Freiburgi üliõpilaslehes, 1933./34. aasta talvsemestri alguses. Kui ma rektoraadi üle võtsin, oli mulle selge, et ilma kompromissideta ma toime ei tule. Osundatud lauseid ei kirjutaks ma täna enam. Midagi sellesarnast ei ütelnud ma enam juba 1934. Aga ma kordaksin veel täna ja täna otsustavamalt kui kunagi kõnet "saksa ülikooli endaväitusest", muidugi natsionalismile viitamata. "Rahva" asemele on astunud ühiskond. Kuid see kõne oleks täna samamoodi tulude kõneldud nagu tookord.

⁹ M. Heidegger, "Deutsche Studenten". — *Freiburger Studentenzeitung*, Nr. 1, 3. XI 1933. Ajalehetekstis seisab sõna *ideed* jutumärkides, võib-olla vihjates Platoni või platonlikele "ideedele", samuti ei seisa sõna *on* mitte kaldkirjas, vaid sõrendatult. *Tlk.*

Spiegel'i-kõnelus Martin Heideggeriga

SPIEGEL: Kas me tohime esitada veel ühe vaheküsimuse? Selles vestluses on siiaaani selgeks saanud, et teie hoiak kõikus 1933. aastal kahe pooluse vahel. Esiteks: te pidite mõndagi ütlemat *ad usum Delphini*. See oli üks poolus. Teine poolus oli aga ometi positiivne, te väljendate seda niiviisi: mul oli tunne, siin on midagi uut, siin on murrang — nõnda nagu te seda ütlesite.

HEIDEGGER: Nii see on.

SPIEGEL: Nende kahe pooluse vahel — see on situatsioonist lähtudes täiesti usutav — on ...

HEIDEGGER: Muidugi. Aga ma pean rõhutama, et väljend *ad usum Delphini* ütleb liiga vähe. Ma uskusin tookord, et vaidluses natsionaalsotsialismiga võiks avaneda uus ja üksnes veel võimalik tee uuenemisele.

SPIEGEL: Te teate, et sellega seoses on teile tehtud mõned etteheited, mis puudutavad teie koostööd NSDAP ja selle organisatsioonidega ning mis avalikkuse silmis püsivad ikka veel ümberlõukamatuna. Nõnda on teile ette heidetud, et te olete osalenud raamatute põletamisel üliõpilaskonna või *Hitler-Jugend*'i poolt.

HEIDEGGER: Ma keelasin plaanitatud raamatute-põletamise, mis pidi aset leidma ülikoolihoone ees.

SPIEGEL: Siis on teile ette heidetud, et te olete lasknud ülikooli raamatukogust või Filosoofilise Seminari omast kõrvaldada juudi autorite raamatud.

HEIDEGGER: Seminari direktorina võisin ma käsutada ainult selle raamatukogu. Ma ei andnud järele korduvatele üleskutsetele kõrvaldada juudi autorite raamatud. Varasemad minu seminariharjutustest osavõtjad võivad tänapäeval tõendada, et mitte ainult et ei kõrvaldatud ühtki juudi autorite raamatut, vaid et neid autoreid, eelkõige Husserlit, ka tsiteeriti ja arutati nii nagu enne 1933. aastat.

SPIEGEL: Me tahame seda kindlana võtta. Aga kuidas te seletate endale säärase kuulujuttude tekkimist? Ons see pahatahtlikkus?

HEIDEGGER: Oma allikatetundmise alusel oletaksin ma seda; aga laimamise ajendid asuvad sügavamal. Rektoraadi ülevõtt on oletatavasti ainult ajend, mitte määrav põhjus. Oletatavasti puhkeb see poleemika üha jälle, niipea kui selleks ajend ilmub.

SPIEGEL: Teil oli ka pärast 1933 juudi üliõpilasi. Teie vahekord pidi, tõenäoliselt mitte kõigiga, aga mõnega neist juudi üliõpilasist olema südamlilik, ka pärast 1933?

HEIDEGGER: Minu hoiak jäi pärast 1933 muutumatuks. Üks minu varasemaid ja andekamaid õpilasi, Helene Weiß, kes hiljem

Šotimaale emigreerus, promoveerus pärast seda, kui ta promotsoon siinses fakulteedis enam võimalik polnud, Baselis väga tähtsa tööga "Kausaalsus ja juhus Aristotelese filosoofias", trükitud 1942 Baselis. Eessõna lõpus kirjutab autor: "See fenomenoloogilise interpretatsiooni katse, mille esimese osa me siin esitame, sai võimalikuks tänu M. Heideggeri avaldamata interpretatsioonidele kreeka filosoofia üle."

Te näete siin eksemplari, mille autor saatis mulle oma pühendusega aprillis 1948. Ma külastasin pr. dr. Weißi enne ta surma veel korduvalt Baselis.

SPIEGEL: Te olite kaua aega sõbrad Jaspersiga. Pärast 1933 hakkas see vahekord tumenema. Faama arvab teadvat,¹⁰ et tumenemist tuleb näha sellega seoses, et Jaspersil on juudi naine.¹¹ Kas tahaksite midagi selle kohta ütelda?

HEIDEGGER: Mis te siin ette toote, see on valetatud. Ma olin Karl Jaspersiga sõber 1919 peale; ma külastasin teda ja ta naist suvesemestril 1933 ühe ettekande puhul Heidelbergis. Karl Jaspers saatis mulle 1934 ja 1938 vahel kõik oma publikatsioonid — "südamlike tervitustega". Ma näitan teile siin need kirjatööd ette.

SPIEGEL: Siin seisab: "Südamliku tervitusega". Nojah, vaevalt oleks olnud see tervitus "südamlik", kui enne seda oleks mõni tumenemine aset leidnud.¹² Üks teine, sarnane küsimus: te olite Edmund Husserli, oma juudist eelkäija — Freiburgi ülikooli filosoofia õppetoolil — õpilasi. Ta soovitas teid teaduskonnale järglasena ordinariaadis. Teie vahekorraest temaga ei saanud puududa tänulikkus.

HEIDEGGER: Teil on ju *Olemise ja aja* pühendus.¹³

SPIEGEL: Loomulikult.

HEIDEGGER: Aastal 1929 redigeerisin ma juubeliteost ta 70. sün-

¹⁰ Faama — *Id fāma* 'kuuldus', seega: "Kuulu järgi on tumenemine seotud sellega, et ..." *Toim.*

¹¹ Gertrud Jaspers (sünd. Mayer), kelle venna, arst Ernst Mayeriga (1883–1952) sidus Karl Jaspersit eluaegne sõprus. *Tlk.*

¹² Raamat, mida Heidegger näitab, on *Mõistus ja eksistents*. Peale selle näitab Heidegger ette Jaspersi-raamatu *Descartes ning filosoofia pühendusega* Jaspersilt Heideggerile aastast 1937.

¹³ See pühendus kõlab järgmiselt: "EDMUND HUSSERLILE austuses ja sõpruses omistet. Todtnauberg Bad. Schwarzwaldis 8. aprilliks 1926." *Tlk.*

Spiegel'i kõnelus Martin Heideggeriga

nipäevaks ning pidasin peo puhul ta kodus kõne, mis mais 1929 ka *Akadeemilistes Teadetes* ära trükiti.

SPIEGEL: Nüüd hiljem aga see vahekord tumenes. Võite te meile ja tahate te meile ütelda, millega seda seletada?

HEIDEGGER: Teravnesid diferentsid erialases mõttes. Husserl õiendas kolmekümnendate aastate alguses Max Scheleri ja minuga avalikult arveid, mille selgus ei jätnud midagi soovida. Mis sundis Husserlit minu mõtlemisest säärase avalikkusega distantseeruma, seda ei saanud ma kunagi teada.

SPIEGEL: Mis puhul see toimus?

HEIDEGGER: Husserl kõneles Berliini ülikoolis 1600 kuulaja ees. Heinrich Mühsam teatas ühes suures Berliini ajalehes omamoodi "spordihalli-meeleolust".¹⁴

SPIEGEL: Tüli kui säärane ei ole meie seoses huvitav. Huvitab ainult see, et aastaga 1933 ei olnud sel tüdil midagi tegemist.

HEIDEGGER: Ei vähimatki.

SPIEGEL: Seda panime ka meie tähele. Et te hiljem oleksite *Olemisest ja ajast* ära jätnud dedikatsiooni Husserlile, ei ole ometi õige?

HEIDEGGER: See on õige. Ma olen seda asjalugu valgustanud oma raamatus *Teel keele poole*, 1959, lk 269. Tekst lausub: "Et vastata korduvalt levitatud ebaõigetele väidetele, olgu siin selgesti märgitud, et see vestluse tekstis lk 92 mainitud *Olemise ja aja* pühendus jäi ka raamatu neljanda väljaande ees aastast 1935 alles. Kui kirjastaja nägi viienda väljaande trükki aastal 1941 ohus olevat või vastavalt raamatu keeldu tulemas, lepitati Niemeyeri¹⁵ et-

¹⁴ Käesoleva kõneluse esimese variandi avaldas ajakiri *Der Spiegel* 31. mail 1976. aastal pealkirja all "Ainult veel üks jumal võib meid päästa". Selles variandis ütleb Martin Heidegger vastuseks järgmist: "Husserl kõneles Berliini spordipalees üliõpilaste ees. Erich Mühsam teatas sellest ühes suures Berliini ajalehes." M. Heidegger, kes teadis asjast ajalehe *Vossische Zeitung* kaudu, eksib siin E. Husserli ettekande paiga ja reporteri eesnimelga. Dr. Hermann Heidegger, Martin Heideggeri poeg, kes avaldas kõneluse sünse, võimalust mööda autentse teksti, õiendab M. Heideggeri pärandi haldajana need kaks lauset, esitades nad nii, nagu tõlgitud. Vt: "Feststellungen des Nachlassverwalters Dr. Hermann Heidegger zur Edition des "Spiegel"-Gesprächs vom 31. Mai 1976". — *ANTWORT: Martin Heidegger im Gespräch*. Hrsg. Günther Neske, Emil Kettering (Pfullingen: Verlag Günther Neske, 1988), lk 114. *Tlk.*

¹⁵ Hermann Niemeyer, Heideggeri tookordne kirjastaja.

tepanekul ja soovil kokku, et selles väljaandes jäetakse pühendus välja minu seatud tingimusel, et ka nüüd jääb alles märkus leheküljel 38, millega too pühendus õieti alles põhjenduse leidis ning mis kõlab: "Kui järgnev uurimus läheb "asja enda" avamisel mõned sammud kaugemale, siis võlgneb autor selle eest esmajoones tänu E. Husserlile, kes tutvustas autorit ta Freiburgi õpiaastate kestel fenomenoloogilise uurimise kõige erinevamate aladega veen-va isikliku juhatuse teel ning avaldamata uurimuste kõige vabana loovutamise teel." ¹⁶

SPIEGEL: Siis meil peaaegu ei tarvitse enam küsida, kas on õige, et Freiburgi ülikooli rektorina keelasite emeriteeritud professor Husserlil sisenemise ülikooli raamatukogusse või Filosoofilise Seminari raamatukogusse või nende kasutamise.

HEIDEGGER: See on laim.

SPIEGEL: Ega ole olemas ka mõnda paberit, milles see keeld Husserli suhtes oleks sõnastatud? Kuidas küll on see kuulujutt tekkinud?

HEIDEGGER: Ei tea mina ka, ma ei leia sellele mingit seletust. Kogu selle asja võimatust võin ma teile selgitada millegi abil, mis ei ole ka teada: oma rektoraadi ajal hoidsin ma meditsiinkliiniku direktorit professor Thannhauserit ja hilisemat Nobeli auhinna saajat von Hevesyt, füüsikalise keemia professorit — mõlemad juudid —, kelle vallandamist nõudis ministerium, kstes nende eest ministri juures. Et ma neid kaht meest hoidsin ning samal ajal oleksin Husserli, emeerituse ja minu oma õpetaja suhtes toiminud kolporteeritud viisil, see on absurdne. Ka takistasin ma, et üliõpilased ja dotsendid ei korraldaks professor Thannhauseri vastu ta kliiniku ees demonstratsiooni. Surmateates, mille avaldas siinses ajalehes perekond Thannhauser, üteldakse: "Kuni 1934 oli ta ülikooli meditsiinkliiniku austatud direktor Freiburgis (Breisgau). Brockline, Mass., 18. 12. 1962." Prof. v. Hevesy kohta teatab *Freiburger Universitätsblätter*, vihik 11, veebruar 1966: "Aastatel 1926–1934 oli von Hevesy Freiburgi (Breisgau) Ülikooli Füüsikalise Keemia Instituudi juhataja." Pärast seda, kui ma oma rektoraadi olin maha pannud, kõrvaldati mõlemad direktorid ametist. Tookord oli istumajäänud eradotsente, kes mõtlesid:

¹⁶ M. Heidegger, *Unterwegs zur Sprache* (Pfullingen: Verlag Günther Neske, 1959), S. 269. Vt ka: M. Heidegger, *Gesamtausgabe*, I. Abteilung: *Veröffentlichte Schriften 1910–1976*, Band 12: *Unterwegs zur Sprache* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1985), lk 259. *Tlk.*

Nüüd on käes aeg, et järele rühkida. Kõik need mehed, kui nad minu jutule tulid, tõrjusin ma tagasi.

SPIEGEL: Te ei võtnud osa Husserli matusest 1938. Miks?

HEIDEGGER: Ma tahaksin selle kohta ütelda ainult järgmist: et-teheide, et ma olevat katkestanud oma suhted Husserliga, ei ole põhjendatud. Minu naine kirjutas mais 1933 proua Husserlile meie mõlema nimel kirja, milles me kinnitasime meie mõlema "muutumata tänulikkust", ning saatis selle kirja koos lillekimbuga koju. Proua Husserl vastas lühidalt vormilise tänuga ning kirjutas, et suhted meie perekondade vahel olevat katkenud. Et ma Husserli haigevoodiajal ja surma puhul enam kordagi oma tänu ega oma austust ei kinnitanud, see on inimlik tõrge, mille pärast ma hiljem proua Husserlilt kirja teel vabandust palusin.

SPIEGEL: Husserl suri 1938. Rektoraadi olite maha pannud juba veebruaris 1934. Kuidas oli asi selleni läinud?

HEIDEGGER: Siin pean ma veidi kaugemale minema. Kavatsedes ületada ülikooli tehnilist organisatsiooni, see tähendab uuendada teaduskondi seestpoolt väljapoole nende asjakohastest ülesannetest lähtudes, panin ma ette nimetada talvesemestriks 1933/34 üksikutes teaduskondades dekaanideks nooremad ja eelkõige oma erialal silmapaistvad kolleegid, ning nimelt arvestamata nende seisundit partei suhtes. Nõnda sai õigusteaduskonnas dekaaniks professor Erik Wolf, filosoofiateaduskonnas professor Schadewaldt, loodusteaduskonnas professor Soergel, arstiteaduskonnas professor von Möllendorff, kes oli kevadel rektorina tagandatud. Aga juba jõulude ajal 1933 sai mulle selgeks, et ma ei suuda meeles mõlkuvat ülikooliuuendust täide viia nii kolleegkonna hulgas valitseva vastuseisu kui ka partei pärast. Näiteks pani kolleegkond mulle pahaks, et ma tõmbasin üliõpilased kaasa ülikooli vastutavasse haldamisse — täpselt nii, nagu see on tänapäeval. Ühel päeval kutsuti mind Karlsruhe, kus minister nõudis minult oma ministriuminooniku kaudu — piirkonna üliõpilasfühleri juuresolekul —, et õigus- ja arstiteaduskonna dekaanid asendataks teiste kolleegidega, kes oleksid parteile vastuvõetavad. Ma lükkasin selle pealekäämise tagasi ja teatasin oma tagasiastumisest rektori kohalt, kui minister jääb oma nõudmise juurde. Nii oli see lugu. See oli veebruar 1934; pärast kümnekuist ametiaega astusin ma tagasi, sellal kui rektorid jäid tollal ametisse kaheks ja enamaks aastaks. Sellal kui sise- ja välismaine ajakirjandus mitut moodi kommenteeris rektoraadi ülevõtmist, vaikiti minu tagasiastumine maha.

SPIEGEL: Kas te pidasite tookord läbirääkimisi Rustiga¹⁷?

HEIDEGGER: Millal tookord?

SPIEGEL: Siin on ometi ikka veel jutt reisist, mille Rust tegi 1933 siia Freiburgi.

HEIDEGGER: Tegemist on kahe eri sündmusega: mälestusaktuse puhul Schlageteri¹⁸ haul ta kodupaigas Schönaus Wiesentalis leidis minu poolt aset ministri lühike formaalne tervitus. Edasi ei osutanud minister mulle mingit tähelepanu. Tookord ma ei taotlenudki mingit vestlust. Schlageter oli Freiburgi üliõpilane ja ühe katoliikliku värvekandva korporatsiooni liige. Vestlus leidis aset novembris 1933 rektorite konverentsi puhul Berliinis. Ma esitasin ministrile oma käsituse teadusest ja teaduskondade võimalikust kujundamisest. Ta võttis kõik tähelepanelikult teadmiseks, nõnda et ma hellitasin lootust, et esitatul võiks oma mõju olla. Aga ei juhtunud midagi. Ma ei taipa, mispärast mulle selle jutujamisse pärast tookordse riigikasvatuse ministriga etteheide tehakse, kui samal ajal ruttasid kõik välismaa valitsused Hitlerit tunnustama ning talle rahvusvaheliselt kombekohast reveranssi tegema.

SPIEGEL: Kuidas arenes teie vahekord NSDAPga pärast seda, kui olite rektoriametist tagasi astunud?

HEIDEGGER: Pärast tagasiastumist rektori kohalt tõmbusin tagasi oma õppeülesande juurde. Suvesemestril 1934 lugesin ma "Loogikat". Järgmisel semestril 1934/35 pidasin esimese Hölderliniloengu. 1936 algasid Nietzsche-loengud. Kõik, kes kuulda suutsid, kuulsid, et see oli vaidlus natsionaalsotsialismiga.

SPIEGEL: Kuidas toimus ameti üleandmine? Te ei võtnud aktusest osa?

HEIDEGGER: Jah, keeldusin osa võtmast rektoraadi pidulikust üleandmisest.

SPIEGEL: Oli teie järglane angažeeritud parteiliige?

HEIDEGGER: Ta oli jurist; partei ajaleht *Der Alemanne* teatas ta

¹⁷ Bernhard Rust, Preisimaa kultusminister, natsionaalsotsialistina *Reichstag*'is aastast 1930, alates 1934 Preisimaa ja riigiminister teaduse, kasvatuse ja rahvahariduse alal. *Tlk.*

¹⁸ Albert Leo Schlageter (1894–1923) tabati diversioonilt Prantsusmaa ja Belgia poolt jaanuaris 1923 hõivatud Ruhris, mõisteti okupantide sõjakohtu otsusega surma ning hukati 26. mail 1923 Düsseldorfis mahalaskmise läbi. Freiburgi ülikool mälestas oma kasvandikku, seda Saksamaa "esimest natsionaalsotsialistlikku soldatit" ka 1933, A. L. Schlageteri 10. surma-aastapäeval. *Tlk.*

Spiegel'i kõnelus Martin Heideggeriga

nimetamisest rektoriks rasvaselt trükitud pealkirjaga: "Ülikooli esimene natsionaalsotsialistlik rektor".¹⁹

SPIEGEL: Oli teil pärast seda parteiga raskusi ka või kuidas see oli?

HEIDEGGER: Minu järele valvati pidevalt.

SPIEGEL: On teil selle kohta mõni näide?

HEIDEGGER: Jah, juhtum dr. Hanckega.

SPIEGEL: Kuidas te selle peale tulite?

HEIDEGGER: Kuna ta ise tuli minu juurde. Ta oli juba promoveeritud, talvesemestril 1936/37 ja suvesemestril 1937 võttis osa minu ülemseminarist. SD oli ta sinna saatnud, et minu järele valvata.

SPIEGEL: Kuidas ta selle peale tuli, et järsku teie juurde tulla?

HEIDEGGER: Minu Nietzsche-seminari — suvesemestril 1937 — ja selle viisi tagajärjel, kuidas see töö iseandast seejuures käis, tunnistas ta mulle, et ta ei suutvat talle ülesandeks tehtud järelevalvamist edaspidi enam enda peale võtta ning et ta tahab mulle selle ajaloo teatavaks teha, silmas pidades minu edaspidist õppetegevust.

SPIEGEL: Muidu ei olnud teil parteiga raskusi?

HEIDEGGER: Ma teadsin ainult, et minu kirjatöid ei tohtinud arvustada, näiteks artiklit "Platoni õpetus tõest". Minu 1936. aasta kevadel Roomas Germaani Instituudis peetud Hölderlini-ettekannet rünnati alatul viisil HJ-ajakirjas *Wille und Macht*. Alates suvest 1934 E. Kriecki ajakirjas *Volk im Werden* minu vastu suunatud poleemika peaksid asjahuvilised üle lugema. Filosoofide rahvusvahelise kongressi puhul Prahast 1934 ei kuulunud ma saksa delegatsiooni ega kutsutud mind ülepea osa võtma. Samal viisil pidin ma eemale jääma rahvusvaheliselt Descartes'i kongressilt Pariisis 1937. See mõjus Pariisis nii võõrastavalt, et sealne kongressijuhatus (professor Bréhier Sorbonne'is) uuris oma käe peal minult, mispärast ma saksa delegatsiooni ei kuulu. Ma vastasin, et kongressijuhatus võiks selle asja üle järele pärida riigikasvatusministeeriumilt. Mõne aja pärast tuli mulle Berliinist kutse liituda delegatsiooniga veel tagantjärele. Ma lükkasin selle tagasi. Ettekandeid *Mis on metafüüsika?* ja *Tõe olemusest* müüdi tiitlita ümbrises leti alt. Rektoraadikõne kõrvaldati varsti pärast 1934 partei korraldusel müügilt. Selle üle tohtis veel kõnelda ainult N.S.-dotsendilaagrites parteipoliitilise poleemika aienena.

SPIEGEL: Kui siis 1939 sõda ...

¹⁹ Tõendavat kohta ei ole süümaani suudetud leida.

HEIDEGGER: Viimasel sõja-aastal vabastati 500 kõige silmapaistvamat teadlast ja kunstnikku mis tahes laadi sõjaväeteenistusest.²⁰ Mina vabastatute hulka ei kuulunud, vastupidi, mind käsutati suvel 1944 kindlustustöödele Rheini taha Kaiserstuhli alla.

SPIEGEL: Teisel, Šveitsi poolel kindlustas Karl Barth.

HEIDEGGER: Huvitav on, kuidas see iseendast käis. Rektor oli kutsunud kogu dotsentkonna 5. kuuldesaali. Ta pidas lühidalt sellise sisuga kõne: Mis ta nüüd ütleb, olevat kokkulepe NS-ringkonnajuhataja ning NS-piirkonnajuhatajaga. Ta jagab nüüd kogu dotsentkonna kolme rühma: esiteks täiesti üleliigsed; teiseks poolenisti üleliigsed; ja kolmandaks mitteüleliigsed. Täiesti üleliigsete esimesel kohal nimetati: Heidegger, edasi G. Ritter.²¹ Talvesemestril 1944/45, pärast kindlustustööde lõpetamist Rheini ääres pidasin ma loengu pealkirja all "Luuletamine ja mõtlemine", teatavas mõttes järje oma Nietzsche-loengule, see tähendab vaidlusele natsionaalsotsialismiga. Pärast teist tundi tõmmati mind *Volkssturm*'i, vanim mees õppejõududekorpuse väkkekutsutud liikmete seas.

SPIEGEL: Ma usun, neid sündmusi kuni faktilise või, ütlemisega, seaduspärase emeriteerimiseni, siin ei tarvitse me küll härra professor Heideggeri kuulata. See on siiski teada.

HEIDEGGER: Teada ei ole need sündmused kindlasti mitte. See ei ole eriti ilus lugu.

SPIEGEL: Kui te selle kohta muidugi midagi veel ütelda ei taha.

HEIDEGGER: Ei.

SPIEGEL: Võib-olla me tohime kokku võtta: te sattusite 1933 mittepoliitilise inimesena kitsamas mõttes, mitte laiemas mõttes, selle arvatava murrangu poliitikasse ...

HEIDEGGER: ... ülikooli teel ...

²⁰ Selle lausega redigeeris *Spiegel* Heideggeri-teksti sisse ühe ümberformuleeritud ütluse dr. H. W. Petzetilt, mille Heidegger võttis lõppviseringul omaks, sest küllap see käis asja kohta. (Heinrich Wiegand Petzet (1909), M. Heideggeri õpilasi ja sõpru, viibis *Spiegeli*-kõneluse juures. Vt: H. W. Petzet, *Auf einen Stern zugehen: Begegnungen und Gespräche mit Martin Heidegger 1929-1976* (Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1983), lk 97-105. Sulust alates tõlkija märkus.)

²¹ Professor dr. Gerhard Ritter (*Carl Goerdeler* ning saksa vastupanuliikumine), tookord Freiburgi ülikooli korraline professor uuema ajaloo alal, vahistati 1. novembril 1944 seoses atentaadiga Hitlerile 20. juulil 1944 ning vabastati alles 25. aprillil 1945 liitlasvägede poolt. Ajaloolane emeriteeriti 1956 ning suri 1967.

SPIEGEL: ... sattusite teel ülikooli kaudu sellesse arvatavasse mur-rangusse. Seejuures umbes ühe aasta pärast ütlesite enda peale võetud funktsioonist jälle lahti. Aga: te olete 1935 ühes loengus, mis on 1953 avaldatud *Sissejuhatusena metafüüsikasse*, ütelnud: "Mida tänapäeval" — see oli niisiis 1935 — "natsionaalsotsialismi filosofiana välja pakutakse, kuid millel ei ole selle liikumise sees-mise tõe ja suurusega (nimelt planetaarselt määratud tehnika ja uusaegse inimese kohtumisega) vähimatki tegemist, see teeb oma püügiretki nendes "väärtuste" ja "tervikluste" sogastes vetes."²² Kas te lasite sulgudes olevad sõnad alles 1953, niisiis trükkimise puhul — et vahest selgitada 1953. aasta lugejale, milles te nägite 1935 "selle liikumise", niisiis natsionaalsotsialismi "seesmist tõe ja suurust" — või olid need selgitavad sulud selles ka juba 1935?

HEIDEGGER: See seisis minu manuskriptis ning vastas täpselt minu tookordsele tehnikakäsitusele, aga mitte veel tehnika olemuse hilisemale tõlgitsusele seade-stu'na [*Ge-Stell* — Ü. M.].²³ Et ma seda kohta ette ei kandnud, tuli sellest, et olin veendunud oma kuulajate õiges taibus, rumalad ja spioonid ja nuhid said sellest teisiti aru — soovisidki seda.

SPIEGEL: Kindlasti liidendaksite te sinna ka kommunistliku liikumise?

HEIDEGGER: Jah, tingimata, planetaarse tehnika poolt määratuna.

SPIEGEL: Kes teab, kas te ei liidendaks nõnda ka ameerikalike püüdluste summat?

HEIDEGGER: Ma ütleksin ka seda. Vahepeal möödunud kolme-kümne aastaga tohiks olla selgemaks saanud, et uusaegse tehnika planetaarne liikumine on võim, mille ajalugu-määravat suurust võib vaevalt üle hinnata. Minu jaoks on tänapäeval otsustav küsimus, kuidas võib tänapäevase tehnilise ajastuga ülepea ühitada mõnda — ning missugust — poliitilist süsteemi. Sellele küsimusele ei tea ma vastust. Ma ei ole veendunud selles, et see on demokraatia.

²² M. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1953), S. 152. Vt ka: M. Heidegger, *Gesamtausgabe*, II. Abteilung: *Vorlesungen 1923-1944*, Band 40: *Einführung in die Metaphysik* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1983), lk 208. *Gesamtausgabe* tekstis seisab: "Mida tänapäeval täieliselt [vollends — Ü. M.] [---]." *Tlk.*

²³ *seade-stu* ja *saatmistu* kohta vt lähemalt: M. Heidegger, "Küsimus tehnika järele". — *Akadeemia*, nr 6, 1989, lk 1195-1222. *Tlk.*

SPIEGEL: Noh, "see" demokraatia on vaid kogumõiste, mille alla lasevad end korraldada väga erinevad ettekujutused. Küsimus on, kas on veel võimalik selle poliitilise vormi transformatsioon. Te olete pärast 1945 ütelnud ennast olevat läänemaailma poliitiliste püüdluste poolt ja seejuures ka kõnelnud demokraatiast, poliitiliselt väljendatud kristlikust maailmavaatest ning õigusriiklusest — ning nimetasite kõiki neid püüdlusi "poolikusteks".

HEIDEGGER: Kõigepealt palun ma teid ütelda, kus olen ma kõnelnud demokraatiast ja mis te edasi esitate. Ma tähistaksin neid samuti poolikustena, kuna ma ei näe selles tegelikku vaidlust tehnilise maailmaga, sest selle taga püsib minu arvates ikka veel arusaam, et tehnika on oma olemuses midagi, mis on inimese käes. Minu arvates ei ole see võimalik. Tehnika on oma olemuses midagi, millest inimene iseendast jagu ei saa.

SPIEGEL: Missugune neist äsja visandatud vooludest oleks teie arvates kõige ajakohasem?

HEIDEGGER: Ma ei näe seda. Aga ma näen siin üht otsustavat küsimust. Kõigepealt tuleks selgitada, mida te "ajakohasega" mõtlete, mida tähendab siin "aeg". Veel enam, tuleks küsida, kas ajakohasus on inimtegevuse "eesmisele tööle" mõõtmeks, kas see mõõduandev tegevus ei ole mitte "mõtlemine ja luuletamine", tolle väljendi kogu ketserlusest hoolimata.

SPIEGEL: Nüüd on ometi silmanähtav, et inimene ei tule ühelgi ajal oma tööriistaga toime, vaadake nõiduse õpilast.²⁴ Kas ei ole siin mitte liiga pessimistlik ütelda: me ei tule selle moodsa tehnika kindlasti hoopis tunduvalt suurema tööriistaga toime?

HEIDEGGER: Pessimism — ei. Pessimism ja optimism on nüüd üritatud mõtestuse piires seisukohavõetud, mis liiga vähe kannavad. Ennekõike aga — moodne tehnika ei ole "tööriist" ja tal ei ole ka tööriistadega enam midagi tegemist.

SPIEGEL: Miks peaks tehnika meid nii tugevasti alla heitma ...?

HEIDEGGER: Ma ei ütle alla heitma. Ma ütlen, meil ei ole veel teed, mis vastab tehnika olemusele.

SPIEGEL: Ometi võiks teile täiesti naiivselt vastu väita: millest tuleks siin jagu saada? Kõik ju funktsioneerib. Ehitatakse üha rohkem elektrijaamu. Produtseeritakse tublisti. Maakera kõrgtehniseeritud osas varustatakse inimesi hästi. Me elame jõukuses. Mis siin õieti puudub?

HEIDEGGER: Kõik funktsioneerib. See on just see õudne, et funk-

²⁴ Viide J. W. von Goethe ballaadile "Nõiduse õpilane". *Toim.*

sioneerib ja et see funktsioneerimine sunnib edasi üha edasisele funktsioneerimisele ja et tehnika rebib inimest üha rohkem lahti maa küljest ning juurib välja. Ma ei tea, kas teie olite kokkunud, mina olin igatahes kokkunud, kui ma nüüd neid Kuu pealt tehtud Maa ülevõtteid nägin. Me ei tarvitse isegi aatomipommi, inimese lahtijuuritus on juba käes. Meil on veel ainult puhttehnilised suhted. See ei ole enam maa, mille peal elab tänapäeva inimene. Mul oli hiljuti pikk kõnelus Provence'is René Chariga, luuletaja ning vastupanuvõitlejaga, nagu te teate. Provence'is rajatakse nüüd raketibaase ning maad laastatakse kujuteldamatul viisil. See luuletaja, keda kindlasti ei saa kahtlustada sentimentaalsuses ja idüllil ülistamises, ütles mulle, et inimese lahtijuurimine, mis seal iseenesest käimas, tähendab lõppu, kui kord veel ei pääse vägivaltatule võimule mõtlemine ja luuletamine.

SPIEGEL: Me peame nüüd ütlema, et meie oleme küll meelsamini siin ja ehk ei sunni ka meie ajal keegi meid siit lahkuma; aga kes teab, kas on see inimese määratus olla selle maa peal? On mõeldav, et inimesel ei ole ülepea määratust. Aga ikkagi võiks üht inimese võimalust näha ka selles, et ta selle maa pealt teistele planeetidele kiirustab. Kindlasti ei lähe asi veel kaua niikaugele. Ainult et kus on kirja pandud, et oma koht on tal siin?

HEIDEGGER: Meie inimliku kogemuse ja ajaloo järgi tean ma, igatahes niivõrd kui mina olen orienteeritud, et kõik olemuslik ja suur on ainult sellest tekkinud, et inimesel on olnud kodu ja et ta on juurdunud põlvest põlve edasiantus. Tänapäevane kirjandus on näiteks kaugelminevalt destruktiivne.

SPIEGEL: Meid segab siin sõna "destruktiivne" ka niivõrd, kui võrd sõna "nihilistlik" on just teie läbi ja teie filosoofias saanud täiesti hõlmava mõttelise seotuse. Meid hämmastab kuulda sõna "destruktiivne" kirjanduse kohta, mida te ometi võiksite näha või peaksite nägema hoopis selle nihilismi osana.

HEIDEGGER: Ma tahaksin ütelda, et see minu poolt silmas peetud kirjandus ei ole nihilistlik minu poolt mõeldud mõttes. (*Nietzsche* II, lk 335 jj.)²⁵

SPIEGEL: Te näete ilmselt, te olete nõnda ka väljendunud, maa-ilmaliikumist, mis kas viib või on juba välja viinud absoluutsele tehnilisele riigile?

²⁵ Vt: M. Heidegger, *Nietzsche*. Zweiter Band (Pfullingen: Günther Neske Verlag, 1961). *Tlk.*

HEIDEGGER: Jah. Aga just see tehniline riik vastab kõige vähem tehnika olemuse poolt määratud maailmale ja ühiskonnale. Tehniline riik oleks tehnika võimu suhtes kõige truualamlikum ja pimedam teener.

SPIEGEL: Hästi. Nüüd kerkib loomulikult küsimus: kas üksik inimene võib veel ülepea mõjustada seda paratamatuste põimistut või võib ehk seda mõjustada filosoofia või võivad seda mõjustada mõlemad koos — sellega, et filosoofia viib üksiku või mitmed üksikud mõnele teatavale aktsioonile?

HEIDEGGER: Te tulete nende küsimustega tagasi meie kõneluse algusse. Kui ma tohin vastata lühidalt ja võib-olla veidi raskelt, aga pikast järelemõttest lähtudes: filosoofia ei suuda nüüdses maailmaseisundis esile kutsuda ühtki vahetut muutust. See ei käi mitte ainult filosoofia, vaid kõige ainult inimliku mõtlemise ja püüdlamise kohta. Ainult veel üks jumal võib meid päästa. Pääsemise ainsat võimalust näen ma selles, et ette valmistada valmidust jumala ilmumiseks või jumala eemalolekuks selles allakäigus; et me jämedalt üteldes mitte ei "kärvaks", vaid et kui me alla käime, siis käime alla eemaloleva jumala palge ees.

SPIEGEL: Kas on olemas seos teie mõtlemise ja selle jumala esiletuleku vahel? Kas te näete nende vahel kausaalset seost? Kas te arvate, et me suudame jumala siia mõtelda?

HEIDEGGER: Meie ei suuda teda siia mõtelda, ülimalt oleme suutelised ette valmistama ootuse valmidust.

SPIEGEL: Aga kas me suudame aidata?

HEIDEGGER: Valmiduse valmistamine tohiks olla esmane abi. Maailm ei saa olla see, mis ta on ja kuidas ta on, inimese läbi, aga ka mitte ilma inimeseta. Minu arvates on see ühenduses sellega, et see, mida ma nimetan ammudest aegadest pärit mitmetähendusliku ja nüüd kulunud sõnaga "olemine" [*das Sein* — Ü. M.], tarvitseb inimest, et olemine ei ole olemine, ilma et inimest tarvitsetaks olemise ilmutuseks, hoidmiseks ja kujundamiseks. Tehnika olemust näen ma selles, mida ma nimetan "seade-stu'ks" [*das Ge-Stell* — Ü. M.]. See nimetus, esimesel kuulmisel kergesti vääriti mõistetav, juhatab õigesti mõtelduna selle, mida ta silmas peab, tagasi metafüüsika sisimasse ajalukku, mis veel tänapäeval määrab meie kohalolu [*Dasein* — Ü. M.]. Seade-stu valitsemine tähendab: inimene on seatud, kõnetatud ja välja nõutud võimu poolt, mis saab ilmseks tehnika olemuses. Just kogedes seda inimese seatust millegi poolt, mis ta ise ei ole ja mida ta ise ei valitse, selgub inimesele võimalus arusaamaks, et olemine tarvitseb teda.

Selles, mis teeb välja moodsa tehnika pärisomaseima, varjub just see kogemuse, tarvitsetuse ja nendeks uuteks võimalusteks valmisoleku võimalus. Aidata kaasa selle arusaamani: rohkem mõtlemine ei suuda ning filosoofia on lõpul.

SPIEGEL: Varasematel aegadel — ja mitte ainult varasematel aegadel — mõteldi ikkagi, et kaudselt toimib filosoofia suuresti, otseselt vaid harva, aga et kaudselt suudab ta suuresti toimida, et ta on uusi voole aidanud läbimurdele. Kui üksnes sakslastegi puhul mõteldakse Kanti, Hegeli suurtele nimedele Nietzsche'i välja, Marxi koguni nimetamata, siis on tõendatav, et ringteid pidi on filosoofial olnud tohutu toime. Kas arvate nüüd, et see filosoofia toime on lõpul? Ja kui te ütlete, et filosoofia on surnud, teda ei ole enam olemas, kas mõtlete seejuures siis ka seda, et seda filosoofia toimet, kui ta iial olemas oli, vähemalt tänapäeval ei ole enam olemas?

HEIDEGGER: Ma ütlesin just praegu: ühe teise mõtlemise kaudu on vahendatud toime võimalik, aga mitte otsene — nii et mõtlemine muudaks maailmaseisundit justkui kausaalselt.

SPIEGEL: Vabandage, me ei taha filosoferida, me ei küüni selleni, aga siin on meil ju üks poliitika ja filosoofia kokkupuutepunkt, sellepärast andestage, palun, meile see, et me teid siin säärasesse vestlusse tõmbame — te ütlesite äsja, et filosoofia ja see üksik ei suuda teha midagi peale ...

HEIDEGGER: ... selle enda-avatuna-hoidmise valmiduse ettevalmistamise jumala tulekuks või tulemata jäämiseks. Ka selle tulemata jäämise kogemus ei ole mitte eimiski, vaid inimese vabanemine sellest, mida ma *Olemises ja ajas* nimetasin langemuseks oleva najale [*die Verfallenheit an das Seiende* — Ü. M.]. Nimetatud valmiduse ettevalmistamise juurde kuulub meelisklus selle üle, mis tänapäeval on.

SPIEGEL: Aga siin peaks tõepoolest ju tulema veel see kuulus tõuge väljastpoolt, mõni jumal või kes veel. Niisiis iseendast ja endaküllaselt ei saavat mõtlemine tänapäeval enam toimida? Varem oli see kaasaegsete arvates ja, ma usun, ka meie arvates olemas.

HEIDEGGER: Aga mitte vahetult.

SPIEGEL: Me nimetasime juba Kanti, Hegelit ja Marxi suurte mõjutajatena. Aga ka Leibnizilt on impulsse tulnud — moodsa füüsika arengule ning seega moodsa maailma tekkele ülepea. Meie arvates ütlesite te ennist, et tänapäeval te enam ei rehkenda säärase toimega.

HEIDEGGER: Filosoofia mõttes enam mitte. Senise filosoofia rolli

on tänapäeval üle võtnud teadused. Mõtlemise "toime" piisavaks selgituseks peaksime süvenemalt arutama, mida võib siin tähendada toime ja toimimine. Selleks oleks tarvis põhjalikumaid eristusi ajendi, tõuke, edendamise, järeleaitamise, takistamise ja kaasaaitamise vahel. Aga me saavutame kohase dimensiooni nendeks eristusteks alles siis, kui oleme piisavalt arutanud lauset alusest [*der Satz vom Grund* — Ü. M.]. Filosoofia laheneb üksikteadusteks; psühholoogia, loogika, politoloogia.

SPIEGEL: Ja kes võtab nüüd sisse filosoofia kohta?

HEIDEGGER: Küberneetika.

SPIEGEL: Või see vagur, kes ennast avatuna hoiab?

HEIDEGGER: See aga ei ole enam filosoofia.

SPIEGEL: Mis see siis on?

HEIDEGGER: Mina nimetan seda teiseks mõtlemiseks.

SPIEGEL: Teie nimetate seda teiseks mõtlemiseks. Kas te ei tahaks seda veidi selgemini formuleerida?

HEIDEGGER: Kas te mõtlesite lauset, millega lõpeb minu ettekanne "Küsimus tehnika järele": "Sest küsimine on mõtlemise vagurus"?²⁵

SPIEGEL: Me leidsime teie Nietzsche-loengutes ühe lause, mis meile selgust saadab. Te ütlete seal: "Kuna filosoofilises mõtlemises valitseb ülimalt võimalik seos, sellepärast mõtlevad kõik suured mõtlejad sedasama. Ometi on see samane nõnda oluline ja rikas, et üksik ei ammenda seda iialgi, vaid igaüks seob igaühte ainult rangemini." Aga just see filosoofiline hoone paistab siis teie arvates ometi olevat jõudnud teatava lõpuni.

HEIDEGGER: On lõpetatud, aga meile mitte tühiseks, vaid just nimelt ses kõneluses uuesti olevaseks saanud. Kogu minu töö loengute ja seminaridega oli möödäläinud 30 aasta jooksul peaaesjalikult ainult õhtumaise filosoofia interpretatsioon. Tagasimineku mõtlemise ajaloolistesse alustesse, kreeka filosoofiasaati veel küsimata küsimuste läbimõtlemine — see ei ole lahutumine traditsioonist. Aga ma ütlen: traditsioonilise metafüüsika mõtlemisviis, mis lõpetatud Nietzschega, ei paku enam ühtki võimalust kogeda alles algava tehnilise maailma-ajastu põhijooni.

²⁵ Vt eesti keeli: M. Heidegger, *Küsimus tehnika järele*, lk 1222.

SPIEGEL: Te kõnelesite umbes kahe aasta eest keskustelus ühe budistliku mungaga "ühest täiesti uuest mõtlemise meetodist" ja ütlesite, et see mõtlemise uus meetod olevat "esialgu ainult vähestel inimeste poolt täideviidav".²⁶ Kas te tahtsite sellega väljendada, et ainult väga vähesed inimesed võivad omada arusaamu, mis teie arvates on võimalikud ja vajalikud?

HEIDEGGER: "Omada" selles täiesti algupärase mõttes, et nad neid teataval viisil ütelda suudavad.

SPIEGEL: Jah, aga seda transmissiooni teostamiseks ei ole te ka selles kõneluses budistiga nähtavana esitanud.

HEIDEGGER: Seda ei saagi ma nähtavaks teha. Ma ei tea midagi sellest, kuidas see mõtlemine "toimib". Võib ka olla, et mõtlemise tee viib tänapäeval sinnera, et vaikida, hoidmaks mõtlemist selle eest, et ta ühe aastaga muutuks vanakraamikaubaks. Võib ka olla, et ta tarvitseb selleks, et "toimida", 300 aastat.

SPIEGEL: Me saame sellest väga hästi aru. Aga et me ei ela 300 aasta pärast, vaid siin ja nüüd, siis on meil keelatud vaikida. Meie poliitikud, poolpoliitikud, riigikodanikud, žurnalistid *et cetera*, meie peame lakkamatult mõnesuguseid otsuseid langetama. Me peame end kohandama süsteemiga, milles me elame, peame püüdma teda muuta, peame välja peilima ahta värava reformi teel, veel ahtama revolutsioonivärava. Me ootame abi filosoofilt, olgugi et loomulikult ainult kaudset abi, abi ümberiteisi. Ja nüüd me kuuleme siin: ma ei saa teid aidata.

HEIDEGGER: Ma ei saagi.

SPIEGEL: See peab mitte-filosoofilt julguse võtma.

HEIDEGGER: Ma ei saa, kuna need küsimused on nii rasked, et nii ütelda avalikult üles astuda, jutlust pidada ja moraalseid hinnanguid jagada oleks selle mõtlemise-ülesande mõtte vastu. Võib-olla tohib kaalule panna selle lause: tehnika mõtlemata olemuse planeetaarse ülevõimu saladusele vastab selle mõtlemise esialgsus ja silmapaistmatus, mis püüab järele mõtelda sellele mõtlemata.

²⁶ Vt: H. W. Petzet, *Auf einen Stern zugehen: Begegnungen und Gespräche mit Martin Heidegger*, lk 187. Kõne all on keskustelu munk Bikku Maha Mani'ga Bangkokist, mis vältas M. Heideggeri pool Freiburgis üle paari tunni ning millele järgnes veel saatetund Baden-Badeni televisioonistuudios (*Südwestfunk*). Viimase lindistust — tehtud Süüa-mi budistide tarvis — näib pärimisel kasutatavat *Spiegel*. H. W. Petzet oli sellegi keskustelu tunnistajaks, aga ka tõlgiks — keskusteldi inglise keeli. Tlk.

SPIEGEL: Te ei loe ennast nende hulka, kes, kui neid ainult kuulda võetaks, suudaksid teed juhatada?

HEIDEGGER: Ei. Ma ei tea teed olevase maailmaseisundi vahetuks muutmiseks, eeldades, et säärane oleks inimese poolt ülepea võimalik. Aga mulle paistab, et üritatud mõtlemine võiks äratada, selgitada ja tugevdada juba nimetatud valmidust.

SPIEGEL: Selge vastus — aga kas mõtleja võib ja tohib ütelda: oodake ainult, küllap 300 aasta jooksul tuleb meile midagi pähe?

HEIDEGGER: Asi ei ole selles, et ainult oodata, kuni inimesele 300 möödavoolanud aasta järel midagi pähe tuleb, vaid selles, et olevase ajastu vaevu mõeldud põhijoontelt ilma prohvetlike taotlusteta ette mõelda tulevase aega. Mõtlemine ei ole tegevusetus, vaid omapoolset tegevus ise, mis viibib kahekõnes maailmasaatumistuga [*das Weltgeschick* — Ü. M.]. Mulle paistab, et metafüüsikast pärinev teooria ja praktika eristus ning ettekujutus transmissioonist nende vahel suleb tee sissevaatele sellesse, mida mina mõistan mõtlemise all. Võib-olla tohin ma siin viidata oma loengutele, mis on 1954 ilmunud tiitli all *Mida tähendab mõtlemine?* Võib-olla on ka see üks meie aja märke, et just seda kirjatööd on kõigist minu publikatsioonidest kõige vähem loetud.

SPIEGEL: Mõtelda, et filosoofil koos oma filosoofiaga peaks otsestelt mõnesugune toime olema, see on loomulikult alati olnud üks väärarusaamu filosoofiast. Tulgem tagasi oma alguse juurde. Kas ei oleks mõeldav vaadata natsionaalsotsialismi üheltpoolt tolle “planeetaarse kohtumise” teostusena, teiselt poolt viimase, kõige viletsama, tugevama ja ühtlasi jõuetuma protestina selle “planeetaarselt määratud tehnika” ja uusaegse inimese kohtumise vastu? Ilmselt lahendate oma isikus üht vastuolu, nõnda et päristiselt on teie tegevuse rohked kõrvalproduktid seletatavad ainult sellega, et te klammerdute oma olemuse erinevate osadega, mis ei puutu filosoofilisse tuuma, rohkete asjade külge, millest te filosoofina teate, et neil ei ole püsi — sääraste mõistete nagu “kodu”, “juurdumine” või nendesarnaste külge. Kuidas sobib see kokku: planeaarne tehnika ja kodu?

HEIDEGGER: Mina ei ütleks seda. Mulle paistab, et te võtate tehnikat siiski liiga absoluutselt. Ma ei näe inimese olukorda planeetaarse tehnika maailmas lahtiharutamatu ja pääsematu saatusena [*Verhängnis* — Ü. M.], vaid ma näen mõtlemise ülesannet just nimelt selles, et oma piires kaasa aidata sellele, et inimene ülepea alles saavutaks küllaldase vahekorra tehnika olemusega. Natsionaalsotsialism läks just selles suunas; need inimesed aga olid mõt-

Spiegel'i kõnelus Martin Heideggeriga

lemises liiga vähenõudlikud, jõudmaks tõepoolest eksplitsiitsesse vahekorda sellega, mis toimub tänapäeval ja on kolm sajandit teel. SPIEGEL: See eksplitsiitne vahekord, kas see on tänapäeval vahest ameeriklastel?

HEIDEGGER: Ka neil ei ole seda ning nad on veel takerdunud mõtlemisse, mis pragmatismina soodustab tehnilist opereerimist ja manipuleerimist, aga ühtaegu suleb tee meelisklusele moodsa tehnika omapära üle. Kuid siin ja seal USAs elavnevad katsed vabaneda pragmatistlik-positivistlikust mõtlemisest. Ja kes meie hulgast tohiks otsustada selle üle, kas ei ärka mitte ühel päeval Venemaal ja Hiinas mõne "mõtlemise" igivanad traditsioonid, mis aitavad kaasa selleks, et võimaldada inimesele vaba vahekorda tehnilise maailmaga?

SPIEGEL: Kui seda kõigil ei ole ja filosoof seda neile anda ei saa...

HEIDEGGER: Kui kaugele jõuan mina oma mõtlemiskatsega ja mil viisil ta veel tulevasti vastu võetakse ning viljakaks muudetakse, selle üle otsustada ei seisa minu võimuses. Ma sõandasin viimati 1957 ühes pidulikus ettekandes Freiburgi ülikooli juubeliks pealkirja all "Identiteedi lause" mõne mõtlemissammuga näidata, mil määral avaneb selle mõtlevale kogemisele, milles põhineb moodsa tehnika omapära, võimalus, et tehnilise maailmaajastu inimene kogeb suhet kõnetusega, mida ta ei suuda mitte ainult kuulda, vaid millesse ta pigem ise kuulub. Minu mõtlemine on möödapääsematult seotud Hölderlini luulega. Aga ma ei pea Hölderlini kellekski luuletajaks, kelle töö teevad kirjandusloolased paljude teiste kõrval samuti teemaks. Hölderlin on minu tarvis luuletaja, kes tulevikku juhatab, kes jumalat ootab ja kes seega ei tohi jääda mitte ainult Hölderlini-uurimise esemeks kirjandusloolistes ettekujutustes.

SPIEGEL: *Apropo*s Hölderlin — me palume vabandust, et me peame veel kord ette lugema: te ütlete oma Nietzsche-loengutes, et see "dionysosliku ja apollonliku, püha kire ja kaine esituse erinevasti tuntud kokkupõrge on üks sakslaste ajaloolise määratuse varjulejääv stiiliseadus ning peab meid ühel päeval leidma valmi ja ettevalmistatuna ta kujundamiseks. See vastuolu ei ole mõni valem, mille abil me tohiksime ainult "kultuuri" kirjeldada. Hölderlin ja Nietzsche seadsid selle kokkupõrkega küsimärgi sakslaste ülesandele leida ajalooliselt oma olemus. Kas me mõistame seda märki? Üks on kindel: ajalugu maksab meile kätte, kui me seda

ei mõista.”²⁷ Me ei tea, mis aastal te seda kirjutasite; me arvame, et see oli 1935.

HEIDEGGER: Arvatavasti kuulub see tsitaat Nietzsche-loengusse “Võimu tahe kunstina” 1936/37. See võib aga olla kõneldud ka järgnevatel aastatel.

SPIEGEL: Jah, kas te tahaksite seda veel veidi lähemalt selgitada? Ta viib ju meid eemale üleüldiselt, sakslaste konkreetsele määratusele.

HEIDEGGER: Ma võiksin tsitaadis esitatut ka nõnda ütelda: minu veendumus on, et ka ümberkääne võib ette valmistuda ainult sellesamas maailmakohas, kus on tekkinud moodne tehniline maailm, et ta ei saa toimuda *zen*-budismi või muude idamaiste maailmakogemuste ülevõtmise teel. Ümbermõtlemiseks läheb tarvis euroopa traditsiooni ja ta uue omaksvõtu abi. Mõtlemist muudetakse ainult selle mõtlemise läbi, millel on seesama päritolu ja määratus.

SPIEGEL: Te arvate, et just selles paigas, kus tehniline maailm on tekkinud, peab ta ka ...

HEIDEGGER: Hegeli mõttes ületatama — mitte kõrvaldatama, vaid ületatama, aga mitte inimese läbi üksi.

SPIEGEL: Te määrate spetsiaalselt sakslastele erilise ülesande?

HEIDEGGER: Jah, selles mõttes, kõneluses Hölderliniga.

SPIEGEL: Kas te usute, et sakslastel on selleks ümberkäändeks spetsiifiline kvalifikatsioon?

HEIDEGGER: Ma mõtlen saksa keele erilisele seesmisele sugulusele kreeklaste keele ja nende mõtlemisega. Seda kinnitavad mulle tänapäeval ikka jälle prantslased. Kui nad mõtlema hakkavad, kõnelevad nad saksat; nad kinnitavad, et nad ei tule oma keelega läbi.

SPIEGEL: Kas te seletate sellega seda, et teil on olnud romaani maades, vähemalt prantslaste juures nõnda tugev mõju?

HEIDEGGER: Sest nad näevad, et nad ei tule tänapäevases maailmas kogu oma ratsionaalsusega enam läbi, kui asi on selles, et

²⁷ Vt: M. Heidegger, *Nietzsche. Erster Band* (Pfullingen: Günther Neske Verlag, 1961), lk 124. Vt ka: M. Heidegger, *Gesamtausgabe*, II. Abteilung: *Vorlesungen 1923–1976*, Band 43: *Nietzsche: Der Wille zur Macht als Kunst* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1985), lk 122–123. 1961. aasta ja ka *Gesamtausgabe* tekstis ei seisa esimeses lauses mitte *tuntud* (bekannte), nagu siin ja *Spiegel*'i-variandis, vaid *nimetatud* (benannte). Tlk.

seada mõista ta olemuse päritolus. Niisama vähe kui võib ümber panna [*übersetzen* — Ü. M.] luuletust, võib ümber panna mõtlemist. Äärmisel juhul võib seda ümber kirjutada. Niipea kui asutakse sõnasõnalisele ümberpanemisele, muudetakse kõik.

SPIEGEL: Ebamugav mõte.

HEIDEGGER: Oleks hea, kui asi selle ebamugavusega läheks suu- resti tõsiseks ning viimaks järele mõteldaks, missugust tagajärjekat metamorfoosi on kreeka mõtlemine tunda saanud roomaladinasse ümberpanemise läbi, sündmus, mis suleb meile veel tänapäeval küllaldase järelemõtlemise kreeka mõtlemise põhisõnade üle.

SPIEGEL: Härra professor, meie lähtuksime õieti alati sellest optimismist, et millegi teatamine laseb ennast ka ümber panna, sest kui läheb üle see optimism, et mõtlemissisud lasevad ennast üle keelepiiride ka väljapoole teatavaks teha, siis ähvardab provintsis- tumine.

HEIDEGGER: Kas te märgitseksite kreeka mõtlemist erinevalt et- tekujutamisviisist Rooma maailmariigis "provintslikuna"? Äri- kirjad lasevad ennast igasse keelde ümber panna. Teadused, see tähendab meile tänapäeval juba ka loodusteadused koos mate- maatilise füüsikaga alusteadusena on ümberpandavad igasse maa- ilmakeelde, õieti üteldult: mitte ei panda ümber, vaid kõneldakse sedasama matemaatilist keelt. Me riivame siin üht avarat ja ras- kesti mõõdetavat tööpõldu.

SPIEGEL: Võib-olla kuulub seegi selle teema alla: meil on mo- mendil — ilma üle pakkumata — demokraatlik-parlamentaar- se süsteemi kriis. Ta kestab meil ammust aega. Eriti on ta meil ole- mas Saksamaal, aga ta ei ole meil mitte ainult Saksamaal. Ta on meil ka klassikalistes demokraatiamaades, Inglismaal ja Ameerika- kas. Prantsusmaal ei ole see enam juba sugugi mitte kriis. Nüüd küsimus: kas ei või ometi mõtlejate poolt, minupärast kõrvalpro- duktina, tulla osutusi sellele, et see süsteem peab kas asendatama uuega ja kuidas ta peab välja nägema või et peaks olema võima- lik reform — ja osutusi, kuidas see reform võiks võimalik olla. Muidu jääb asi sellega, et filosoofiliselt koolitamata inimene — ja normaalsel juhul on see ju see, kellel on asjad käes (kuigi ta neid ei määra) ja kes on asjade käes —, et see inimene jõuab ekslikele järeldustele ja võib-olla kohutavatesse lühistesse. Niisiis: kas ei peaks filosoof ometi valmis olema muretsema sellepärast, kuidas võivad inimesed selles nende enda poolt tehiseeritud maailmas,

mis on nad võib-olla alla heitnud, korraldada oma koosolu? Kas ei oodata filosoofilist ometi õigusega, et ta pakuks viiteid sellele, kuidas ta kujutab ette elamisvõimalikkust, ja kas ei lähe filosoofil üks osa, minupärast üks väike osa ta kutsesest ja kutsumusest kaotsi, kui ta selle kohta midagi ei teata?

HEIDEGGER: Kuivõrd mina näen, ei ole keegi üksik mõtlemisest lähtudes suuteline maailma tervikuna nõnda läbi nägema, et ta võiks anda praktilisi juhatusi ning seda veel koguni silmas pidades ülesannet taas alles leida baas mõtlemisele endale. Mõtlemine on — niikaua kui ta suurt traditsiooni silmas pidades iseennast tõsiselt võtab — üle koormatud, kui ta peab siin valmistuma juhatusi andma. Mis õigusega võiks see sündida? Mõtlemise valdkonnas ei ole olemas autoritatiivseid ütlusi. Mõtlemise tarvis tuleb ainuke mõõt mõteldavast asjast endast. See aga on kõige enne see küsimis-väärne. Et seda asjalugu arusaadavaks teha, läheks ennekõike tarvis arutlust filosoofia vahekorra üle teadustega, millega tehnilis-praktilised saavutused lasevad mõtlemist filosoofilise mõtlemise mõttes tänapäeval üha enam ja enam ülearusena paista. Sellele raskele olukorrale, millesse mõtlemine on ta pärisomase ülesande suhtes viidud, vastab sellepärast just teaduste vägevuse poolt toidetud võõrastus mõtlemise suhtes, mis on sunnitud loobuma päevanõudelisest vastamisest praktilis-maailmavaatelistele küsimustele.

SPIEGEL: Härra professor, mõtlemise valdkonnas ei ole olemas autoritatiivseid ütlusi. Nõnda ei saa õigupoolest ka üllatada, et moodsal kunstilgi on raske teha autoritatiivseid avaldusi. Sellepärast nimetate teda "destruktiivseks". Moodne kunst käsitab ennast sageli eksperimentaalse kunstina. Ta teosed on katsed ...

HEIDEGGER: Ma lasen ennast meeleldi õpetada.

SPIEGEL: ... katsed välja pääseda inimese ja kunstniku üksildumise situatsioonist ning 100 katse hulgas leidub aeg-ajalt kord mõni õnnestumine.

HEIDEGGER: See on just see suur küsimus: kus asub kunst? Mis sugune koht tal on?

SPIEGEL: Hästi, aga siis te nõuate kunstilt midagi, mida te ei nõua ju enam mõtlemiseltki.

HEIDEGGER: Ma ei nõua kunstilt midagi. Ma ütlen ainult, et on küsimus, mis koha võtab sisse kunst.

SPIEGEL: Kui kunst oma kohta ei tunne, on ta sellepärast destruktiivne?

HEIDEGGER: Hästi, tõmmake see maha. Ma tahaksin aga konstateerida, et ma ei näe moodsa kunsti teeviita, kuna tumedaks jääb see, milles ta märkab või vähemalt otsib kunsti päristisimat.

SPIEGEL: Ka kunstnikul puudub kohustus selle suhtes, mis on päritud. Ta võib leida selle olevat kauni — ja ta võib ütelda: jah, nõnda oleks võidud maalida 600 aasta eest ja 300 aasta eest ja veel 30 aasta eest. Aga ta ei suuda seda nüüd enam mitte. Isegi kui ta seda tahaks, ei suudaks ta seda. Suurim kunstnik oleks siis geniaalne võltsija Hans van Meegeren²⁸, kes suudaks siis "paremini" maalida kui teised. Aga praegu see enam ei lähe. Nõnda on järelikult kunstnik, kirjanik, luuletaja sarnases situatsioonis kui mõtleja. Kui sageli me peame siiski ütleva: sule silmad.

HEIDEGGER: Kui kunsti ja luule ja filosoofia korraldamise piirena võetakse "kultuuritegevus", siis on võrdsustus seaduslik. Kui aga küsitavaks ei muutu mitte ainult tegevus, vaid seegi, mida kutsutakse "kultuuriks", siis langeb ka meeliskelu selle küsimisvääre üle mõtlemise ülesandevalda, mille hädaseisund on vaevalt et välja mõeldav. Aga mõtlemise suurim häda seisneb selles, et tänapäeval, niikaugele kui mina suudan näha, ei kõnele veel ükski mõtleja [*kein Denker* — Ü. M.], kes oleks küllalt "suur" viimaks mõtlemist vahetult ja vermitud kujul mõtlemise oma asja ette ja seega oma teele. Meile tänastele on selle mõeldava suurus liiga suur. Meie võime võib-olla vaeva näha sellega, et ehitada ülemineku ahtail ja kaugele ulatumatul purdeil.

SPIEGEL: Härra professor Heidegger, me täname teid selle kõneluse eest.

²⁸ Hollandlane, kes Saksa okupatsiooni ajal edukalt võltsis ja müüas Vermeer van Delftile omistatavaid maale. *Toim.*

GERMAANIA

Friedrich Hölderlin

Tõlkinud Ain Kaalep

Ei neid, õndsaid, kes ilmunud,
jumalakujusid iidsel maal,
neid ei tohi ma ju hüüda enam, ent kui,
oo teie kodumaa veed! koos teiega nüüd
südame armastus halab, mida teistsugust tahab
siis see pühas leinas pind? Sest täis ootust
on maa, ning otsekui oleks palavail päevil
maha vajunud, täna varjuga ümbritseb meid,
oo teie igatsejad! aimusi tulvil, üks taevas.
Ta on tóotusi tulvil ja näib
ka ähvardav mulle, ent jään tema juurde
ega tagasi pagema pea minu hing
sinna, kus teie, möödunud! liigagi armsad mulle.
Sest näha teie kauneid palgeid,
nii nagu oleks neid näinud aina,
ma kardan, tapaks,
ja surnuid äratada tohib ju vaevalt.

Pagenud jumalad! teiegi, teie praegused, tookord
tõenäolisemad, teil olid omad ajad!
Siin ei hakka ma midagi salgama, midagi paluma.
Sest kui on lõpp ja on kustunud päev,
tabab esmalt see preestrit, kuid armastades läheb
järele talle tempelgi ja kuju ja kõik tema tava
hāmarikumaale ega saa veel midagi paista.
Ainult otsekui haualeekidest kerkib
siis kuldne suits nagu saaga ja kaob
ja kumab meil kahtlejail nüüd ümber pea,
ja keegi ei tea, mis talle juhtub. Ta tajub

nende varje, kes on olnud,
muistseid, kes uuesti külas on maa peal.
Sest kes seal tulema peavad, suruvad meid,
ja kauem ei kõhkle jumalameeste
püha salk enam sinitaevas.

Juba haljendabki, aimata andes karmima aja kõla,
nende jaoks haritud põld, valmis on and
ohvrieineks, ja org ja jõed
on ammuli ümber prohvetimägede,
et kuni Oriendini mehe pilk
võiks näha, ja mõnigi sealne muutus liigutab teda.
Ent eetrist vaob alla
ustav kuju ja sajab jumalalauseid
temast lugematuid, ja hiie sügavik kaigub.
Ja kotkas, kes Induselt tuleb
ja üle Parnassose
lumitipu lendab, kõrgelt üle Itaalia
ohvriküngaste, ja otsib rõõmustavat saaki
isale, teistmoodi kui muidu, lennuosav
ja iidne, rökates ületab tema
lõpuks Alpid ja näeb paljupalgelisi maid.

Preestritari, tasaseimat jumala tütart,
teda, kes liigagi meelsasti sügavas kohtluses vaikib,
teda tema otsib, teda, kes pärani silmi vaatas ringi,
nagu ta ei teaski, et äsja torm
surmaähvardust kõmistas üle ta pea;
midagi paremat aimas see laps,
ja lõpuks oli imestus avaras taevas,
et miski usult suur nagu tema ise,
see õnnistaja, on kõrguste võim;
sestap saatsid nad saadiku, kes,
kohe tema ära tundnud,
naeratades mõtleb nii: Sind, murdmatu, peab
järele katsuma teistmoodi sõna, ja valjusti hüüab
see nooruk, pilk Germaania poole:

"See oled sina, väljavalitu,
kõike armastav, ränk õnn
oled sa kanda, tugevaks saanu
sestast, kui metsas ja mooniõites paos,
täis magusat und, joobunu, minust sina
ei hoolinud, kaua, kuni kõige madalamgi tundma sai
Neitsi uhkust ja imestas, kelle sa oled, kust tuled,
ent ei teadnud sa isegi. Mulle polnud sa tundmatu
ja salaviisi, kui sa und nägid, jätsin ma sulle
keskpäeval lahkudes maha sõprusemärgi,
huulte õie, ja sa kõnelesid üksipäini.
Ent kuldsete sõnade küllust saatsid sa ka,
õnnis! virdade viisi, ja ammandamatult nad voolavad
kõike paika. Sest lausa nagu sellel pühal,
kes on kõigele emaks,
keda inimesed muidu peidetuks peavad,
niisama sinulgi armastust ja valu
ja aimusi tulvil
ja tulvil rahu on põu.

Oo hommikuõhku joo,
kuni avali oled,
ja nimeta, mis on sul silmade ees,
kauem ei tohi saladusse
jääda see väljendamatu,
mis nii kaua kinni kaetud;
sest häbi sobib surelikele
ja ikka ja alati nõnda kõnelda
jumalaist on ka tark.
Kus aga kulda ülearu tulvamas, seal
on puhtamad lätted, ja tõsiseks tõmbub taeva viha.
Päeva ja öö vahel
peab kord midagi tõelist ilmuma.
Kirjuta see kolm korda ümber,
ent ka ütlemata ära, nii nagu ta seal on,
sina ilmsüütu, peab see jääma.

Germaania

Oo nimeta, sina püha maapinna tütar,
ükskord ema. Kaljudel kohisevad veed
ja metsades tuuled ja sellesinase nime puhul
kõmab muistsest ajast vastu minevikujumalus.
Kui teistsugune see! ja säramas, tõstmas häält
juba on kaugustest rõõmukas tulevik.

Ent keset aega

elab rahu koos pühitsetud

neitsiliku maaga eeter,

ja heal meelel, mälestusväärseks, vähenõudlikkuseks,

saavad nad osa võõruslahkusest

nende juures, kes vähenõudlikud pole,

sinu pidupäevil,

Germaania, seal, kus sa preestritar oled

ja kaitsetuna annad nõu

kuningaile ja rahvaile oma ümber.”

Voldemar Kanro-Pool. NAISE PEA
(Tušš, akvarell); 1919

ETÜÜDID TEKSTIST

Jaan Undusk

1.1. Ilukirjanduslik tekst on tekst, mis järgides küll mingeid ilukirjanduslikuks tunnistatud tekstimalle, ei järgi antud kultuuri jaoks olulisel määral ühtki teist ilukirjanduslikuks tunnistatud teksti (kui järgib, siis loetaksegi ta selleks teiseks tekstiks või tema deformatsiooniks). Lisatagu, et

a) "olulisuse määrad" vahelduvad nii kultuuritüübiti kui kultuurisiseselt erinevates tekstitüüpides;

b) igasugune selle ilukirjandusliku teksti formaalnõude täitja võib esineda tekstikandidaadina.

1.2. Ta on tekst, mille teatud hulk n-ö kirjanduslikult pädevaid lugejaid on võimeline ümber organiseerima teise astme semantiliseks süsteemiks. Siin kajastub teksti seotus üldise ilukirjandusliku ruumiga, kunsti kui pärimusega.

1.3. Ilukirjanduslik tekst oma õilsas tähenduses, tegelikult aga normaaltalitluses on nähtus, mis (eelnevate tingimuste alusel) suudab haarata mingi arvu lugejaid sellisesse funktsionaalsesse sõltuvusse, mille tulemusena tajuvad lugejad oma suhet tekstiga kui uuelaadset tekstikogemust.

Käesolev kirjutis valmis 1983. aastal, kuid ei leidnud tollal avaldamist. Et tegemist on teoreetilise ja tekstianalüütilise tervikuga, siis ei pidanud autor vajalikuks seda oma praeguste seisukohtade vaateveerult korrigeerida. Lisatud on küll joonealused kommentaarid, tehtud stilistilisi ja keelelisi kohendusi.

2.1. *Uuelaadseks tekstikogemuseks* (ehk lihtsalt tekstikogemuseks) nimetame sellist olekumuutust lugeja teadvuses, mille on põhjustanud antud teksti projektsioon lugeja kõige üldisemate hoiakukomplekside, tema emotsionaalse suunitletuse tasandil ja mille olemus väljendub nn kõrgenenud assimilatsiooni seisundis (vt 2.1.1.).

Absoluutses mõttes on lugeja suhe tekstiga alati uuelaadne (lähtudes juba 1.1.-st ja lugeja enese muutuvusest), ent sotsiaalselt tegelik uelaadsus, mis ainsa mõõdupuuna arvesse tuleb, on võrratult agressiivsem kui lihtsalt erinevus mingist varasemast sõltuvusest lugeja ja teksti vahel. Tekst ei esine siin lugeja jaoks kui mitteolemine millekski, isegi mitte ainult kui olemine, vaid kui agressiivne, toonitatud olemine.

Suur osa ilukirjandusena trükitud tekstidest ei saa selles mõttes iial kunstitekstideks, vaid ringleb kirjanduslikus ruumis omamoodi antiainena, hoides selle ruumi lahtise ja struktureerides teda.

2.1.1. *Kõrgenenud assimilatsiooni seisund* on seisund, mis tagab indiviidi tähelepanuväärselt efektiivse kohandumise tema sotsiaalses keskkonnas. Vaevused teda ümbritseva (täpsemalt: läbiva) maailma "seedimisel" on järsult vähenenud, tema kui ilmakodaniku assimileerijavõimed on suured. Ta on alandanud maailma vaenulikkuse mingi uue suhte kaudu.

2.1.2. Mõiste "kõrgenenud assimilatsiooni seisund" ei viita sellele, et kunstiteos peaks süstima lugejasse mingit naivistlikku elujaatust või üleküllastatult positiivseid emotsioone. Ta on määratud ainult vastavalt 2.1.1.-le. Kõrgeväärtuslik tekst võib apelleerida nt apaatiale, ent ka see osutub siin maailma parema äratalumise vahendiks.

2.1.3. Uue tekstikogemuse omandamine sotsiaalselt küpses vormis ei tähenda lihtsat ja jäägitut suubumist

uude paremasse maailma. Naudingu põhialuseks on valikuvabaduse tunne — ja mida teravdatumal kujul see esineb, seda estetiseeritumaks võime teda nimetada. Tekst pakub välja teise ja võimaliku, ent mitte uue ja ainuvõimaliku maailma (nimetame seda teist *tekstitaguseks maailmaks* vastandatuna esimesele kui *tekstivälisele maailmale*).

Seega ei anna tekst meile võimalust olla apaadne (see on ebaküps suhtlemine tekstiga), vaid tekst annab meile võimaluse *valida* apaatia. Kunst mängib puhta valikuvõimaluse pinnal ja selles mõttes on ta illusionism. Kui lugeja suubub jäägitult tekstist õhkuvasse apaatiavingu, ei saa me enam kõnelda esteetilisest suhtlemistüübist kui dominantsest tema ja teksti vahel. Seejuures ei suhtle me ühegi tekstiga *ainult* esteetilisel tasapinnal.

Kunstinauding on kõhedus, mis tekib kõndimisest kahe maailma piiril. Suur kunst toodab valikuvabaduse-situatsiooni. Ning veel: ehkki kõrgenenud assimilatsioon seisund ei seostu millegi spetsiifiliselt kunstipärasega, on kunst ideaalina organisatsioon selle seisundi vahetuks ja massiliseks sisestamiseks.

2.1.4. Niisiis, kõrgenenud assimilatsiooni seisund tekib kahe vaimse struktuuri (maailma) üheaegsel läbielamisel lugeja poolt. Need kaks struktuuri peavad olema teineteisest piisavalt eristunud, et oleks üldse võimalik valikuvõimaluse teke, ent ühtlasi peab neil leiduma mingi ühine valimisalus. Tekstitagune maailm ei ole ainult "too teine" ja tekstiväline maailm ainult "see esimene", sest teine teeb alati esimesele järeleandmisi (kunsti miimeetiline alge), esimeses aga on kasvamas teise idud (lugeja ootused, unelmad, hirmud). Just neid idusid, õhutihje, kontuurseid alasid ühiskondlikus teadvuses, pärsitud hoiakuid kasutabki kunst ära teise maailma loomisel. Ta orienteerub olemuslikult ühiskonna hingelisele

vajakule, ahvatleb kunstimaitsjat seadumustega, mis on defitsiitsed.

2.2. "Teise maailma" pidevaks aktualiseerimiseks ei ole sugugi nõutav üha uute ja ootamatute tekstide lugemine. Üksnes inimese nominalistlik tunnetuskomponent vajab aktualiseerimisprotsessiks uudseid väliseid vorme. Selline vormide paljususe kaudu eesmärgile jõudmine näib olevat kunsti eristavaks tunnuseks. Kunst on seega "paganliku" vaimulaadi säilitaja kultuuris, vastandudes sellisena autokraatsele, ainupühamustavale laadile. Kõige jumalavallatumad, artistlikumad perioodid kunsti arengus pakuvad kohati peaaegu anarhiani küündivat vormikirevust, ent sakraliseeriva, ainsust rõhutava laadi pealetung võib varjutada kunsti spetsiifilise ülesande.

Samu põhilaade saab jälgida üksikindiviididegi suhtumises: on olemas paljulugejad ja ülelugejad. Viimased, isegi siis, kui nad on sunnitud lugema palju, ammutavad oma tõelise tekstikogemuse ikka ja jälle põhiliselt vähestest pühadest tekstidest.

3.1. Oletame, et meil on kaks teksti: üks neist on kõige tavalisem tarbetekst, mis määratud edastama mingit ühemõttelist sõnumit, nt "ta on punapäine, sihvakas ja mõtlik", ning teine on Heiti Talviku luuletus "Tõde": "Su liha on kui surnud hein" jne, mille eesmärgiks on toota nn esteetiliselt informatsiooni. Mõlemad tekstid on oma eesmärgi täitnud, kui sõnumi edastaja *A* suudab varustada adressaati *B* mõlema teksti profiilile vastava infoga. Oletame nüüd, et sõnasäästlikkust silmas pidades asendavad *A* ja *B* vastastikusel kokkuleppel eelnevalt toodud tarbeteksti sõnaga "kipsi". Edaspidisel suhtlemisel, kui üks soovib teisele teatada, et keegi kolmas on punapäine, sihvakas ja mõtlik, kasutab ta lihtsalt sõna "kipsi" ja edastab samavõrd teavet kui algse tekstiga. Kuid kui nüüd *A* tahab varustada *B*-d lühendatud kujul sellise esteetilise infoga, mida sisaldab Talviku luuletus,

siis selgub, et see ei ole teostatav. Nt sõna "kipsi", mis esimesel juhul täitis oma ülesande, teisel juhul ei tööta: "kipsi" ei varusta *B*-d samaväärse teabega kui Talviku luuletus, ehkki võib väljendada palvet, olla signaal selle luuletuse teksti meenutamiseks. Siit teeme järelduse, et tarbeteksti on võimalik taandada suvalise väljendusvormi, ent kunstitekst ei ole põhimõtteliselt taandatav.

3.2. Taandatavus kui puhta tarbekunsti omadus osutab sellele, et tarbe-eesmärgil kasutatavat keelt võib vaadelda kui oma loomult kokkuleppelist ja suvaliselt muudetavat, kunstikeelt aga kui selle vastandit. Kaks isikut võivad tarbeinfo vahetamiseks luua salakeele, mida keegi teine ei mõista, nad on aga võimetus looma oma individuaalset kunstikeelt (kui mõelda uue keele all mitte ainult muudatusi väljendusplaani, vaid eelkõige uue sisuvormi tekitamist). Keel, mis suudab kanda esteetiliselt informatsiooni kasvõi vähestele, ei ole iial eraomanduslik salakeel, vaid kasvanud ajaloolisel, tõulisel, rahvalikul pinnal, kuigi ehk tähelepandamatult, ja hoiab seetõttu halvasti saladusi. Ta "lekib" alati — ka nende jaoks, kes teda tunnustada ei taha.

3.3. Niisiis, igasugune *n-ö* puhast tarbeinfot edastav tekst (mille olemasolus tuleb kahelda) on kokkuleppeliselt asendatav suvalise graafilise väljendusega — lihtsuse mõttes eeldame, et mingi sõnavormiga, millel ei ole antud keeles tähendust (nt "kipsi", II välde). Nimetame niisugust sõna teksti *tuumsõnaks*. Iga tarbeteksti võib lühendada samatähenduslikuks tuumsõnaks, järelikult — igasugune tarbetekst on tuumsõna seisukohalt vaadeldav kui mahuline paisumine, sõna venitamine sõnaahelaks. Tuumsõna on võimeline teksti funktsionaalselt asendama, ta on ainult keele ökonoomsuse põhimõttest lähtudes kasutusele võtmata sõnamärk.¹

¹Mõistet "tuumsõna" (ingl *kernel word, nuclear word*) olen hiljem kohanud nt Michael Riffaterre'i *Luulesemiootikas*, kus see märgib küll

3.3.1. Tekst on niisiis alati aineeline liiasus, mis esineb sellisena põhjusel, et kommunikatsioon suhteliselt piiratud arvu sõnamärkideta poleks reaalne. Keeleline tegevus pole mitte ainult süstematiseeriv, vaid ka kombineeriv. Keele kui süsteemi mahuline paisumine tooks endaga kaasa keele kui protsessi (teksti) osalise kärbumise, ehk rohkemal määral: mida rohkem on meil eritähenduslike sõnu, seda lühemad on tekstid ja vastupidi. Niivõrd kui keeleline tegevus on kombineeriv tegevus, säilivad tekstid aineliselt liiasena, täpsemalt: säilivad üldse tekstid. Just kombineerimine teeb võimalikuks ilukirjanduse olemasolu, sest kombineerimine kui uute märkide süntees loob lisatähendusi, mida algelementide isoleeritud järgnevus ei sisalda. Kahe märgi, A ja B kombinatsioon C avaldub kujul $C = A + B + x$, kus tühiku x täidab lugeja. Kunstiteksti lugemine ongi igas suurusjärgus x -de otsimine; tarbetekstist elimineerime x -d eelduslikult — ja kui nad end ometi vägisi peale suruvad, siis liigitame teksti ebakorrektses. Keele kui süsteemi piisamatus, tema “haigus” sünnitab kunsti.

Ka ilukirjanduslik tekst peaks kõigi eelduste kohaselt alluma teksti põhiseadusele: temagi on aineeline liiasus ja seega põhimõtteliselt taandatav. Sest temagi on ju lõppkokkuvõttes keeleline tekst. Ent ometi nägime eespool, et ta ei ole taandatav. Me nägime siiski midagi enam: me nägime, et ilukirjanduslik tekst ei ole taandatav ühekski teiseks keeleliseks väljendusvormiks, s.t et ta on absoluutselt motiveeritud keelemärk.

midagi muud. Ent just M. Riffaterre'il leidub ka sinise “tuumsõnaga” tähenduslikult sarnane mõiste, nimelt “maatriks” (*matrix*). “Maatriks” kui luuleteksti keeleliselt fikseeritav tuum märgib enam-vähem sedasama, mis on sünteesi käsitluses tarbeteksti — ent mitte mingil juhul luuleteksti! — tuumsõna: “Luuletus sünnib maatriksi, väikseima otsesõnalise lause muundamisest pikemaks kompleksseks ümberütluks. Maatriks on struktuuri hüpoteetiline, üksnes grammatiline ja leksikaalne aktualiseerimine. Maatriks võib olla kokku surutud üheks sõnaks, misjuhu see sõna ise tekstis ei avaldu” (Riffaterre 1978: 19).

3.4. Mille suhtes on siis liiane ilukirjanduslik tekst, kui ta ei ole seda ühegi teise mõeldava keelilise väljendusvormi suhtes? Ilmselt on ta seda millegi otsustavalt mittekeelilise suhtes, mis keelest kui protsessist üle jääb. Seda nimetamegi ilukirjandusliku teksti tuumsõnaks. Ilukirjanduslik tekst ei asenda tuumsõna, vaid *toodab* teda iseendas kui protsessis; ta ammendab keelt, et protsessi mittekeeliline ülejääk selgemalt end ilmuks. Selles mõttes on kunstitekst negatiivne korrastatus, vastupidiselt tarbetekstile. Kirjandus tervikuna õilistab mittemärgilisust kui sellist, kasutades ära nii inimese igatsust mittemärgilise maailma järele kui ka tema hirmu selle ees. Ühelt poolt maailm, mis on sümboloid loova looma poolt rüvetamata, totaalne ja keelepainest vaba, teiselt poolt — maailm, mis piirjoonteta ja fantoome täis: kõik on seal võimalik.

3.4.1. Ilukirjanduslik tekst ei ole Sõna otsimine. Tema eelduseks on, et Sõna ei ole olemas. Ta püüabki pigem tõestada, et sõna tõepoolest ei ole olemas. Kui ta seda veenvalt suudab, põhjendab ta iseenda olemasolu. Kui ta aga ei suuda, kui meil jääb mulje, et Sõna kui märk võib siiski olemas olla, tekib küsimus: milleks romaan ja mitte juhis, deklaratsioon, loosung või mõni muu taandatav tekst?²

3.5. Tuumsõna märgilisust-mittemärgilisust tuleb ikka vaadelda kui kvaliteeti kellegi jaoks. Kahel äärmusjuhul lugeja kas tajub tuumsõna mittemärgilisena ja tunnistab teksti kunstiliseks — või ta ei taju seda. Tuumsõna märgilisus on ajas liikuv suurus: teksti kunstipärasus võib kasvada. Dokumendist saab kirjanduslike

²Selle lõigu kompromissitu seisukohavõtu asemel on siinkirjutaja hiljem eelistanud rääkida maagilise ja müstilise tekstiehitusprintsübi opositsioonist: esimene neist lähtub tõdemusest, et Sõna on keeliliselt väljendatav, teine aga eitab seda (vt nt Undusk 1990: 266–267). Sünnearutlus manifesteerib seega luule müstilisest tõlgendusmalli.

sugemetega tekst. Tuumsõna tajumine märgilisemana kui varem tähistab teksti liikumist hierarhias mittekunstiliste tekstide poole — ta muutub kunstiliselt algelisemaks. “Teise maailma” asemel tõuseb üha võimsamalt esile märk — sellesinatse maailma ja teksti autori kohta.

4.1. Kunstiteksti tuumsõna on loomult kahepaikne:

— ühelt poolt avaldub ta ainult keelelise teksti kaudu ja on seega seotud keelelise tegevusega;

— teisalt ei ole ta ise keeleline ühik, ta on keeleline vaikus. Tekst on temale võõras olevus.

Esimene omadus on aluseks tekstile kui keelelisele liiasusele, paisumisele, liikumisele; teine aga teksti pidevale pöördumisele enesesse, tekstile kui poeetilisele taoloogiale, kui staatikale.

Tekst oma tervikkuses on täienisti tekstiloov, s.t kõik temas on tekst. Ent vastavalt kahele eespool nimetatud omadusele näib olevat otstarbekas eristada siin tuumsõna suhtes toimivaid kaksipidiseid jõude: nimetame neid teksti *välis- ja sisetõmbejõududeks* ehk vastavalt *tekstiloovateks jõududeks* kitsamas mõttes ja *metateksti loovateks jõududeks*. Ühed kisuvad teksti tema tuumsõnast “eemale”, teised tema “poole”. Välistõmbejõud esindavad seda, “mis tuumsõna ei taha olla, aga peab olema” (et astuda kommunikatsiooniakti), sisetõmbejõud seda, “mis ta tahab, aga ei saa olla” (sest vaikus tapaks ta enese). Muidugi tuleb jälle arvestada, et need jõud ei esine tekstis kui asjas iseeneses, vaid avalduvad ja tekivad tänu tekstiga suhtlevale lugejale alati individualiseeritud vormis.

4.1.1. Tekst kui kogemuse sünd ei ole lineaarne, vaid ebakorrapärane liikumine tuumsõna jõuväljas tema välis- ja sisetõmbejõudude mõjul, mis kujundabki teksti trajektoori. Trajektoor aga määrab ühtlasi ära tuumsõna ligikaudse “asukoha”. Kunstitekst on vaid keeleline liikumine millegi *ümb*er, mida keeleliselt katsuda ei saa.

Tekstil on rangelt võttes ainult materiaalne algus- ja lõpp-punkt, tekstil kui kogemusel neid pole. Igasugune kunstitekst algab enne oma algust ja lõpeb lõpu taga. Võtkem siinkohal tarvitusele nn *loomuliku teksti* mõiste. Loomulik tekst on nähtus, mis esineb tinglikult igasuguse ilukirjandusliku teksti aluspõhjas, on tema substraadiks ja eellaseks. Loomulik tekst on lõpmatu ja ebakorrapärase kujuga joon tuumsõna jõuväljas, mida tervikustab ainult tema otspunkti liikumine just selles, ühe tsentrumiga ja üha selgemalt väljajoonistuvus ruumiipiirkonnas. Igasugune kunstitekst oleks komponeerimata kujul loomulik tekst, s.t komponeeritus ei kuulu ilukirjandusliku teksti süvatunnuste hulka ja on tingitud teksti ainelisest lõplikkusest. Kompositsiooniliselt avatumad, vabama ülesehitusega kirjandusteosed lähevad kõige enam loomulikule tekstile, kompositsiooniliselt suletud teosed aga varjavad seda sugulust.

Tarbetekst on süvastruktuuriliselt ammendatud ühik, tema all ei leba loomulikku teksti, ta on keeleliselt millegi pihta sihitud.

4.1.2. Kuigi läbikombineeritus kitsamas tähenduses ei ole esteetilise info tootmise eelduseks (selleks on ainult püsimine tuumsõna jõuväljas), tunnistame ometi — juba sellepärast, et igasugune tekst on aineliselt lõplik — kehtivaks eelduse, et kunstitekst kui selline ilmneb lugeja jaoks alati kompositsiooniliselt tihendatuna ja et järelikult ükski kunstitekst ei kujuta enesest lihtsat väljalõiget loomulikust tekstist, mistõttu kunstiteksti loomine on alati komponeerimine mõiste spetsiifilises tähenduses.

4.1.2.1. Seega ei toodaks igasugune tekst, mis on tunnistatud ilukirjanduslikuks, oma erilisest kompositsioonivõttestikust abstraheerituna igal ajahetkel mitte ainult teksti, vaid ka metateksti, teksti iseene kui keelelise teksti kohta, ja seda üha uute kihtidena, s.t lugeja

interpreteeriks teksti pidevalt üle, muudaks kogu eelneva metateksti pidevaks tekstiks ja vastupidi. (Selles mõttes ei tooda ideaalselt puhas tarbetekst metateksti, vaid lisateksti. Kaks kõrvuti asetsevat lauset "Peeter sündis Tapal" ja "Peeter on brünett" ei asu seal teineteist mingil moel sünteesima, vaid jäävadki seisma kõrvuti, teineteist täiendavana.) Seejuures ei toimi teksti- ja metatekstiloovad jõud muidugi "vaheldumisi", vaid sünkroonselt, ehkki lugeja tajub alati ühte jõugruppi primaarsena.

4.1.2.2. Ilukirjandusliku teksti komponeerimine spetsiifilises tähenduses on tekstiliste ja metatekstiliste jõudude vahekorra kunstlik korraldamine. Et kirjanduslik tekst on materiaalselt piiratud (loomulik tekst aga mitte), siis on tal teoreetiliselt kaks võimalust: kas jääda segmendiks loomulikust tekstist ja minetada seega lõpmatult palju tolle potentsiaalset, või korvata kompositsiooniliste vahenditega kaotus "pikkuses" — ja seda teksti intensiivistades. Kunst valib igal juhul viimase tee. Kunstiline tekst, säilitades oma osaüksuste tasandil loomuliku teksti tunnused ja mänguvõimalused (jäädes nõndamoodi elavaks ja plastiliseks — just see elavus äratav teksti kui maailma), püüab tervikteksti tasemel luua gradatsioonid, mahutada, piltlikumalt öeldes, välistõmbejõudude aktiivsust ühte "suurde väljatõmbesse" ja lasta seejärel toimida aktiveerunud sisetõmbejõudude reaktsioonil "suure kokkutõmbe" näol, mõjudes lugejale psühholoogiliselt lõpetatuna. Loomuliku teksti põhiomaduste reljeefne toime tagatakse sellega, et ta viiakse häiritud olekusse, kus ta avaldab end maksimaalse tõhususega.

Teksti tinglikus teises järgus, kui metatekstilised jõud tunduvalt aktiveeruvad, interpreteeritakse kogu eelnev tekst järk-järgult ja üha suurejoonelisemalt läbi, seekord tagantpoolt ette — kujuneb lõplikult teksti

ideoloogiline plaan. Metatekstiliste jõudude järsk avaldumine kindlustatakse puänteeritud vormiga, ent teksti avamine võib jääda ka väga delikaatseks, peaaegu märkamatuks protsessiks. Siin oleneb palju žanrist.

4.2. Lugeja on ilukirjandusliku teksti täielikult aksepteerinud, kui ta tajub teksti välis- ja sisetõmbejõude võrdsena. Sel juhul on tekstimaterjal tema jaoks piisav ja samas — küllastamata. Tekstis puuduvad nii augud kui ülerääkimised. Kõik on pingestatud, miski pole liigne. See on lugeja kunstitehniline ideaal. Ta nimetab säärast teksti *harmooniliseks*.

Reaalsetes tekstides tajub aga lugeja sageli kaht liiki hälbeid, mis johtuvad sellest, et igaühe lemmikirjanik on alati tema ise. Äärmuslikul kujul esinevad need hälbed järgmistena.

4.2.1. *Plusshälve*. Välistõmbejõudude ülekaal on suur ja sisetõmbejõud ei suuda neid enam kontrollida. Tekst jääb antud mahus ning kujul lugeja jaoks põhjendamata. Tekst vohab, temas tundub palju kõrvalist või üleliigset, kõik näib valguvat laiali. Tuumsõna kui tekstikogemuse kese on määramatu — teksti trajektoor moodustub tundmatus jõuväljas. Tekst on ideoloogiliselt hajus, "süüdimatu".

4.2.2. *Minushälve*. Sisetõmbejõud on ahistanud välistõmbejõudude tegevuse. Tekst on metatekstiliselt küllastatud, tema trajektoor on madal ja etteaimatav. Tuumsõna pole mitte ainult kindlalt fikseeritud, vaid peaaegu keeleliselt fikseeritud (tema märgilisus on suur). Tekst on otseütlev ja astenduseta või täis väga literatuurseid vihjeid, mis on suunatud varjamatult ideoloogilise põhikujundi, tuumsõna pihta, ühesõnaga — tekst on ideoloogiliselt pealetükkiv. Autori plastilised vaistud on vigased.

4.3. Eelnevast lähtudes tuletame teksti *energia* mõiste: teksti energia määratakse ära välis- ja sisetõmbejõu-

dude vastastikuse solidaarsuse piirkonnaga, niisiis piirkonnaga, kus on tagatud (muidugi konkreetse lugeja jaoks) nende jõudude pidev ja sujuv teineteiseks üleminek. Ehk parafraseerides: energia absoluutväärtuseks on see mahuosa tuumsõna ümbritsevast ruumist, kus lugeja ei taju teksti kui hälvet.

Energia on teksti tähendusrikkuse mõõt. Ta iseloomustab lugeja seisundit pärast teksti lugemist, tema assimileerijavõimete taset (vt 2.1.1.).

4.3.1. Energia ei mõõda teksti kunstilist täiuslikkust ehk harmooniat (vt 4.2.), s.t ta ei mõõda teksti süvajõudude vastastikust proportsionaalsust. Ta ei ole suht-, vaid absoluutarv. Niisiis tahetakse siinkohal väita, et lugeja on suuteline lahus hoidma teksti kunstilist täiuslikkust ja tema esteetilist tähendusrikkust.

4.3.2. Esitame aritmeetilise näite mõistete "energia" ja "harmoonia" tähenduse selgitamiseks. Olgu meil tekstid *A*, *B* ja *C*, mille välis- ja sisetõmbejõude on lugeja tinglikult hinnanud järgmiselt:

	VTJ	STJ
A	15	8
B	8	7
C	9	12

Teksti harmoonilisus on seda suurem, mida enam läheneb jõutugevuste vastastikune suhe 1-le, seega kõige harmoonilisem on tekst *B* ($8/7$ ehk $1,14$), kõige energeetilisem aga hoopis tekst *C*, sest temas on nõrgema jõu absoluutväärtus suurim (9; tekstis *A* on see näitaja 8, *B*-s 7). Niisiis, kuigi tekst *C* on tervikuna miinushälbes, s.t üle ideologiseeritud, on tema plastiline kude siiski sedavõrd võimas, et lugeja peab teksti ülejäänutest mõjukamaks. Näeme ka, et kuigi tekst *A* on hästi suures plusshälbes ja tekst *B* väga väikeses, on teksti *A* töötamispiirkond ometi mõnevõrra avaram. Väljapais-
tev harmoonilisus (tekst *B*) ei ole midagi muud, kui öko-

noomia jõudude jagamises: tekstis *A* läheb tühja tervelt 7 (15–8) ühikut, tekstis *C* 3 ühikut ja tekstis *B* ainult 1 ühik "jõudu".

5.1. Väites, et ükski tekst ei tooda tähendusi oma enese sügavustest, vaid ainult sellest, mis temasse lugeja poolt kantakse, tunnustame nii lugeja- kui tekstipoolset aktiivsust. Ilukirjandusliku teksti lugemisvõimaluste hulka on sageli peetud määramatuks, lähtudes erinevate lugejaisiksuste määramatusest. Seda eeldust aga absolutiseerides haihtuks tekstipoolne aktiivsus täiesti ja jääks alles ainult isemeelne lugeja, kes loeb tekstist välja ükskõik mida. Kaoksid kunstiväärtuslikkuse hierarhiad väljaspool üksikteadvuse piire, subjekt rebiks end lahti igasugusest bio- ja sotsioloogilisest tingitusest, nn kunstiklassika ehk suur kunst avaneks kui puhas fetiš (ehkki osalist fetišeeritust ei pruugiks siin vist salata). Näib olevat mõistlik otsida lugemisvõimaluste määramatusele mingid piirid. Ühena paljudest võiks siin välja pakkuda oletuse, et lugemisvõimalused koonduvad kunstiposiitivsete muljete tasandil. Ehkki tekstikogemuste (vt 2.1.) absoluutne variantsus on määramatu, on ta määramatu ainult piiratud rüumis. Tõeliselt lõputu on aga lugeja ja teksti vaheliste negatiivsete (väheenergeetiliste) suhete variantsus. Teisendades üht tuntud lauset: kõik teksti *A* õnnelikud lugejad on õnnelikud natuke ühtmoodi, aga kõik tema õnnetud lugejad on õnnetud igaüks erinevalt. Ja just õnnelikud lugejad määravad kunstiteksti kui sellise olemasolu.

5.2. Lugejapoolne aktiivsus lähtub sellest, et igasugune tekst eksisteerib ainult mingis keelelises kontekstsüsteemis, konkreetsetel üksikjuhul: lugeja *Q* keelelises kontekstis. Teksti interpreteeritakse suhete alusel, mis tekivad tema ja *Q*-sisese keelelise konteksti vahel. Teksti lugemist võib vaadelda implikatsioonide paigutamisenä mingis suuruses tekstiosade kohale: kui *a*, siis *b*; kui

a ja b, siis c jne. Tekst annab lugejale implikatsiooni liikmed ette, implikatsiooni põhjendamine toimub aga lugejasisese keelelise konteksti baasil.

Vaatame näiteks metafoori "käru sääred". Tekst annab meile implikatsiooni "kui käru, siis sääred". Lugeja suhtub sellesse kui tõestatavasse teoreemi: tõestada, et/miks eelduse "käru" korral on järelduseks "sääred". Ta sõelub mõlema sõna puhul võimalikke keelelisi kirjeldusi ja leiab neist ühistunnuseid (nt "kaheharuline"), mis põhjendavad implikatsiooni esialgse võimalikkuse ja annavad loa edasise sünteetilise põhjenduse otsimiseks. Põhjendusprotsessis avaneb kujundi ideoloogia. Kui lugeja ei suuda implikatsioone piisavalt põhjendada, kaotab ta tekstiga kontakti. Nõrk implikatsioon aga tapab kunsti.

Põhimõtteliselt samal moel läbib lugeja kogu ilukirjandusliku teksti, ja seda mitte üksnes sõna-, vaid üheaegselt ka kõigi suuremate tekstiühikute tasandil. Lõppimplikatsioon moodustub kahest liikmest, millest üks on tekstitägune maailm (vt 2.1.3.) ja teine see keele kaudu korrastatud maailm, mis jääb tekstist väljapoole (tekstiväline maailm). Tekst on lugeja jaoks põhjendatud, kui ta tunnistab kehtivaks viimase metafoori ja tajub selle kahe liikme vahelist pinget küllaldasena valikuvõimaluse tekkel (vt 2.1.3. ja 2.1.4.).

5.2.1. Proovime natuke lähemalt eritleda kunsti- ja tarbeteksti lugeja vahelisi erinevusi. Mida annab lugejale teadmine, et ta loeb O. O. romaani ja mitte sõnumit P. P. sulest? Võtame näiteks lihtsa lause: "Kuu oli 23. augusti ööl kahkjama kui tavaliselt sel ajal". Kui nüüsgugene lause esineb mõne sõnumi alguses ajakirjas *Eesti Loodus* ja lugeja oma eelnevast kogemusest teab, mispärast kuu on mõnikord augustikuus kahkjavõitu, siis on siin tegemist tema jaoks tõestatud implikatsiooniga. Sama sõnumi vähem erudeeritud lugeja (kui ta on

uudishimulik) interpreteerib lauset küll kujul "tõestada, miks eeldusel, et kuu oli 23. augustil kahkjäs, ei olnud ta tavaline", ent populaarteadusliku väljaande lugejana usub/teab ta, et implikatsioon on tõestatud, kuigi tema ei ole tuttav selle tõestusega. Ta otsib abi nt teatmekirjandusest. Vähem uudishimulik lugeja usub lihtsalt ilma abimaterjalideta, et implikatsioon on tõestatud — sest ta loeb ju ajakirja *Eesti Loodus!* Kui aga toodud lause esineb O. O. romaani alguslausena, siis võtab teadlik lugeja seda juba eelduslikult implikatsioonina, mille tema ise peab tekstist lähtudes tõestama; veelgi enam, ta teab ka seda, et kuigi ta võib leida teatmeteosest nt järgmise seletuse: "Augusti teisel poolel on kuu selles vööndis üldiselt öitsvat munakollast värvi, kuid mõnikord, eriti pärast suuri vihmasid, ka kahkjavõitu," ei ole see O. O. romaanis põhjendusena piisav ja et üldse ei ole võimalik antud põhjuslikku seost keelises vormis ammendada. Põhimõtteliselt on siin tegu samasuguse seosega kahe liikme vahel nagu traditsioonilises metafooris.

Eelnevast lähtudes võiks oletada, et on tõepoolest olemas kirjanduslik lugemine või kirjanduslik pädevus, mille põhiolemuse määratleksime kui oskuse leida halvasti põhjendatud implikatsioone. Ka väliselt kõige igapäevasem, troobivaba tekst avab oma ilukirjandusliku mõõtme, kui talle "pädevalt" läheneda.

5.2.2. Siinkohal näib olevat võimalik iseloomustada ka konventsionaalseid põhitüüpe "realistlik" ja "romantiline". Lauset "Kuu oli..." tajutakse romantikalembesena siis, kui lugeja ei seosta kuu kahkjat värvi augusti teisel poolel eelnevalt põhjendatud implikatsioonidega. Tüese realism on tulemuseks sel juhul, kui teksti autor on eelnevale lausele lisanud veel teise: "Suured vihmad olid viimastel päevadel üle maa käinud" — ja kui lugeja teab, et just suured vihmad mõjutavad kuu värvi. Seega oleneb teksti "realistlikkus" lugeja jaoks tema implika-

tiivsest põhjendatusest, ehkki, nagu väidetud, eeldusel et lugeja peab loetavat ilukirjanduseks, ei saa see põhjendus kunagi olla täielik. Täisrealistlik tekst esineb siinkohal kui petlik põhjendus, täisromantiline aga kui avalik põhjendamatus.

5.3. Kõik punktis 5.2. öeldu rõhutas justkui lugeja-poolset initsiatiivi. Milles väljendub aga ilukirjandusliku teksti enese aktiivsus, või õigemini, tema lugeja aktiivsust virgutav roll? Kõige üldisemalt selles, et ta soodustab lugeja jaoks halvasti põhjendatud implikatsioonide teket. Isegi kõige tagasihoidlikum tekst oskab mitmesuguste tarbeteksti seisukohalt fakultatiivsete märkide abil mõista anda (ja tähtis osa on siin kirjanduslikul klišeel), et ta ei taha olla ühemõtteline. Aga muidugi ei oska ta seda igal ajal. Kuigi ilukirjandusliku teksti autor ei ole võimeline endale aru andma sellest rikkusest, mis ta järelpõlvede jaoks teksti sisse kirjutab ja kuigi teksti on võimalik mõtestada väga erinevate dekodeerimissüsteemide abil, paistab siiski tõenäoline, et tõelise tekstikogemuseni jõudmiseks peab valdama süsteemi, mis milleski olulises läheneb autori omale (küsimus ei ole siin autori teadlikes kavatsustes). Koodide kirevus loob tõlgenduste kirevust eelkõige suuremate või vähemate elementide tasandil, ent ehtsa kunstikogemuse alusena suur osa süsteeme lihtsalt ei tööta, ja niisuguste süsteemide puhul ei ole rangelt võttes õigustatud erinevatest tõlgendusvõimalustest rääkimine. Kuid see piirang on rakendatav vaid teoorias.

5.3.1. Niisiis, ilukirjandusliku teksti aktiivsus väljendub kõige üldisemalt selles, et ta püüab mingil viisil soodustada halvasti põhjendatud implikatsioonide teket. Väites sisaldub kahepalgeline mõte: esiteks, implikatsioonid ilukirjanduslikus tekstis on halvasti põhjendatud, ja teiseks, taoliste implikatsioonide kuhjumist taotletakse eesmärgipäraselt; taotletakse implikatioo-

nide astumist vastastikku täiendavatesse ja kontrasteevatesse suhetesse, et tekiks piisavalt võimalusi lugeja interpreteerijaaktiivsuse tõhustamisel. Kuivõrd lugeja suudab implikatsioone põhjendada, tajub ta teksti sisetõmbejõudude tööd; kuivõrd implikatsioone ei ole võimalik ammendavalt põhjendada (sest metafoor elabki tänu ammendamatusel), tajub ta välistõmbejõude. Olukorda teksti sisetõmbejõudude seisukohalt vaadates: tekst peab aitama luua seoseid implikatsioonide vahel, aitama koondada neid mingi sarnasuse alusel sarjadesse, ergutama n-õ tekstisisese uue keele teket. Nimetame sääraseid sarju tuntud viisil *paradigmaatilisteks sarjadeks* ehk lihtsalt *paradigmadeks*, ja seoseid, mille alusel paradigmaatilised sarjad (teisiti öeldes: uued laiendatud implikatsioonid) tekstis eraldatud implikatsioonide vahel tekivad, *paradigmaatilisteks seosteks*. Lugeja ülesandeks on siit lähtudes otsida teksti elementide vahel paradigmaatilisi seoseid, et üha selgemalt tajuda teksti ideoloogilist suunitlust.

5.3.1.1. Kuidas toimub implikatsioonide ühendamine sarjadesse? Lihtsa mudelina vaatleme kahe metafoori vahelisi seoseid. Oletame, et kusagil teksti algupoolel esineb meil metafoor "käru sääred" (ehk: "kui käru, siis sääred"; $a \rightarrow b$), järgnevas tekstis aga mingil hetkel metafoor "tooli põlved" ($c \rightarrow d$). Kumbki metafoor ei ole isoleeritud üksus, vaid ilukirjandusliku teksti osa. Ilukirjanduslik tekst soodustab paradigmade teket ja lugeja teab seda. Kahepoolse aktiivsuse tulemusena ei loe lugeja teisest metafoorist lihtsalt üle, vaid see äratav temas meenutuse esimesest metafoorist (ta tajub paradigmaatilist seost), s.t ta lähendab oma semantilisele pädevusele tuginedes ("põlved" on lähedases suguluses "säärtega" tunnuse "jalg" alusel) kaks metafoori, teiste sõnadega, asetab nende vahele implikatiiivse seose ("tõestada implikatsioon $(a \rightarrow b) \rightarrow (c \rightarrow d)$ "), mille sün-

teesimiseks annab loa nende ühistunnus. Kahest üksikmetafoorist moodustub siin uus makrometafoor, mille põhjendamine stimuleerib teksti süvajõudude tegevust ulatuslikumalt, kui see toimus üksikmetafoori puhul.

Paneme tähele neid muutusi, mis toimuvad tagasi-mõjuna üksikmetafoori semantilises struktuuris. Nimelt hetkel, mil mõlemad metafoorid üheaegselt läbi valgustatakse, ei avaldu nad lugeja jaoks enam kujul $a \rightarrow b$ või $c \rightarrow d$, vaid vastavalt $a \rightarrow e'$ ja $c \rightarrow e$, s.t nad ilmnevad kui ühe paradigma liikmed. Seetõttu "sääred" esimeses metafooris kui tunnuse "kaheharuline" kandja taandub üha enam välise ajendi positsioonidele ja toonitatult nihkub esile tunnus "kehaline", täpsustades metafoori ideoloogilist suunitlust. Kui kohtame samas tekstis veel nt "maja varbaid" ja "lambi huuli", siis ergastavad need teatud sisetõmbemõjureid veelgi.

5.3.1.2. Teksti sisetõmbejõudude stimuleerimise skeem oleks ideaalne, kui kõik teksti elemendid kõige erinevatel tasemetel liituksid paradigmaatilistesse sarjadesse, need omakorda sarjadesse jne, kuni kogu tekst maksimaalselt koonduks. Seesugune mudel näeks teksti romantilis-bioloogilisena.

Kuid ka palju vähenõudlikum analüüs peab arvestama üleinterpreteerimise ohtu. Lohutada võib end ometi sellega, et niikaua kui me ei suuda täpselt määratleda, mida nimelt loov vaim peab oma uduses suletuses oluliseks ja mida mitte, ei või me teksti iial tagantjärele üleinterpreteerituks pidada, eeldusel, et interpretatsioon ei satu vastuollu meie vaistlike üldmuljetega. Kui uus interpretaator toob esile mingi suurejoonelise tekstisese korrastatuse, mida varasemad lugejad (ka autor) pole märganud, siis ei tähenda see üldsegi mitte, et just sedalaadi korrastatus poleks neile lugemisel mõju avaldanud.

6.1. Järgnevate analüüside juures püüame vaadelda

teksti just sisetõmbejõudude funktsioneerimise seisukohalt, s.t selles plaanis, kuidas tekst hüpoteetilise lugeja jaoks ideoloogiliselt koondub. Dekonstruktivistlik meetlus, vastuoksa, võiks huvitada eelkõige sellest, kuidas tekst tsentrifugaalselt paisub või isegi hajub.

Säärane vaatlusviis on alati seotud mittemärgilise tuumsõna suurema või vähema "märgistamisega", mille tulemusena tekst kui kunstinähtus kangub, muutub umbisikulisemaks, kosmopoliitsemaks, ühtlasi aga taandub kategooriatele, mille universaalsus kasvab ja mis tagavad avarama tüpologiseeriva teabe juurdevoolu analüüsi hilisemal etapil.

Kõik kolm näidet esindavad sajandi teise kümnendi uusromantilist proosat ja on valitud ilmekuse huvides kahtlemata tendentslikult.

6.2. F. Tuglas, "Taevased ratsanikud" (1917).

Selle Tuglase kõige "matemaatilisema" kompositsiooniga novelli juures püüame jälgida, kuidas võiks lugemise käigus toimuda implikatsioonide moodustamine suurte ühikute, temaatiliste osatekstide tasandil. Vahelugemisena on käsitlusse pikitud mõned teistlaadi märkused.

"Taevaste ratsanike" süžeejoonis on järgmine.

Võimsa arhitektuurilis-skulpturaalse kompleksi, hiigelauvärava (ST I) taustal eristub kolmik: vana türklane koos oma kahe orja, ahvi ja poiss Bovaga, kes teenivad vanamehele tänavaesinemistega raha. Kolmik kõnnib väsinult koju, näljane Bova mõtiskleb oma viletsuse üle, leiab selle põhjuseks olevat türklase ja kägistabki tolle samal öhtul une pealt. Röövinud türklase raha, asub Bova seda kasutama: ostab endale sabakuue ja torukübara, sööb ja joo end silmini täis, jagab tänaval raha, teeb meeltülendava hobusesõidu, külastab löbustusasutust ja tutvub seal daamiga, kellega koos sooritab nauditava töllareisi tolle koju, kus mängitakse kergemeelset tagaajamismängu, mis lõpeb daami buduaaris (TT I). Enne varahommikut on Bova jälle tänaval (TT IIA), süngel hiigelauvärava ees (ST II); peaaegu rahatuna läheb ta koju sama teed pidi, mis öhtul, loovutab tänaval poolenisti vabatahtlikult oma kuue ja kübara, ostab vorstijupi, mida mõned tunnid

tagasi oli ihaldanud, kuid ei talu enam selle maitset (TT IIB). Koju jõudnuna vajub Bova unne, milles näeb end tõusvat maasü-gavusest mööda treppe — taga ajab teda karvane elukas. Bova jõuab hiigelaubarava harjale, hüppab pronkshobuse selga ja ker-kib sellel õhku — tema taga kihutab elukas teisel hobusel, läheneb talle, paneb talle käpa õlale (UT). Bova ärkab ja jõuab vaid näha, kuidas ahv tema rinnal istudes teda kägistab, ent siis tuleb lõpp (TT IIC).

Jaotame teksti kolmeks osatekstiks vastavalt kujutusobjekti eripärale:

1. ST — tekstiosa, mis kirjeldab arhitektuurilis-skulpturaalset kompleksi, hiigelaubaravat. Jaguneb kaheks osaks (ST I ja ST II);

2. TT — tegevuslik tekst, novelli tegelikud sündmused. Ja-guneb kahte ossa, kusjuures teine osa jaguneb omakorda kolmeks (TT I; TT IIA, TT IIB, TT IIC);

3. UT — unenäotekst, Bova unenäo kirjeldus.

“Taevaste ratsanike” puhul on tegemist põnevalt läbikompo-neritud tekstiga selle poolest, et novell sisaldab koguni kolm osa-teksti, mis esindavad kõik eri abstraktsiooniastmel ühte ja seda-sama lugu. Kui aga vaatleksime omaette tekstina veel pealkirja (PK), siis oleks meil neli teksti, kõik omavahel paariti homomorfses vastavuses (mittesümmeetrilises vastavuses, kus igale elemen-dile süsteemis A^1 võib vastata mitu elementi süsteemis A): TT, UT, ST ja PK (s.t TT on arendatuselt kõige ulatuslikum, PK aga puhas teema-metafoor). Osatekstidega seotud implikatiivsed suh-ted jagunevad kaheks: suheteks osatekstide eri fragmentide vahel ja suheteks eri osatekstide vahel.

Vaatleme esiteks suhteid osatekstide eri fragmentide vahel. ST on novellis murtud kaheks fragmendiks, mis suhtuvad teine-teisesse umbes nagu “positiivne, kirklik, helepunane jõud” ja “ne-gatiivne, tardunud, must jõud” (piltlikustamiseks on fragmendid liigendatud)³:

ST I	ST II
(1) Kõrge auvarava taga lõ- kendas cha.	õises sünkuses. (2)
(2) Võimsalt võlvilt	See tõsis raskena (1)
(3) juhtisid brongsist hiigla- sed malmist hobuseid	Hiigla-hobused tarretasid, (3)

³ Tekstinäited toetuvad väljaandele: Friedebert Tuglas, *Raskuse Vaim: Novellid* (Tartu: Noor-Eesti, 1920).

Etüüdid tekstist

(4) õhtuste avaruste metalli-
merre.	üle mustava turu. (6)
(5) See oli kirglik tõus kohe
helepunast ääretust,	liikumata kinni kivivõlvil, (4)
(6) laineina lehvivate lakka-
dega	brongsist mantlid laotusid ko-
hutavalt (5)

Paradigmaatilised suhted tekivad siin tänu kahe struktuuri isomorfisusele (üksühene vastavus), implikatsiooni põhjendamise käigus sünnib fragmentide vahele omapärane süžee, mis ongi implikatsiooni tõestuseks. Lugeja läheneb fragmentidele nagu kahele Claude Monet' pildile, mis kujutavad üht ja sama arhitektuurilist objekti eri kellaaegadel maalituna.

Nn skulpturaalse teksti kasutamine ei ole Tuglase novellisüsteemis sugugi juhus. Näiteks esineb novellis "Kangastus" järgmine kirjeldus: "Juba nende esiisad leidsid orust marmorkuju, mis esitas magavat meest ja naist tungla valgel ta üle kummardamas. Siit päälle austasid nad teost jumala-emanat, kes poega leinab." See paroodiline *Pietà* väljendab saarerahva ideoloogilisi kalduvusi ja annab ühtlasi tükikese teksti teise astme keeles, sest tegemist on kujutava kunsti objekti, s.t semiootiliselt juba töödeldud reaalsuse kirjeldusega keelelises tekstis. Tuglase tekstid ei ole mitte niivõrd statistiliselt rikkad selliste segmentide poolest, kuivõrd geneetiliselt lähedases suguluses kujutuslike maalide või skulptuuride tõlgetega kirjakeelde. Tuglase tekstitagune maailm ei ole mitte niivõrd ajalisel pidev, kuivõrd ruumiliselt sidus, toetub oma iseloomulikumas osas pigem adjektiivile kui verbile, asendab liikumise konfiguratsioonide katkelise ümberpaiknemisega, taandab protsessi tähenduslike pooside reaks — protsessi seiskamine, poos, žest on aga juba märk enne kirjamärki.

Loominguloolise kõrvalpõikena sõandatagu ST kujunemisel ajendeid otsida Tuglase Peterburi- või Pariisi-muljete seast. Võib ju olla, et ST on fantaasiakombinatsioon, mille aluseks on elamused, mis saadud näiteks Võidu- või Narva väravast, aga miks mitte ka mõnest teisest objektist, nagu näiteks tollest seal Tähetorni avenüül, mida Tuglas kirjeldab nõnda: "Sealt algas aeglaselt linna poole laskuv allee nii reeglipäraselt rivistatud ja püगतud puuridadega, et seda vaadet sai võtta mitte enam loodusnähtusena, vaid mingi monumentaalse arhitektuurteosena. Nende roheliste müüride vahel kohises hiigelpurskkaev lõhkuvate hobuste ja taevasfääri kandvate allegooriliste kujudega" (Tuglas 1960: 403). Siin on tegu Tähetorni purskkaevuga, mida skulpturaalselt kaunistavad Emmanuel Frémiet' *Hobused ja delfinid* (1870) ning

Jean-Baptiste Carpeaux' pronksgrupp *Neli maailmajagu* (1874).

TT on nagu ST-gi jaotatud kaheks põhifragmendiks, kusjuures TT I on tunduvalt elementiderikkam kui TT II. Kahe fragmendi sarnasus on rõhutatud ajalisel (TT I: "Kui Bova tänavail leidis jõudis, löi tornis kell"; TT II: "Kui Bova ehese jälle tänavail leidis, olid need tühjad. Tornis löi kell."), geograafilisel (TT I: "Ta tuli kõigi nende tänavate kaudu, kus oli käinud õhtul."), kuid need ja teised samatähenduslikud vastavused jäävad ainult n-õ positiivselt liiaseks baasiks, millele ehitatakse järgnev semantiline kontrast. Pöörame tähelepanu neljale tähtsale eitavale vastavusele.

TT I:

1. Bova on näljane;
2. Bova ostab endale kuue ja kübara;
3. Boval pole und;
4. Bova kägistab türklase.

TT II:

1. Bova on küllastunud ("Ükskõik, kõik oli ükskõik" — mitu korda rõhutatud sõnad, neid kordab ka paadunud Kaspar Punane "Merineitsis");

2. Bova lubab endalt kergesti röövida kuue ja kübara — lugeja taipab, et see on degradeerimine; et pikk kuub ja kõrge kübar on märgid, seisuse tunnused. (Vt selles novellis näiteks kaunite naiste "hiiglakübaraid"⁴ ja üldse riituse märgilist tähendust, mis on Tuglasele iseloomulik läbi loomingu.) Lähemalt meie novelliga on sümboolika seotud nt "Merineitsis": Kaspar Punase mantli narmad ulatuvad maani, ent papi "lilla mantel ulatas ainult põlvini";

3. Bova "uni tuli kohe", mis annab
4. ahvile võimaluse kägistada Bova une pealt.

Seega on TT I ja TT II vastandatud mitmes otsustavas punk-

⁴ Sellelgi märgil võib olla konkreetses kultuurilooline taust. Tuglase tollane tänavanaaber Pariisis Vavin'i tänaval ja ühtlasi siis juba tema vihamees Ado Grenzstein annab 1912. aastal Prantsusmaalt teada: "Republiki platsil näit. on üks moodikauplus, kes naiste kübaratega otse läilust taga ajab. Tema paremad eeskujud on ta vististe lehmade karjamaalt toonud, kus tuttavad laadakad asuvad ja temale uusi kübara moodusid annavad. Need tulevad otse läi/l/al mõnitusel nähtavale, mis inimese ka läilaks teevad, kes neid kannavad. Praegu on nende suurus heinaroa järele tehtud. Nende materjal on nii kore ja näotu, et sülitä" (*Olevik*, nr 26, 7./20. IV 1912, lk 197).

tis, ehkki loomulikult mitte täismahus nagu ST I ja ST II, sest täismahus vastandamine oleks TT-laadi teksti puhul mittebelletristlik. Siin piisab antiteetilistest signaalidest (à la “*x* on hea, *x* on ilus, *x* on tark, aga *y* on halb”, misjuures “halb” signaliseerib ka “inetu” ja “rumala” juurdernõeldavusest).

Vaatleme nüüd osatekstide omavahelisi haakumisi, kusjuures püüame end asetada lugeja vaatepunktile, s.t proovime peatähelepanu asetada mitte novelli kui staatilise, algusest peale tervikuna antud “keha” prepeareerimisele, vaid püüame avastada teda kui protsessi. Nagu nähtub süžee kokkuvõttest eespool, võib novelli esitada järgnevusena:

PK → ST I → TT I → TT IIA → ST II → TT IIB → UT → TT IIC.

Tegelikud semantilised haakumised ei moodustu muidugi nii lineaarselt. Järgnevates skeemides tähistab nool uue implikatsiooni teket mingite paradigmaatiliste seoste alusel ja sulgudes olev tähe kombinatsioon implikatsiooni järel implikatsiooni tinglikku põhjendussaadust, mis asendab implikatsiooni lihtsamal kujul hilisemates tehetes.

1. PK.

2. ST I.

3. TT I. Mahuliselt kolmveerand teksti on sellega möödas, ent osatekstide tasandil ei ole me veel leidnud märke paradigmaatiliste seoste tekkeks. Tekst on siia maani arenenud laiuti, välistõmbejõudude ülekaalu tähe all, mis on ka loomulik (vt 4.1.2.2.), kuid nüüd, teises järgus, sugeneb temasse üha rohkem paradigmaatilisi vastavusi, mille alusel lugeja “äratab” teksti sisetõmbejõud.

4. TT I → TT IIA (= TT'). Esimene implikatsioon, mis TT IIA nappuse tõttu ei küüni küll konkretsusteni, ent juhib Bova kirevad aeglused müüdilise ringliikumise skeemi: Bova enne seiklusi on aegruumiliselt võrdsustatud Bovaga pärast seiklusi. Bova on seal, kus ennegi. Üks novelli põhiküsimustest, mille ka Bova enesele esitab (“Mis oli kahel pool teed? Mis peitus kõige taga?”⁵), on saanud esialgseks vastuseks kahekordse mitte midagi, sest ei kategooriat “kõrval” ega “taga” ole olemas.

5. ST I → ST II (= ST). Selle implikatsiooni eritlus on toodud eespool. ST põhjendamine osutab, et tekstitaguses maailmas on toimunud otsustav pööre, et ST I on kuulutatud fetišiks (“õhtuste

⁵ Sedalaadi eksistentsiaalsete küsimuste kimbud on üks Tuglase novellide korduvaid struktuuri-elemente. (Vt lähemalt Undusk 1986.)

avaruste metallimeri" → "mustav turg"). Ühtlasi selgub, et eelmise implikatsiooni kaudu taastatud *status quo* on illusioon: *status quo* taastamine ei ole sureliku seisukohalt võimalik.

6. TT' → TT IIB (= TT"). See tehe konkretiseerib kahte eelmist. Tema põhiline sisu on toodud eespool. Eelkõige tõestab ta *status quo* taastamise ebareaalsust sureliku jaoks suuna kategooria abil: punkti teistkordne läbimine on suunalt vastupidine tema esmakordse läbimisega võrreldes. Bova aeg liigub nüüdsest tagasi ja kopeerib seega ilmekalt teksti all kulgevaid süvaprotsesse: seal kisivad sisetõmbejõud teksti kokku.

Järgnevalt sekkub mängu unenäotekst, mis viimase osatekstina hoiab endas kogu teksti interpretatsiooni võtit. Unenäokirjeldus on sageli esinev võte tuua teksti segment mingis teise astme keeles (unenäosümbolite keel, kui me seda tunnistame, ja tema normaalkeelne vaste). Seejuures interpreteerib unenägu vastava sümboolika abil kas eelnenut või annab põhiteksti n-õ ennetava interpretatsiooni. Unenäotekst on sel juhul oma funktsiooni poolest põhiteksti metakeeleline vaste, millest on ka selge, et unenäo ja põhiteksti liiga üksikasjaline paralleelsus võib kergesti viia maitsevääratusteni. On tekste, kus unenäokeel ei toimi ülejäänud teksti suhtes otsese metakeelena: need on tekstid, mille esteetiline seadumus ei võimalda eristada unenägu ja mitte-unenägu. *La vida es sueño*-probleem ahistab läbivalt Tuglase tegelaskujusid, kuid enamasti on siiski võimalik kahe loogika vahele piire tõmmata. Nii ka "Taevastes ratsanikes", kus, hoolimata sellest, et "uni jätkuski ilmsi", on une ja ärkveloleku vaheline piir märgistatud just sama lausega ning kaks reaalsust ei ole laienenud müüdiliseks ainureaalsuseks.

7. UT → TT" (= UTT). Esimesena haakub UT nüüd TT-ga, tänu ühele elemendile teksti struktuuris, mis aktualiseeritakse metatasandil, — nimelt trepile. Kogu TT on läbistatud treppidest üles- ja allakäimise motiivist ning see on vähemalt statistiliselt silmatorkav: Bova liigub treppidest neli korda alla ja neli korda üles, seejuures alati vaheldumisi; kuigi tegemist on erinevate treppidega, jaotavad nad teksti peatükkidest sõltumatuiks ühikuiks, kujundades tekstis mingi vaikselt töötava tajualgoritmi ("kui alla, siis üles" — ja vastupidi), rütmi, mis juurdub lugeja vastuvõtumehhanismis, aidates tal teksti prognoosida ja järelikult temaga kohaneda. Et trepimotiiv on lisaks statistilisele aktiivsusele nüüd aktualiseeritud ka metatasandil, tuleb meil teda pidada oluliseks TT struktuuris. Teisalt, UT-s Bova ainult tõuseb mööda "lõpu-

tuid" treppe ülespoole, see on lõputu tõus — Bova jaoks. Samal ajal aimab lugeja, kes prognoosib teksti talle juba sissesöödetud algoritmi järgi, vaistlikult ette kogu "lõputuse" subjektiivsust ja ühtlasi järgneva lahenduse traagilist münti: lõputu tõusu lõputut langust. Nõnda võiks siin näha, kuidas trepimotiiv, algselt teksti fakultatiivne element ja temaatiline liigendaja, saab iseennast teksti süüvitades mingil hetkel seal oluliseks, ning tekst komponeeritakse teistkordselt läbi metatasandil.

Jättes kõrvale freudistlikud universaalid, mainime siinkohal, et trepi ja astmete motiiv viitab Tuglasel mujalgi inimese elule või "hinge rännakutele" selles elus.

Paneme veel tähele, et trepid saavad alguse maa-alustest sügavustest. See ühtib terves novellikogus *Raskuse vaim* avalduva kontseptsiooniga, mille järgi inimene on maa-alune, põrgulik kolektis, sellega seoses aga ka homunkulus, golem, "toorelt materiaalne olevus", oma saatuse tumm teener, keele- ja suhtlemisvõimetu ori (tundub, et siinkohal, kui pidada silmas *Mälestusi*, lõövad pagulasmuljed eriti vahetult välja).⁶ Karvast olevust (ahvi), kes Bovat jälitab, võibki siis tõlgendada kui suurlinnatsivilisatsioon-teravalt eenduva, allmaailmast päritud Kaini-kompleksi keha-astust: "Uidab ta Kaini jälil, uidab Kain tema jälil, või on ta ise vannutatud Kain?" (novell "Arthur Valdes"), millele kultuur — spenglerlikus vastanduses — ei suuda vastu seista: "Ja lõplikuks tulemuseks peab olema inimese laskumine kahejalgsede yahoo'de tasemele. Millega täita üha laienevat tühikut kultuuri ja tsivilisatsiooni vahel?" (Tuglas 1966: 107).⁷

8. UT→ST (= UST). Bova jooks mööda treppe asendub ki-
hutamisega monumendist elluärganud pronkshobusel: seega on

⁶ Veidi lähemalt novelli sümbolsüsteemi kohta vt Undusk 1983.

⁷ Treppide maasügavusest taevani ulatuv amplituud osutab, et novelli semantiline põhitelg on n-ö vertikaalne; tema konflikt sotsioloogilises vaatevinklis niisiis seisuslik. Sellele viitab ka Bova ratsanikuks-tahtja roll. Vrd: "Trepp sümboliseerib edasilikumist teadasaamise poole, teadvustatuse kasvu ja ümberkujunemist. Kui ta tõuseb taevasse, siis märgib see nähtavas või jumalikus maailmas selgusele jõudmist; kui ta laskub maa alla, siis märgib see okultset teadmist või alateadvuse süvikuid. [...] Nagu kõik seda tüüpi sümbolid, nii võib ka trepp ilmneda oma negatiivsel kujul kui allakäik, langus, naasmine maisesse või isegi allmaailma. Trepp liidab kolm kosmist maailmajagu ning haarab enesesse niihästi tõusu kui ka languse; tema sisuks on draama püstjoonel" (Chevalier, Gheerbrant 1989: 413-414).

Bova saanud ise pronkshiiglaseks, vaskratsanikuks, taevaseks ratsanikuks ja moonduv edasi vastavalt ST loogikale. Järjekordne ja seekord juba otsustav traagika eelaimus, mille struktuur sisendab.

9. UTT→UST (= USTT). Et UT järgi ST ("ratsanikuks saamine") ei ole midagi muud kui TT ("elu treppidel") kõrgem aste, siis selgub meile nüüd TT ja ST homomorfnel vastavus ehk see, et Bova tegevus on käsitletav *ratsanikuks-püüdleja* tegevusena. Muidugi, ratsaniku- või hobusesümboli (ja kogu novelli) tähendusvõimalused avanevad meile tõelises mitmekesisuses alles siis, kui me oma vahetuid intuiitiv-ähmaseid tajumusi värskendame meenutustega sellest, mida need sümbolid on tähendanud kultuuriajaloo, olgu siis Platoni, Rooma kodaniku, apokalüpsise autori, keskmise kristlase, Petrov-Vodkini või Marini jaoks, olgu siis võimu ja rikkust või ülenevat hinge, Kristust või Antikristust, surma või himurust või ürgset puhtust ja päikest.⁸ Olulisem on neist kõigest ehk siiski taustkujutelm ratsanikuseisusest (*equites*) — Rooma rahaaristokraatiast. *Feliz Ormussonist* jookseb ratsanikukuju tooniandvana läbi: Felixi jaoks on ratsutamise aristokraatsuse märk. Kahjuks jääb ta ise vaid puuhobuse-ratsuriks. *Raskuse vaimu* ülejäänud novellides tähistab ratsanik ülestõusnud rahva mahasuruajat ("Kangastus"), ema militaristlikku unistust oma pojast ("Inimese vari"), kolonisaatorit. Ent ratsamehe vaatenurga kaudu avastame meiegi novellis üht-teist huvitavat. Bova tapab türklase ratsaasendis tema rinnal istudes. Kas ratsanikuks saamise rituaal? Bova korraldab hiilgava hobusesõidu läbi linna ja elab läbi oma röömu haripunkti, sooritab peene tõllareisi meeldiva daamiga ja mängib tollega hiljem "hobusetaltsutamismängu". Kcgu novelli käiku arvestades ei ole kahtlust, et kõiges selles väljendub Bova ratsanikuks-püüdleja olemus. Küsimus on loomingupsühholoogiline: kui kaugele tohime minna materjali ratsanikupärasuste analüüsil? Tundes Tuglase nägemuste kontsentreeritud iseloomu ja opereerimist taandatud, puhastatud kujunditega, võib oletada, et tema tekstis on suhteliselt vähe fakultatiivsust isegi pisiasjades.

10. USTT→TT IIC (= T = tekst tervikuna). Viimane implikatsioon paljastab, et Bova kui ratsanik on kukutatud ja ratsani-

⁸ Tuglase novelli vaimuloolisel tõlgendamisel maksab silmas pida Carl Gustav Jungi täpset tähelepanekut, et uemas kunstis on ratsanik minetanud oma ülilusliku rahu, väljendades piinavat hirmu ja meeletuid, paanikat jõudude ees, mille üle inimesed on kaotanud kontrolli (vt Chevalier, Gheerbrant 1989: 179).

kuks on pühitsetud tema rinnal istuv ahv. Ühtlasi on taastatud 4. implikatsioonis alguse saanud müüdilise ringliikumise tunnetus, ent ikka mööndustega: kordumine (ka iroonilisemalt: järeleahvimine) kui elu seadus on üksiku jaoks allakäik, liikumine absurdi poole, temale yaenulik jõud. Üksikule omase eksistent-sipiiratus ületab Tuglas uue skeemi kaudu novellikogus *Hingede rändamine*, kus hingel ei ole mitte enam üks, vaid lõpmata palju elusid.

11. T→PK ("Taevased ratsanikud"). Siin väljendub tööik, et metafoorne pealkiri hakkab tõeliselt kaasa rääkima alles pärast teksti läbilugemist, toimides viimase kontrollsüsteemi ja metatekstilise silujana — muidugi mitte ainult kohustusliku jaatuse varal.

Lõpuks veel paar märkust. On alust oletada, et "Taevaste ratsanike" suurlinnaelamus seostub Tuglase Pariisi-muljetega, täpsemalt, just sümboolse "parema ranna" Pariisiga, ehk Tuglase enese sõnul, "rahanduse, äri, töö ja lõbu tohtu metropoliga", mis vastandub teisele, "lillede, laste ja kunstide" (*à la* Gustav Suits), s.t vasema kalda Pariisile (vt Tuglas 1960: 404-407). "Parema ranna" Pariis oli see, millele vaene pagulasboheemlane tegelikkuses ligi ei pääsenud; tema eluruum paiknes "vasemal": "Elasime mitte üksi geograafiliselt, vaid igas suhtes "pahemal kaldal" (vt Tuglas 1926: 35). Selles mõttes ei ole ehk ainupädev Nigol Andreseni väide, et Tuglas kujutab novellis idamaist miljööd (1968: 12); seda ei pruugi üheselt tõestada isegi miljööpildis rõhutatud sakilised müürid. "Taevaste ratsanike" linnapildiga haakuvaid kirjelduselemente võib leida küll *Teekonnas Hispaania*. Ja nagu Tuglas ise kirjutab, oli just Pariis "tollal ainus suurlinn, mis veel ümbritsetud kõikjalt pideva kivivalliga" (1960: 400). Kirjas vanematele 13. oktoobrist 1909. a jutustab Tuglas: "Pariisi müürid on mitukümmend versta pikad. Saksa—Prantsuse sõja ajal (40 aastat tagasi) võideldi neil müüridel elu ja surma pääle. Nüüd on müüridest küll uulitsad läbi tehtud ja vallikraavidest on vesi kuivanud, kuid muidu on kõik vana viisi alles hoitud" (F. Tuglase majamuuseum, m 103:1). Sellesama müüri lähedal, kuulsas Mesipuus, elas ju Tuglas üksvahe isegi.

Idamaistele meeleoludele seoses Pariisiga on Tuglas osutanud mitmes kohas. Meenutatagu kasvõi lauset novellist "Arthur Valdes", mille kohaselt õhtuses Pariisis "oli midagi idamaiselt rahustavat", või imelist meditatsioonit "Õhtu saabub", kust hingitseb budismi "mingis Pariisi ääretänavas, kusagil Euroopas ja Prantsusmaal". Kõiges selles on midagi üllatavalt sarnast Tuglase tol-

leaege soomlasest paarilise, Veikko Antero Koskenniemi Pariisimuljetega.¹¹ Kujutusmaastike Lääne—Ida dialoogile, mida aimub tihti Tuglase lühiproosast, viitab Tuglas seoses “Taevaste ratsanikega” ka otsesõnul oma reisikirjas Marokost, kui jutuks tuleb Tetuani eurooplaste ja araablaste linnajao võrdlus (reisikirja hili-sematest trükkidest on see lõik kustutatud): “Olen jälle medina [= araabia linnaosa] ja euroopa linna vahemail. [---] Kord ammu panin tähele, et tihti alles hiljem seda elus kogesin, mida juba varem olin mõttekujutuses läbi elanud. Täna näen oma “Taevaste ratsanikkude” Bovat ühes ta ahviga. Ta longib loiult mööda e u r o o p a [minu sõrendus — J. U.] linna kõledaid tänavaid. Ta pikk kahu juus on nõõriga kesk päälage seot. Tuul hõljutab selle otsa nagu kiivri jõhvtutti. Ta peatub kaupluste valgustet aken-de ees ja vahib nendele levitet esemeid. Ning ahv, kes istub ta õlal, vaatleb niisama. Just nõnda olin neid kord kujutlenud [---] Siis läbistab Bova Hispaania platsi tuulispäis pöörleva palmistiku. Ma järgnen talle läbi mustava kangialuse, tõusen mööda häma-raid t r e p p e [minu sõrendus — J. U.], jatkan teed kurtummade seinte vahel. Kuid siis kaob poiss äkki pimedusse. Kuhu ta jäi, kuhu põikas, millises urkas veedab oma öö?...” (1930: 186.)

Veelgi isiklikum alatoon võib saata vaskratsaniku-motiivi. Siin liituvad kirjanduslik ja vahetu eluline kogemus. Oma traktaati *Põrgu väravas* (1908) ette valmistades oli Tuglas baltlase Viktor von Andrejanoffi kogumiku vahendusel tutvunud ka lugudega läti Kurbad-kangelasest, kus esineb lendava metallhobu kujutelm (vt von Andrejanoff 1896: 34). Teiseks, üsna ilmne on motiiviline rööpsus Puškini “Vaskratsaniku” finaaliga, mida Tuglas kõigi eelduste kohaselt tundis:

*Kuis ta ka pageda ei katsu —
ei maha jää metallist ratsu.
Pea kohal poolkuu kaame kaar,
hull jookseb, jookseb... Kõikjal aga
öö läbi ratsutab ta taga
maad kõigutades vaskne tsaar.*

(Betti Alveri tõlge.)

¹¹ Oma 1912. a reisikirjas maalib ka Koskenniemi õhtust Pariisi “niryaana-sinise” värviga, nimetades teda “uusaja Niniveks”. Silma torkavad süngi naiste suured kübarad, lisaks üsna mitmed retoorilised ühisjooned Tuglasega, nt võrdlusvahendi kohatine sarnasus (vt Koskenniemi 1912).

Võib aga arvata, et sellesse kirjanduslikku mälestusse ta-kerdusid Tuglase enese 1905. a revolutsiooni-elamused, mistõttu imperiaalne ratsur omandas ähvardavalt konkreetse karistussalk-lase kuju. Karistussalkade "koerakoonu-sõite" kajastab 1913. a albumis *Woog I* ilmunud novell "Unede kuristik", mis pakub vaskratsaniku-motiivi ajastukohase töötuluse. Just see teos lõpeb unenäolise tagaajamisega, kus ajajaiks on "vasksete näokatetega", "puna-vasksete nägudega" ratsanikud ja aetavaks "musta mantli ja laia kaabuga" mees, kelle riietus meenutab nii Bovat kui noort Tuglast ennast — ja tõepoolest: "Ma karjatasin surmahirmus: see seal ratsanikkude ees olin mina ise!" Sellesama unekogemu-se kirjanduslikult küpsetatum teisend näibki paigutatud olevat "Taevastesse ratsanikesse".

6.3. R. Roht, "Igaveses labürindis" (1913).

Richard Rohu lühiproosakogu lugedes on mõne lehekülje jä-rel selge kaks asja: esiteks, et tekst on väga adjektiivirikas, ja teiseks, et lõviosa adjektiividest koondub mõne paradigmaatili-se sarja piires. Samuti korduvad määr- ja nimisõnade seas pi-devalt teatud kindlate tähendusriidade esindajad. Kogu tekst on (eriti algupoolel) üleküllastatud sõnadest nagu *igavene, lõpmata, määratu, määratus, äramõistmata, suur, äraarvamata, kohutavalt* jne, s.t autor taotleb üliekspressiivset mõjukust, ent jõuab oma ponnistustes lihtsalt ekspressiivsesse nullstiili, stiili, mille pateetiline maksimalism on juba algusest peale lõpuni välja arenda-tud, stiili, kus ei ole enam võimalik stilistiline efekt n-õ ülespoole (sest keeles ei leidu sõnu, mis oma emotsionaalselt "vänguselt" eel-pooltarvitatuid ületaksid) ja kus ainus viis mitmekesistada teksti tundetooni oleks teksti neutraliseerimine, mis aga autorile, kes peab ainult püha ekstaasi seisundit taidevääriliseks, ei või sugugi meeltnööda olla. Ta laob hoopis küllale veel külla otsa ja kasutab efekti väljapigistamiseks puhtmehaanilist võimendust, nimelt mit-mesuguseid tautoloogilisi sõnapaare, mille ainsaks põhjenduseks võiks olla nende rütmilooov toime: *sügav ning põhjata, nõistmata ja arusaamata, tasa ja vaikselt, suuri ning kolossaalseid, kolossal ja määramata, intellektual ja mõistusline, instinktiliselt ja tahmatult* jne. Ühendava sidesõna tarvitamine tähenduslikult nii lähe-daste sõnade puhul on muidugi kõnekunstiline lapsus, võõrsõnade juures on seda ilmselt soodustanud nende (liiga) suur stilistiline markeeritus Rohu jaoks. Tautoloogia esineb Rohul ka täiendi—põhisõna suhetes, nt *murelik nutt, traagilises hullumeelsuses*. Roht

kisub oma stiiliala niivõrd kitsaks, et libastumistest hoiduda on peaaegu võimatu, aga säärane "madalate" sõnade sisselipsamine nagu lauses "Ta [...] pööras üle aiamaa, kus sügise sümbolid — lõigatud kapsad — maas lamasivad ja lõhnasivad..."¹² mõjub esimesel lugemisel lausa totter-koomiliselt. Kui kasutada käesoleva kirjutise esimeses pooles arendatud terminoloogiat, siis võiks öelda: et Rohu teksti välistõmbejõud jäävad tugevasti alla tema sisetõmbejõududele, siis töötab tekst miinushälbes ja on ideoloogiliselt pealetükkiv (vt 4.2.2.), see aga omakorda tähendab, et tuumsõna märgiline iseloom kasvab — tekst muutub algelisemaks kunstilises mõttes.

Vaatluse all olevas tekstis on sõnavara analüüs omadussõna tasandil suhteliselt pädev iseloomustama kogu teksti, sest suur osa teksti omapärast luuaksegi omadussõna kaudu. Nendest sõnadest ei huvita meid aga kõik olemasolevad, vaid ainult mõnede väga produktiivsete paradigmatide ühikud. Näitlikuks võiks seejuures osutada nende paradigmatide suhestamine tekstis esinevate nn maailmatunnetuslike tsoonidega, s.t püüd näha erinevates sõnaridades erinevaid maailmasuhtumise tüüpe. Alljärgnevat jäigavõitu skeemi õigustab asjaolu, et Roht ei taotlegi oma ideoloogiat sõnavaratasandil maskeerida, näiteks üliaretatud poetilise sünonüümika abil (lisaks kõigele — kui alasti ja kaitsetu on halb tekst veel aastal 1913!). Roht ei järgi stilistika kooliprintsiipi, mis soosib ümberütlemist identkorduse ees, risti vastupidi, ta viljeleb omaenes järelmärkuse kohaselt lausa teist äärmust: "Ning autor ei usalda ialgi muid vormisi, kui neid, mis loomise ekstas enesele valinud on" ja "[...] keele õigluse pärast töö otsekohestust ning piltide õieti leitud eneseavaldust püretada kardab autor." Et afektiseisund suurendab sõnavaralist stereotüüpsust ja et autor tahab neid seisundeid maksimaalselt töötlemata kujul teksti üle kanda (milles võiks näha elu- ja kunstitõe saatuslikku ühtesegamist), siis peaks olema võimalik neid afekte ka sõnavaraliselt määratleda.

Vaatleme vastasseisu "mina—mitte-mina" kolme variandi, vastavalt 1—0, 0—1 ja 1—1 (kus 0 tähistab tühja hulka), oletatavat iseloomu "Igaveses labürindis" tekstides.

1—0. "Mina" ignoreerib endast väljaspool asuva maailma olemasolu või seadusi, püüab sisendada endale solipsistlikku ülinimese eetikat. Unistused niisugusest seisundist esinevad vaid epi-

¹² Tekstinäited toetuvad väljaandele: Richard Roht, *Igaveses labürindis* (Tartu, 1913).

sooditi, "puhta mina" seisund jääb tegelastele võõraks. Sellele tsoonile võiks omadussõna tasandil iseloomulik olla *üksildase, üksiku* paradigma, mis oma teoreetilises positiivsuses esineb harva: "Ma olin õnnelik! Sest ma olin üksinda."; "Mina! Mina! Suurepäraline on üksildus, kui sa julge oled, et see üksildus kõige parem ilmas on, kui sa tead, et terve ilm null on selle vastu, mis sinul on."

0—1. Tähistab "mina" kadu, sulandumist loodusesse, "õle-kõrreks saamist", "igavest olemist": "Ja igavene määratus puudutas mind kesk valgevärvilist ööd. [...] Ma ei tunnud omi inimlikka kalduvusi."; "Minu raskus nagu oli ära kadunud, kõik minu maisus, mis mind maha surus: ma tundsin ennast kerge ning selge." See panteistlik seisund, mis saavutatakse harva ja ainult üksinda looduses viibides, on oma emotsionaalse mündi poolest seisundi 1—0 teisik, ent Rohu tegelaste jaoks palju reaalsem. Selle tsooni lähedalolu sünnitab aegruumi lõpmatuses lähtuva paradigma: *igavene, lõpmata, määratu, suur*. Siingi esinevad võtmesõnad oma teoreetilises, positiivses tähenduses harva, sest Rohu protagonist põhiliselt aimab selle tsooni olemasolu, ent siseneb temasse vaid hetketi.

1—1. See tsoon, mis asub ruumiliselt ideaalide vahel, on võtmetsoon ja Rohu käsitluses reaalse olemise põhitasand. Ent ta ei sünnita mingil juhul õnnelikku sünteesi, vaid loob traagilist "igavese labürindi" teemat. Siin püsib tahtmine väärtustada "mina" (tsoon 1—0) ja saavutada samal ajal osadus loodusega (tsoon 0—1), kuid loodus ei tunnista kompromisse. Et "mina" ei suuda ennast maha salata ("Kuid ma olen inimene"), siis jääb tsoon 0—1 saavutamata ("Minu ema, loodus ei olnud mind enesesse vastu võtnud..."). Ühelt poolt ahistab "mina" siin igavik ("Igavik hakkas mind rõhuma, kui pime lagendik."), teiselt poolt aga tema ise ("[...] keegi ei ole sulle nii hirmus vaenlane, nii kardetav vastane, kui sina ise."). 1. ja 2. tsooni mõisted, mis projitseeritakse 3. tsooni ja viiakse kokku selle tsooni mõistetega, virilduvad: *määratu kurbmeel, igavene kannatus, üksik ning kaduv*. Tsoon 1—1 toodab seega olemuslikult oksüümoroni ja antiteesi: *õnnelik kurvameelsus, päikesepaisteline kurvameelsus, õndsalik valu, jumalik ning saatanlik* jne. Rohu kangelane hüpleb kahe eneseteostuse laadi vahel ja vastavalt sellele, kummast äratõugatuna ta end parajasti rohkem tunneb, on ta seotud kahe selles tsoonis ilmneva omadussõnaparadigmaga:

— kui on aktualiseeritud kuulumatus tsooni 1—0, ärkavad hädaohutaju ja enesekaitseinstinkt, tekib rida: *kohutav, kole, õudne, hirmus, mässav* jne;

— kui on aktualiseeritud kuulumatus tsooni 0—1, sünnivad melanhoolia ja alamustunne ning sõnad *mõistatuslik, äraseletamata, äraarvamata, ettekujutamata, salajane, imelik* jne.

Muidugi on kõik eelnev vaid idealisatsioon, mille põhieesmärgiks jäi lugejat veenda, et Rohu proosakogumiku tuumsõna sisaldab varjamatult midagi nelja paradigmaatilise väljavõtte pinnal tekkivat “üksildast, igavest, mõistatuslikku ja kohutavat”, s.t midagi väga abstraktset ja ideoloogiliselt agressiivset ühtaegu. Siinkohal on aga paras hetk ka mõõnduseks: ei eelnenud ega järgnevad mõttekäigud püüa eitada Richard Rohu esikraamatu vaieldamatuid õnnestumisi fragmendi tasandil (nt looduspildid).

Toodud tunnetuskeem pole oma universaalsuse tõttu raketatav mitte ainult suhetele “inimene—loodus”, vaid ka sellisele romantilise põhitüübi jaoks üliolulisele opositsioonile nagu “mees—naine”, kus “mina” rollis on praegusel juhul mees. Vaatleme varianti naisega, mis arendatakse välja novellis “Katastrophe”. “Ja jälle algas minus mässav püüd igavese valguse järele... Nüüd aga peitus kõik selles naises!” Sõna “mässav” viitab meie skeemis sellele, et on aktualiseeritud “mina”-kesksete (tsooni 1—0) jõudude piisamatus ja seega nende hüvitamisvajadus, pürgimine “igavese” tsooni aga eeldab “mina” allasurutust. Väljend “mässav püüd igavese valguse järele” on meie vaatluskeemist lähtudes loogiline viga, oksüümoron, mis aga poeetilise võttena iseloomustab just rohuliku olemise põhitasandit. Oksüümoron on ainus absoluutus neurootilise kangelase määratlemisel. Naine, kes samastatakse igavikuga (vt tsoon 0—1), muutub *suureks*: “Sest suur, suur oli see naine!” Vrd siinkohal, kuidas Tuglasel Marion muutub suureks ihaldava Felix Ormussoni jaoks; kuidas poeg “Inimese varjus” muutub suureks jumaldava ema jaoks; vrd eelkõige hiiglaneitsiga novellis “Maailma lõpus” — selle novelliga kulukski ära lausa detailvõrdlus. *Suurega* on seotud majesteetlik *pikk*: naise maja ees on *pikk* allee; naine tuleb *pikkamisi*; tema liigutused on *pikalised*. Protagonisti jaoks äga sisaldub temas algusest peale vasturääkivus: “Ta oli hirmus, ta oli ilus...”. Vältimatult tekivad siin samad kollisioonid, mis loodusegagi suheldes: “Ta [= naine] oli mu söönud, enesesse võtnud...” Ja nagu looduski: “Ta oli minu ees kinni! [---] Ta andis mulle palju, kuid iseennast omas hirm-

sas mõistmata saladuses ei annud ta mulle mitte..."¹³ Ja nii edasi kuni mõrtsukatööni, mis looduse puhul ei tulnud kõne alla. Naise valdamine (tsooni 1—0 minek) õnnestub protagonistil vaid tapmisjärgses soniseisundis: "Illusion oli täide läinud: ta oli minu, ta oli minu!"

6.4. A. H. Tammsaare, "Varjundid" (1917).

See teos, liigitatud impressionistlikuks nagu *Feliz Ormussongi*, erineb Tuglase romaanist ometi surema süzeelise sidususe ja vähem kapriisse jutustamismaneeri poolest. Sise- ja välisärrituste heitlik intensiivsus küünib siin ehk kaugemalegi, ja olles ületanud dekoratiivse hingestatuse tasapinna, toetub põhiliselt traagilisele ilmatunnetusele (millele lisandub melodramaatilist võrtsi). "Varjundid" on A. H. Tammsaare ainus pikem poeetiline improvisatsioon ja pärvinud ilmselt vähem kiitust, kui ta vääriks, kindlasti ka seetõttu, et ta autori hilisemate suurteoste põhjal kujunenud soliidse AHT-malli hästi sisse ei paista mahtuvat. Kui vaadata mõnda viimaste aegade hinnangut, siis tundub, et mööndakse küll killukeste veetlust selles novellis, ent enamasti taunitakse terviku hajuvust (seetõttu on värskendav lugeda Helene Siimiskeri selgesõnalist arvamust: "Novell moodustab stiiliühtse kunstilise terviku, harmoonilise ja sisemiselt kooskõlalise." (1962: 117.)). Tõsirealistliku mõõdupuu järgi ei ole jutustuses küll ei miljööd, ei väarikat karakterite dispositsiooni; ka süzeeline joon, kuigi täiesti olemas ja isegi tähelepandavalt astmestatud (lõpupoole ometi murdub), on suureplaaniliste kehahingeliste elamuspiltide "müra" tõttu sageli kerge ähmastuma. Ent kui näha "Varjundites" midagi muud kui ainult näpuharjutust hilisemate esindustööde küpsemise eel ja kasutada tekstivaatlusel pisut teisemaid tüpoloogilisi prille, s.t süveneda "Varjunditesse" kui enamasti vägagi plastilisse uusromantilisse teksti, kus maailma ei kategoriseerita mitte niivõrd sotsioloogiliste või eetiliste kui sise- ja väliskaemuse emotsionaalsete hierarhiate alusel, siis selgub ometi, et teose hajuvus, mis eelnimetatud hierarhiate rakendamise tõttu on kontseptuaalses plaanis juba eelduslik, ei iseloomusta siiski tekstitasandit — tuleb vaid leida need vahendid, mis toimivad tekstisisese sidestajana.

¹³ Siin on tegemist sellesama sajandivahetusel moodi läinud sfinksnaisega, kes omal ajal püüas ka Lutsu, Barbarust jt (vt Undusk 1987: 608–609).

Eeldame, et teksti loovate jõudude tegevus (avaramas tähenduses, vt 4.1.) on väljendusplaani lugeja jaoks markeeritud tsentraalsete ja perifeerseteh vahendite kaudu, kusjuures tsentraalsed on need vahendid, mis arendatakse hoolikamalt välja, perifeersed aga jäävad arendatuselt algelisemaks. Väga kandva süzeelise joonega tekstis võivad karakteritevahelised pinged lõdveneda; ainult karakteripingetel põhinev tekst kangub süzeeliselt. "Varjundites" kannavad teksti loovaid jõude eelkõige sise- ja väliskaemuse emotsionaalsed read, meeleline, tundeline ja arutluslik assotsiatiivsus; sedalaadi sidusust toetab süzee, enam perifeeriasse jäävad karakterid. Seega tundub siin mõistlik uurida aistingukomplekside paradigmaatilisi seoseid.

Milles on nähtud "Varjundite" teksti hajuvuse põhjusi? Ilmselt selles, et "esiplaanile on tõstetud kavakindlas külluses meelelisi aistinguid, mis pidurdab Tammsaare individuaalstiilile omast mõttelis-filosoofilist süvitsiminekut" (Siirak 1979: 311). Teisal on öeldud: "Hoolimata muljeterohkusest jääb üldpilt loodusest kahvatuks, see laguneb mosaiiki, üksikute varjundite paljusesse, mis hajutavad konkreetse kujutluse. Aga see on üldomane impressionistlikule proosale" (*Eesti kirjanduse...* 1969: 412). Esimeses tsitaadis on tajutav toetumine mingile klassikalisele AHT-stiilimallile; selle malli olemasolu on tekitanud ilmselt nii mõneski eelduslikku umbusku. Teises tsitaadis on väga oluline viimases lauses esitatud objektiveeriv mõõndus, mis osalt neutraliseerib esimeses lauses toodud hinnangut, andes sellele pigem maitseotsustuse tähenduse. Meie huviorbiiti tõuseb aga probleem, kas tõesti mureneb teoses üldpilt iseseisvateks kildudeks või on võimalik selleski "hulluses" süsteemi leida. Paneme tähele väljendit, mida kasutatakse teises tsitaadis: "laguneb mosaiiki". Selles väljendis ei peitu vastuolu, kui tegu on lähivaatlusega, mille puhul nähakse küll teatud arvu punkte, ent ei haarata punktide tervikut. Ehk teisiti: kui mingi osakujutis teiseneb meie silma ees äkki mosaiikseks, siis on tõepoolest tegu kujutise lagunemisega, sest pildi teralisus suureneb ning terad omandavad värvikandjaina suurema iseseisvuse. Kaugvaates vastuoksa, kui me haarame juba tervikut, saab ilmsiks, et mosaiik ei ole mitte lagunemine, vaid just süsteemse rõhutamine. Ning siinkohal on väljend "mosaiiki lagunema" vastuoluline. Seega võime püstitada hüpoteesi, et "Varjundite" kompositsioonilise hajuvuse toonitamine on tingitud teose vaatlemisest osatervikutena. Selle põhjenduseks omakorda võiks olla asjaolu, et A. H. Tammsaare puhul ei ole harjutud tekstiloovalte jõudude kandjaina nägema just neid vahendeid, mis "Varjundites"

on tsentraalsed. Selle eelarvamuse tõttu nihutatakse tsentraalsed vahendid perifeeriasse ja tulemuseks on teksti üleköllastatus perifeerse materjaliga.

Säärast olukorda võib vaadelda üldisemalt kui konflikti proosapärase lugemismaneeri ja teksti olemusliku proosapäratuse vahel. Kui me tunnistame, et proosateksti ürgtunnuseks on mingi lugu, süzeeline korrastatus, siis on loomulik, et lugeja püüab vaistlikult üles leida just seda lugu, s.t süzeeline alge on lugeja jaoks jõud, mis on varmas endale teisi jõude allutama. Katkestused süzeelises joones täidab lugeja suhteliselt kergesti omapoolse aktiivsusega, tajudes siin väga tundlikult nüansse.

Niisiis avaldub "Varjundites" konflikt, mis on omane kõigile proosateostele, kus tekstiloovad põhijõud ei tööta süzeelisel või ainult süzeelisel tasandil: proosateksti "kohustuslik", süzeeline alge, n-õ loomulik tsentraalne tekstilooja, võitleb teise algega, mis on tuumsõna seisukohalt kõige loomulikum, ökonoomsem. Säärane võitlus on sisuliselt konflikt autori subjektiivsete loomisimpulsside ja üleüldiste suhtlemisoptimaalide vahel. Teatud perioodidel, mil proosa areng mingis suhtes ennetab luule arengut (nagu meie arust eesti kirjanduses sajandi teisel kümnendil enne "Siuru"-perioodi algust) ja proosa on sunnitud enda kanda võtma osaliselt ka luule funktsioone, tuleb proosatekstile läheneda pisut delikaatsemalt, kui see on tavaks: pöörata suuremat tähelepanu mitte-proosaomasele kihistusele, lugeda teksti aeglaselt nagu luuletust.

Pöördume nüüd tagasi A. H. Tammsaare juurde. Kujundi "värvirikkus" on teatud osale impressionistlikust kirjandusest loomuomane nähtus, mis tuleb ilmsiks just loodus- ja suurlinnapiltides. "Varjundid" on kahtlemata "värviline" teos, ent siiski tahaks teha paar märkust järgneva lause kohta: "Erakordses värvidetantsus antud looduskirjelduste dekoratiivne funktsioon, mis loomulikuna mõjub Tuglase proosas, on Tammsaare kunstilises mõtlemises ebaorgaaniline, tema stiilihingele võõras" (Siirak 1979: 310-311). Kui siin värvidetantsu all on mõeldud midagi ülevoolavat, anarhilist, seda, mida A. H. Tammsaare hästi ohjes ei suuda hoida, siis näib olevat tegemist liialdusega. "Varjundite" värviskaala on võrdlemisi piiritletud, dekoratiivsetel eesmärkidel kasutatakse värve harva ja kirevapoolseid värvikombinatsioone esineb vaid paaris paljutsiteeritud lõigus. Kui aga "tantsuga" tähistatakse figuurideks jagunevat, korrastatud liikumisahelat, siis õhutagu

see vaid meie indu, jälgimaks tolle maailmasõjahaku tantsu (kirjutatud arvatavasti 1914. a) värvilisi paasid.

Selgub, et värvide olematus kaoses loob korda üks väga viljakas paradigma, mis koosneb *punasest-roosast-valgest*, loogilisest kolmikliikmest, kuhu lisame veel sõna "roos", mis on jutustuses kolme värviga tihedalt seotud ja suuteline neid asendama (kui punase ja valge värvi kandja ning samakõlaline "roosaga" — sünes-teetiliste assotsiatsioonide tähtsust on rõhutatud tekstis eneses). Esitame põhilise nende värvidega seotud "teemast", mis ulatub läbi kogu teose. Ekspositsiooniks sobivad kõige paremini read teise päevikumärkme lõpust, mil suur tunne Sonja ja Thomanderi vahel ei ole veel alanud: "Parema meelega lamaksin nõjatoolil või istuksin kõrgel rannal *roosipöösaste* all, lõhnast joovastatuna, oma silmadele puhkust andes vahelduvail värvidel, mis hakkavad tulipunasest ja lahtuvad kõige õrnemates varjundites helevalgesse. Just seal, kus kahvatu *roosa* lõppemas, et *valgele* maad anda, peatub mu pilk iseäralise püsivusega, nagu tahaks ta paiga leida, kus *roosa* lõppenud, aga *valge* alles hakkamata: otsin ja otsin ning unistan nukruses [---]"¹⁴ Niisiis, teritatud tähelepanu kolmeliikmelise värvikompleksi ja roosipöösaste vastu. Ent juba varemgi on väljendatud tekstis neid suhtumisi: "Ainult hommikuti, puhatel, või päikese loojenemisel, kui *roosaks* ja *purpurseks* värvitud lumemägede poolt karske maine õhk ulatab merirannani, virguma pisut ja sammun [---] mere äärde, kus tean olevat kalda *roosipuuteedega* [---]". Seega hakkab värvide keel kõnelema varem kui miski muu, ent üsna pea leiavad värvid endale esindaja ka tegelaskuju tasandil, sest esimesed nägemismuljed Sonjast seotakse juba tuttava värvikompleksiga: "Ikka veel näen teda, seda üksikut, istumas *roosipuude* all *kahvatuna* [---]". Kolmeliikmeline värvikompleks ja Sonja muutuvad kiiresti vastastikkü asendusvõimeliseks, värvide meeldivust signaliseeriv funktsioon võimendub: "[---] suvimäjade esisel [---] *punasid* ja *valendasid roosid* [---] Ei tea miks, aga ma hakkasin tundma iseäralist õrnust ja hellust ning mul tõusis tahtmine kellegile teha head"; "[---] pidin jällegi nägema seda kõrget rannanurka lõhnavate roosipuudega, pidin minema alla kivisõmerale, kuhu kannavad loksuvad lained merevee jahedat hõõgust." Thomander teeb esimese kohtamiskatse Sonjaga, mille tulemuseks on vaid pikem pilguvahetus: "Kõige enne tabasin teda

¹⁴ Tekstinäited toetuvad väljaandele: A. H. Tammsaare, *Kogutud teosed*, 3. kd: *Miniatuurid, jutustused, novellid (1909–1921)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1979).

rooside lähedal [---]. [---] segaselt seisatasin lähema *roosikobara* juures [---] Ja nagu rahustamiseks laskusin kõrgel rannaserval pingile, kuhu paistis läbi lehestiku ja poolpuhkenud *roosinuppude* tsipake *valget* kübarat [---]. Thomanderi kühpevad armuideed on aga vahepeal seotud "valgete" muljetega: "[---] hiiglaelukatena, kes kannavad *valgeid* kroone, heidab torm nad [= lained] rannale [---] ja vihaselt sisisedes purskavad nad [---] *valget* vahtu." "Heidan ma uuesti asemele, siis kiinduvad silmad neisse *valkjaisse*, liikuvaisse laigesse, mida toaseinale maalib tulitorni valgus [---] Ja ma vahin ning vahin neid virvendavaid valguslaike, nagu peaksin siit põhjuse leidma, miks mu närvid pingul [---]". Thomanderi ja Sonja esimene intiimsem kohtumine kujutab endast sõnatut rituaali *punase roosiga*. Sama päeva õhtul oma elamusi seedides vaatleb Thomander mängivaid lapsi: "[---] päike kõrvetab *roosaid* pondunud jalakesi ja käekesi, nägu õhetab ja kõrvad *punetavad* helendavalt [---]". "Roosa" lastemotiiv kordub hiljemgi. Kingitud roosi kohta ütleb Thomander, et "see on ainuke roos, mille ma murdnu" — siin hakkab Sonjaga seoses tööle uus paradigma: Sonja kui murduv/murtud lill (seda me lähemalt ei vaatle). Järgmisel kohtumisel on Sonja *valges* riides. Samas aga tugevneb üha punase värvi petlikkuse teema, nt: "[---] hakkkan teda suudlema, vaevalt puudutades ta paotatud huuli, petlikke *roosipalgeid*"; "[---] vaatlesin [---] petlikult hõõgavaid palgeid [---]"; "Ah, kuidas suudleksin kohutavad *valeroosid* su palgeilt [---]" — kuni see seotakse otseselt verega Thomanderi meenutustes. Järgmisel hommikul saab Thomander teada, et Sonjal on toimunud verejooks kopsust. *Rooside* lõhn on järsku muutunud: "[---] hirmunult pöörasin teerajalt tagasi: *rooside* närvastanud lõhn näis rippuvat õhus", nad sisendavad meeletuid. Nüüd katkeb värvide teema mõneks ajaks (Thomander ei näe Sonjat) ja võimu haaravad kakofoonilised heliaistingud (nt veniva i vingumine), sümboliseerides ängistava igavikutaju pealetungi. Efekt on siin ehtimpressionistlik: kui kangelasel nõrke jõud aistiliseks nautimiseks, vajub maailm tema ümber kokku, hetkele elamine vaheldub otsemaid elamisega igavikus ning ei ole vahepealset jõudu (nt intellekt), mis suudaks siluda selle järsu ülemineku melodramaatilisust. Aistiline rafineeritus ei tunnista kompromisse. Järgnevalt levib kuuldus, et Sonjal on parem. Selle tagajärjel: "Tundsin *rooside* lõhna." Armastajad kohtuvad viimast korda: "Ma ei sõandanud silmi tõsta tema näole, mida ümbritsevast *valgest* pesust eraldas ainult vaevalt märgatav värvivarjund." Järgneb katastroof: "[---] ja sinakate, nääpsukeste huulte nurgast purskas helepunane, minu silmis peaaegu *roosakas*

veri." Paneme tähele viimast lauseosa, mis samastab kaks värvi ja samas estetiseerib "punase". "Roosa" omandab nüüd klantsiva, edvistava tähenduse. Sonja sureb. Thomander teeb enesetapakatse, mida jäävad meenutama ainult kaks *roosat* armid, mille puudutamine valmistab talle löbu. Sonja matustel heidetakse tema hauda värskeid *roose*. Thomanderi valdab kirkastuslik rõõm, mis on küllastatud sünteetilise *roosaga*: "[...] võiksin puhtel kummardada pakatava *roosi* ees, võiksin käed sirutada *roosaka* koidu poole [...] tuul kannab *rooside* lõhna merele — oo, meri on nüüd muidugi lõhnav, lained on muidugi *roosilised!*" Thomander sõidab koju: "Paistab viimane rannale lähenev lootsik ja temas *valendab* ainuke kübar (teised peakatted on *punased* turbanid) [...]"

Seega võiks jutustust antud värviparadigma raames iseloomustada kui *punase* (nt kirk, veri) ja *valge* (nt puhtus, surm) teekonda estetiseeritud, kompromisliku ja pisut ironilise läikega *roosa* poole. Vahendajaliikmeks kahe värvi lähenemisel on seejuures *roos*. Suurt osa aistinguid tekstis hõlmab see paradigma, mis tervikustab oluliselt kogu teost. Ja eelkirjeldatu ei ole sugugi ainus sellelaadne süsteem "Varjundites", kuigi ehk markantsem.

Kirjandus

- Andrejanoff, Viktor von [1896]. *Lettische Märchen*. Leipzig: Reclam
- Andresen, Nigol 1968. *Friedebert Tuglas: Lühimonograafia*. Tallinn: Eesti Raamat
- Chevalier, J., A. Gheerbrant 1989. *Dictionnaire des symboles*. Paris: Robert Laffont—Jupiter
- Eesti kirjanduse ajalugu. 1969. III kd: *XIX sajandi lõpust 1917. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat
- Koskenniemi, Veikko Antero 1912. *Kevätilta Quartier Latinissä: Parisin muistelma*. Porvoo: WSOY
- Riffaterre, Michael 1978. *Semiotics of Poetry*. Bloomington: Indiana University Press
- Sii misker, Helene 1962. *A. H. Tammsaare: Lühimonograafia*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Sii rak, Erna 1979. Järelsõna. — A. H. Tammsaare. *Kogutud teosed*. 3. kd: *Miniatuurid, jutustused, novellid (1909–1921)*. Tallinn: Eesti Raamat
- Tuglas, Friedebert 1926. *Kriitika II*. Tartu: Noor-Eesti
- Tuglas, Friedebert 1930. *Teekond Põhja-Aafrika*. Kolmas osa: *Maroko*. Tartu: Noor-Eesti

Etüüdid tekstist

- Tuglas, Friedebert 1960. *Mälestused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Tuglas, Friedebert 1966. *Marginaalia: Mõtteid ja meeleolusid*. Tallinn: Eesti Raamat
- Undusk, Jaan 1983. F. Tuglase "Taevased ratsanikud". — *Noored filoloogias 1983. Noorteadlaste X konverents: Programm ja teesid*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1983, lk 23–24
- Undusk, Jaan 1986. Tuglas: Olemise paatos. — *Sirp ja Vasar*, nr 9, 28. II 1986, lk 6–7
- Undusk, Jaan 1987. Melanhoolne Luts: "Kirjad Maariale". — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 599–614
- Undusk, Jaan 1990. Neologismid ja vaikus: Karin Saarseni luulest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 257–267

Voldemar Kanro-Pool. KOMPOSITSIOON
(Tušš)

KATALAANID, IIRLASED, EESTLASED

Kaido Jaanson

Kõik me kolmekesi oleme Euroopa äärel, iirlased isegi kõige ääremal. I aastatuhande teisel poolel olid katalaanid päris Euroopa piiril. Pürenee poolsaare ülejäänud osas võimutsesid araablased (kui Baskimaa välja arvata). Kataloonia kujunemislugu algab 874. aastal tekkinud Barcelona krahvkonnast, mis killustunud Prantsusmaa koosseisus nautis alates X sajandist tegelikult sõltumatust. Hispaaniat polnud veel.

See Kirde-Hispaanias Vahemere rannikul vastu Prantsusmaad asetsev maa oli olnud alati tõmbetuules, harjunud võõraid vastu võtma. Ta oli koridor sellest ajast, kui Hannibal 2210 aastat tagasi läks sealtkaudu Rooma peale. Keltibeere, kreeklasi, kartaagolasi, roomlasi ja läänegoote peavad katalaanid oma esivanemateks. Mõõt sai täis eelmise aastatuhande vahetuseks — araablasi sinna ei lastud. Ka Eesti on olnud koridor: siia on tulnud, siin on oldud, siia jäädud ja siit mindud. Iirimaga on läinud teisiti. Tema pinnale ei astunud Rooma leegionäri jalg ja temast läks mööda Suur rahvasterändamine; viikingidki piirdusid juhuretkede ja ajutiste tugipunktidega. Inimene oli ilmunud Irimaale pärast jääaega, mesoliitikumis, umbes 10 000 aastat tagasi, umbes samal ajal või mõnisada aastat varem kui Eestisse. VII sajandil eKr, seega rohkem kui paar tuhat aastat pärast eestlaste esiisasid, jõudsid oma praegusele kodumaale iirlaste otsesed esivanemad keltid. Nemad ja

baskid Pürenee poolsaare loodeosas on Lääne-Euroopa vanimad asukad. Katalaane siis veel polnud.

1137. aastal ühines Barcelona krahvkond Aragóni kuningriigiga. Nüüd hakkas dokumentides esinema ka sõna "Kataloonia", mis meenutas V–VIII sajandini eksisteerinud läänegootide kuningriigi ladinakeelset nime *Gotalonia*. Katalooniaks kutsuti XII sajandil Barcelona krahvkonda ja selle naaberalu. Aragóniga ühendas katalaane ainult monarh, kõik muu — seadused, valitsus, kohtud, raha — oli oma. Tollast Aragóni on katalaanid harjunud nimetama *oma riigiks*, see on nende "Rootsi aeg". Ka iirlastel polnud praegu lõppeva aastatuhande künnisel ikka veel oma riiki. 1014. aastal oli üks hõimupealik ühendanud kogu saare küll korraks oma võimu alla, kuid pärast tema surma see ühendus lagunes ja isetülid kelti hõimude vahel jätkusid. 1166. aastal läks üks selles võitluses lüüasaanud pealikest otsima abi Inglismaalt. 1169. aastal tuldi sealt väiksemate jõududega, 1171. aastal oli vägede eesotsas juba kuningas Henry II ise. Eestlastele andis saatus veel ühe inimpõlve aega.

1479. aastal ühines Aragón Kastiliaga, tekkis Hispaania. Katalaanide edasine ajalugu on pidev võitlus Hispaania kuningate tsentraliseerimispüüete ja Kataloonia õiguste piiramise vastu. 1714. aastal Kataloonia omavalitsus ja erioigused likvideeriti, 1833. aastal jaotati ühtne Kataloonia neljaks provintsi. Eesti ala oli 1710. aastal ühendatud Venemaaga.

Kõigepealt rünnaku alla sattunud iirlaste esimene lahing lõppes võiduga. XII sajandist olid nende saart vallutada tahtnud normannid, kes sel ja järgmisel sajandil Inglismaal sulasid anglosaksidega kokku inglise rahvaks, Iirimaa aga iiristusi. Assimileerumist ei suutnud pidurdada ega pöörata 1366. aastal inglaste välja antud Kilkenny statuudid, mis keelasid normanni päritolu isikutel kasutada iiri keelt, abielluda iirlasega, panna

iiri nimesid, kanda iiri rõivaid, rakendada iiri seadusi, mängida iiri mängu. XIV sajandi keskpaiku kontrollis Inglismaa kahte kolmandikku Iirimaast, XV sajandi lõpul piirdus tema võim kitsa piirkonnaga ümber Dublini, järgmisel sajandil lakkas seegi korraks olemast.

Ent just siis, kui Kataloonia oli sattunud Kastiilia alluvusse, saabus uus ajajärk ka Iiri ajaloos. Normannide vallutusele (1169–1485) järgneb Tudorite oma, mis on palju plaanipärasem ja verisem. 1541. aastal kuulutas Henry VIII (1509–1547) end Iirimaa kuningaks, tema tütar Elizabeth I (1558–1603) pidas iirlaste vastu neli sõda. Ja 1492. aastal oli Narva jõe taha kerkinud Ivanogorod ning 1558. aastal algas Liivi sõda. XV sajandi lõpp ei töotanud ühelegi kolmest rahvast head. XVI sajandil läkski neil halvasti.

Erinevalt Mandri-Euroopast alustas Henry VIII Inglismaal reformatsiooni 1534. aastal ülalt. Kuningas taotles oma absolutistliku võimu tugevdamist. Võitluses protestantliku Inglismaa vastu püüdis katoliiklik Euroopa kasutada ära ka Inglismaad. Iirlaste vastu võideldes hakkasid inglased alates 1567. aastast kasutama koloniseerimispoliitikat: ettekäändeks toodi süüdistus riigireetmises, katoliiklikelt iirlastelt võeti ära maa ning jagati protestantidele. Reformatsioon jõudis Iirimaale seega teisiti kui mujale Euroopas. Seal oli see paavstluse ja katoliku kiriku vastase võitluse, Iirimaa maa ja vabaduse anastajate lipukiri. Seni suhteliselt võõras katoliiklus (V sajandil ristitud iirlased olid Rooma kiriku alla sattunud alles XII sajandil) saab iirlastele alul maa ja vabaduse, hiljem ka rahvuse sümboliks. Eestisse oli luterlik reformatsioon jõudnud juba 1525. aastal ja saanud usuleigetele, veel paganlikegi kombeid järgivatele eestlastele omaseks ilma kataklüsmideta. Katalaanid olid liiga lõunas, et reformatsioon neid puudutanuks.

XVII sajandil elavad eestlased otsekui ühes, katalaa-

nid ja iirlased teises maailmas. Eestlaste maailm on hea, nende oma mitte. 1637. aastal ilmus Heinrich Stahlil sulest esimene eesti keele grammatika, 1655. aastal otsustas Eestimaa provintsiaalsinod igasse kihelkonda panna ametisse koolmeistri, 1684. aastal asutas B. G. Forselius oma seminari. Katalaanid alustavad oma keele halastamatu jälitamise ajalugu 1659. aastast. Siis tegi seda Prantsusmaa oma valdusse saadud territooriumil. Järgnes Hispaania. See aitas tõsta keele erilist tähtsust katalaani elus ja kultuuris. "Keel on Kataloonia hing," kirjutab ameerika teadlane Randal Peffer. Kataloonia president Jordi Pujol on öelnud: "Me oleme maa ja kultuur, mis on ehitatud ümber sõna." Katalaani luuletaja Joan Brossa kinnitab: "Keel on Kataloonia ja tema rahva põhiline tunnusjoon. Ilma oma keeleta poleks meil mingit kultuuri ja kultuur on parim relv rõhumise vastu." Katalaani keel on üks üheksast romaani keelest, mis tekkisid ladina keele alusel pärast Rooma impeeriumi lagunemist; kõige lähedasem on ta provansi keelele, mida kõneldakse Lõuna-Prantsusmaal. Peale Kataloonia kõneldakse katalaani keelt veel Baleaari saartel ja Valencia maakonnas, kohati ka Lõuna-Prantsusmaal ja Sardiinias. Kirjakeele algus ulatub XII sajandisse, samasse aega kui hispaania keelele. Iirlaste keel kuulub indoeuroopa keelkonna kelti keele gaeli alarühma. Cromwelli tapatalgutele iirlaste kallal XVII sajandi keskel (tapeti üle poole miljoni inimese; 1652. aastal kirjutas üks Inglise ohvitseri Iirimast, et siin võid sõita parkümmend miili, kohtamata inimest, looma või lindu) järgnes 1692. aastal Penal Code ehk karistuskodeks: muu hulgas ei tohtinud katoliiklastel olla koole ega võinud nad saata oma lapsi välismaale õppima, astuda ülikooli ega rääkida oma keeltki. Niisuguse poliitika tagajärjel kaotasid iirlased oma keele. Kirjakeelena lakkas see olemast XVII sajandil, ent XVIII sajandi lõpul peeti

ka jumalateenistused juba inglise keeles. Rahvuse tun-
nuseks jäi religioon. 1851. aastal mõistis iiri keelt mõnel
määral veel 23% saare elanikkonnast ehk 1,5 miljonit ini-
mest. 1891. aastaks oli nende inimeste arv kahanenud
680 000-ni. 1966. aastal oskas iiri keelt umbes 700 000
inimest, kuid ainult murdosa neist valdas seda täieli-
kult. Aladel, kus iiri keelt osati, elas siis 83 000 inimest
— need olid riigi mahajäänud piirkonnad. Iirlased on
andnud maailmale kaks rikkalikku ja kõrge väärtusega
kirjandust: üle aastatuhande kestnud ja XVII sajandil
katkenud (kesk)iirikeelse kirjanduse ja tänapäevase, ing-
liskeelse kirjanduse.

Keele kaotamine ei tähendanud võitluse lõppu ja
alistumist, pigem vastupidi. 1641. aastal oli Iirimaa põh-
jaosas puhkenud ülestõus. Seda tegi põlvkond, kellele oli
koos emapiimaga sisendatud, et kord peab ta võrvaldu-
tajailt võtma vanematelt röövitud maa. Ja see põlvkond
oli kurjem kui too, kellelt maa võeti. Järgnes Inglise re-
volutsioonikangelase Cromwelli tasuretk, mille julmuse
kõrval Tudoritest kuningate teod kahvatavad. Ellu jää-
nud iirlased aeti kaljusesse läände ja nende maad jagati
Cromwelli sõduritele. 1641. aastal oli olnud katoliiklas-
te käes 59% Iirimaa põllupinnast, 1661. aastal — ainult
20%. Ükski sõda pole jätnud iirlaste mällu sellist jäl-
ge kui Cromwelli oma. Sealtpeale on igal iirlaste põlv-
konnal oma Inglismaa-vastane ülestõus. XVIII sajandi
teisel poolel, pärast keele kaotamist, hakkas see võit-
lus võtma teisi vorme. Intelligenti protestidega kaasnes
talurahvasõda, 1790. aastail sõnastasid iirlased esimese
väikerahvusena Euroopas vabariigi idee.

Aastail 1879–1882 rullus üle Iiri saare Maasõda. Põ-
lise võitlusviisi, terrori (saagi hävitamine ja mõisate põ-
letamine) kõrvale tekkis uus võitlusvorm ja maailma
keeltesse tuli uus sõna — boikott. 1881. aastal Lon-
donis vastu võetud maaseadus rahuldab iirlaste esmased

nõudmised ja alustas suurmaavalduse lõhkumist, mida jätkasid teised seadused. Nende alusel võisid rentnikud saada laenu, et maad päriks osta. 1870. aastal oli katoliiklaste käes 3% põllupinnast, 1916. aastal juba 64%. Maaostmisprotsess viidi lõpule liri maaseadusega 1923. aastal. Iirimaal on tänapäeval üle 90% talupoegadest maaomanikud, palju rohkem kui teistes Euroopa Ühenduse maades. Eestis toimus samal ajal analoogiline areng. Talusid hakati päriks müüma 1860. aastate keskpaiku. 1919. aastal kuulus eesti talupoegadele 42% põllumaast. Samal aastal võeti vastu maaseadus. Eesti talupoeg jäi aga mõnikümmend aastat hiljem oma maast jälle ilma. Maaigatsus on olnud aga mõlemas kultuuris ühesugune.

Kataloonias oli teisiti. Katalaanidega asustatud territoorium on Hispaania majanduslikult kõige arenenum piirkond. Ta oli seda juba keskajal, Aragóni kuningriigi päevil, kui Kataloonia oli üks Vahemere kaubanduskeskusi. XVIII sajandil aitas Ameerika-kaubandus koguda industrialiseerimiseks vajalikku kapitali. Tööstuslik pööre algas Kataloonias 1840. aastail, varem kui Hispaania teistes osades. Territooriumil, mis moodustab Hispaaniast kõigest 6,3%, toodetakse praegu üle 20% riigi rahvuslikust koguproduktist. Barcelona ümber laiub Hispaania suurim linnastunud tööstuslik aglomeraat, kus elab 3,5 miljonit inimest. Katalaan on eelkõige tööline, kõigest 7% katalaanidest tegutseb põllumajanduses. Iirimaa käsitööstus ja tekkima hakanud tööstus varisesid kokku XIX sajandi alul, kui saar ühendati majanduslikult Suurbritanniaga. Viimase arenenud tööstuse konkurents surmas muu. Tööstusel ja tööliklassil pole olnud kunagi otsustavat osa Iirimaa elus ja vabadusvõitluses. See kajastub ka praeguse Iiri Vabariigi parteipoliitilises struktuuris, mis erineb ülejäänud (Lääne-)Euroopa omast. Euroopale on omane, et üks

kahest suuremast parteist on ikka töölispartei. Iiri Vabariigi kuumbki suur erakond ei ole seda. Eestlastegi hulgas on poliitiline tööliikumine olnud alati tunduvalt nõrgem, kui uurijad on püüdnud tõestada.

Iiri ja katalaani rahvused olid kujunenud XVIII sajandi lõpuks, eestlastel läks sellega aega. Iirimaa autonoomia ehk omavalitsuse — *home rule*'i — programm sõnastati 1870. aastal, Kataloonia oma — 1892. a, eestlased tegid seda 1905. aastal ja uuesti 1916. a mais. Eestlased olid aga esimesed, kes eesmärgi saavutasid — 24. veebruaril 1918. a. Iirlaste *Dáil* võttis Iseseisvusmanifesti vastu 21. jaanuaril 1919. a.

Kataloonia võitlust autonoomia eest on XX sajandil iseloomustanud seaduspärasus: mida rohkem on Hispaanias demokraatiat, seda enam on Kataloonial autonoomiat ja vastupidi. Konstitutsioonilise monarhia tingimustes 1914. aastal kogu maakonnas kehtestatud ühise omavalitsuse likvideeris sõjaväeline diktatuur 1925. aastal, Franco hävitas 1939. a veebruaris pärast 1931. aasta revolutsiooni taastatud ja laiendatud autonoomia. Frankistid hukkasid 1940. aastal Kataloonia presidendi Luis Companyse.

Järgnes üks dramaatilisemaid perioode Kataloonia ajaloos — umbes 40 aastat keelepogromme ja kultuuriagressiooni ühtse Hispaania nimel. Ei hävitatud mitte üksnes autonoomiat, kaduma pidi ka katalaani keel. See tõrjuti välja massiteabest ja sidest, haridusest ja äri-elust. Katalaani keeles ei tohtinud kirjutada raamatuid ja kõik avaldatu püüti põletada. Ametnikku, kes juhtus kõnelema katalaani keeles, ootas päevapealt vallandamine.

Keele keelamisest oli vähe. Tulid migrandid. Migratsioonivoolud on viimaste sajandite Hispaanias kulgenud lõunast põhja ja läänest itta. Nad ristusid kirdes, Kataloonias, kus alates XIX sajandi lõpust on Hispaania

madalaim iive. Nüüd kuulub ta riigi tihedamini asustatud piirkondade hulka. XX sajandil on Katalooniasse valgunud kolm migratsioonilainet, neist eriti esimene (1920. aastad) ja kolmas (1960. aastad) laine eeldasid tööstuse laienemist ja laiendamist. Tänapäeval on Kataloonia 6 miljonist elanikust umbes pooled migrandid (2,8 miljonit). Öeldakse ka, et 40% Kataloonia elanikest pole sündinud Kataloonias. Nenditakse erinevust Franco-eelse ja temaaegse migratsiooni vahel. Kui katalaani keel oli vaba, ei tekkinud olijate ja tulijate vahel pingeid, viimased integreerusid kergesti Kataloonia ühiskonda. Kui aga katalaani keel ära keelati, hakati migrante pidama Kataloonia vaenlasteks, agentideks, kes on saadetud sinna sihiga assimileerida katalaani rahvus (kui kasutada katalaanide enda väljendit).

Kuid katalaanid on optimistid. "See on Franco, kes on surnud, ja mitte Kataloonia" (J. Brossa). Lühike aja jooksul on piirkonnad, kus kõneldakse katalaani keelt, võtnud vastu sadu tuhandeid inimesi, kel kastilia kultuur. Katalaanid arvavad, et nende integreerimiskogemus võib pakkuda huvi teistelegi, kel samasugused probleemid. Tõepoolest, iirlastelt pole eestlastel ses suhtes eriti midagi õppida. Viimased migrandid saabusid Irimaale XIX sajandi alguses. Iiri vabariik on muutunud järjest homogeensemaks. 1911. aastal elas tema praegusel maa-alal 311 461 protestanti, 1981. aastal oli neid jäänud 115 404.

1979. aasta oktoobris toimunud autonoomiareferendumil käis hääletamas 60% Kataloonia elanikest. Jaatava vastuse andis neist 90%, eriti suur oli autonoomia pooldajate hulk tööstuspiirkondades. Kui arvestame selle protsendi hääleõiguslike arvu järgi, siis saame 52%. Seega oli enamik migrante autonoomia suhtes äraootaval seisukohal.

Katalaanid, iirlased, eestlased

Miks ikkagi teame iirlastest rohkem kui katalaanidest ja otsime ühisjooni vaid nendega? *Dáili* Iseseisvusdeklaratsioonile ei pööratud 1919. aasta jaanuaris Eestis eriti tähelepanu. "Iiri asutav kogu Iirimaa iseseisva valitsuse asutanud," teatas *Vaba Maa* ega kommenteerinud uudist. Hiljem nimetati mõnikord Iiri vabadusvõitluse juhti *Eamon de Valerat* eesti ajakirjanduses röövliks. Iirlased, kelle võitlus kestis kauem, on meie sarnasuse avastanud varem. 1922. aastal ilmus Dublinis *Francis McCullaghi* artikkel "Balti riigid Iiri vaatevinklist" kus on kirjas: "Mul tarvitseb vaid avada "Times'i" eksemplar, mis dateeritud millalgi möödunud aastal ja päris kindlasti loen ma sealt..., et "iirlased on üks neid rahvaid, kes ei kõlba valitsema iseennast ja keda peab valitsema." See on sageli kasutatud fraas. Venelased kasutasid seda eestlaste, lätlaste ja leedulaste kohta." Põhjuseks, miks otsime ühisjooni enda ja iirlaste, Eesti ja Iiri vahel on minu meelest asjaolu, et saime oma riigid ühel ajal. Katalaanidel aga oma riiki veel pole.

September 1990

PRANTSUSE SÕJALINE MISSION EESTIS AASTATEL 1919–1920

Suzanne Champonnois

Tõlkinud Jana Leibak

Esimese maailmasõja ajal tekkisid Prantsuse ja Eesti sõjaväelaste vahel mõningad suhted. Need said alguse kontaktidest Venemaa põhjaosas (liitlaste ekspeditsioonikorpus Arhangelskis), kus prantslased püüdsid formeerida eesti leegioni.¹ Kuid 1918. aastal oli kõik allutatud Eesti sõltumatuse probleemile, ja me vaatleme allpool Prantsuse ja Eesti sõjaväelasi sellega seoses.

I. ÜLDPILT

Kuulutades rahvaste enesemääramisõigust, mängis võidukas *Entente* määravat osa nendegi rahvaste taassünnis, kelle ajalugu ta sageli ei tundnud. Nõnda oligi Balti provintside puhul: need olid liidetud Venemaaga XVIII sajandil ja neid peeti vaid ühe suurriigi provintsideks. Nüüd aga, pärast relvarahu, olid need piirkonnad

Tõlgitud käsikirjast "La mission militaire française en Estonie 1919/1920".

¹ Veelgi varasemast ajast tuleb märkida paljude eestlaste kuulumist Vene ekspeditsioonikorpusse Esimese maailmasõja Prantsuse rindel. *Toim.*

oma geograafilise asukoha pärast saanud üheks Euroopa tasakaalu võtmeks. Maurice Pernot ütles:

“Oli see õige või vale, aga me oleme nende väikeste riikide loomist toetanud, ja nüüd on see tehtud. Tehkem nii, et meie teod meile tulu tooksid või vähemalt ei tooks tulu meie vaenlastele.” (MAE [Ministère des Affaires Étrangères] Europe 1918/40 — Russie 689 — p. 5 Lettre de M. Pernot — Berlin 15/9/1919.)

Balti provintside suhtes oli Prantsuse diplomaatia keeruline: ühelt poolt oli Prantsusmaal uue Versailles' Euroopa üldpildis oma osa täita bolševistliku Venemaa vastases interventsioonis, teiselt poolt ei tahtnud ta, et selles piirkonnas end sisse seaks Saksa ülemvõim.

1919. a lootis Prantsuse diplomaatia veel demokraatliku Venemaa taassündi, kes endisest impeeriumist sõltuvad Balti provintsid loovutaks. Muretsedes bolševismi tõusu ja — Clemenceau sõnu kasutades — selle “kõirilõikajate valitsuse” pärast, kavatses Pariis luua mingi sanitaarkordoni, hoidmaks bolševikke ja sakslasi eraldi.

Sel otstarbel pidid prantslased leidma ühe asendava liitlase, kelleks sai Poola. See pidi olema vastukaa- luks Saksamaale, kuid samuti müüriks, mis Saksamaad lahutaks bolševikest. Selles mõttes olid Baltimaad “vajalikuks täienduseks” Poolale toetava “demokraatliku” barjääri ajutise pikenduse või lisandi osas. Kuid sel eba-kindlal hetkel — ei tea, milline Venemaa küll sünnib? — oli ainuke Prantsusmaa huvidele vastav poliitika garanteerida Balti provintsidele mingi sisemine autonoomia koos kõigi võimalike vabadustega, samal ajal neile ometi selgitades, et juhul kui Venemaa taastatakse, peavad nad aktsepteerima “avalik-õigusliku sideme” temaga. Samuti pidasid Prantsuse valitsuse juhid Millerand, Briand ja Barthou vajalikuks kolme Balti vabariigi liitu ja nägid meeeldi viimaste lähenemist Poolale. (MAE Europe 1918/40 — Russie 688 — p. 31 — 14/2/19 — Politique à suivre vis à vis des provinces baltiques.)

Oli selge, et Prantsuse poliitika Baltimaade suhtes arvestas kaht eri võimalust: kas need riigid pöörduvad Poolast ära või on Poolal neile mõju, mida ta vastavalt oma jõule arendab, sest Prantsusmaa arvates peaksid te da selleks sundima tema oma huvid. Quai d'Orsay'l oldi teadlikud Balti süsteemi ohtlikust geopoliitilisest asendist, mis pikeneb kahele poole, Soome ja Poola suunas. Sel hetkel aga pidasid prantslased Soomet põhjendatult või põhjendamatult Saksa külgetõmbepooluseks ja Poolat Anti-Saksa omaks.

Niimoodi oli 1919. a alguses Prantsuse poliitika veel väga kõhklev, kuivõrd äsja iseseisvust proklameerinud Baltimaadesse olid sisse valgumas bolševikud, Vene valged ja sakslased. Võidujooks mõjuvõimule oli alanud ja Prantsusmaa otsustas Suurbritannia eeskujul saata kohale sõjaväelise missiooni, lootes võib-olla niimoodi oma kõhklused lahendada.

1919. a veebruari lõpul olid Balti provintsidel lõpuks korrallised valitsused, mis olid alustanud võitlust bolševike vastu.

Sel momendil otsustas Prantsuse valitsus Soome saata kolonelleitnant Gendre'i, andes talle kaks ülesannet:

1) olla sõjalis-tehniline nõuandja ja sõjaväeline atašee;

2) koordineerida nende eri missioonide tegevust, mida Prantsuse valitsus kolme Balti vabariiki saata kavatses:

Kolonelleitnant Rebouli missioon Kaunases 1918. a märtsis,

Kolonelleitnant du Parquet' missioon Riias 1919. a aprillis,

Kolonelleitnant Hursteli missioon Tallinnas 1919. a mais.

Prantsuse sõjaline missioon

Missioonidel oli kaks ülesannet: informatsioon ja propaganda; põhiliselt pidid nad saama poliitilisi ja sõjaväelisi direktiive kolonel Gendre'ilt Helsingist.

30. 04. 1919 koostas Prantsuse välisministeerium instruksiooni kolonelleitnant Hursteli missioonile. Instruksiooni põhjal ei pidanud Prantsuse ohvitser piirduma propaganda ja tehnilise nõuandega:

“...Prantsuse valitsus peab väga soovitavaks faktilist bolševikevastast liitu koos võimaliku omavahelise sõjalise koostööga kolme Balti riigi — Leedu, Läti ja Eesti vahel, isegi juhul, kui Poolaga tekib erilisi raskusi.” (SHAT [Service Historique de l'Armée de Terre] — 7N 2776 — 30/4/1919 — Ministre des Affaires Etrangères au Président du Conseil.)

Prantsusmaa pidas tõepoolest vajalikuks seda Balti riikide liitu ja nende lähenemist Poolale, kuna Suurbritannia, kes nägi Poolas Prantsuse kreatuuri, ei soovinud, et sidemed Balti naabritega võimsat Poolat veelgi tugevdaksid.

II. KOLONELLEITNANT HURSTELI MISSIOON (MAI 1919/JUUNI 1920)

Kohe alguses pean ütlema, et kol. Hurstel ei olnud oma missiooni vältel kahjuks virk raporteerima. Sõjaarhiivide Ametis (Service des Archives militaires, SHAT) säilinud väheste aruannete põhjal ei selgu ühtki tõesti praktilist aktsiooni Eestis ega mitte ka ühtki reaalset initsiatiivi, mida võiks võrrelda Hursteli kolleegi du Parquet' tegevusega Riias.

On tõsi, et kui missioon jõudis 1919. a mais Eestisse, oli sealne situatsioon täiesti erinev Läti ja Leedu omast. Tõepoolest, soovides olla kompromissitult sõltumatu võim, oli Eesti 1919. aasta algusest peale suutnud suurte raskuste kiuste rajada rahvusliku armee, mille eesotsas oli kindral Laidoner. Seega soovis ta eelkõige materiaalselt abi, mitte instruktoreid või organisaato-

reid. Tallinnas või isegi juba Helsingis mängisid inglased, kindral Burt ja Eesti missiooni juht leitnant Wilson esimest viiulit. See sundis kolonelleitnant Hursteli jääma enam või vähem varju ja tal õnnestus vaid harva avaldada arvamust Briti initsiatiivide kohta.

Liitlased patroneerisid tollal bolševistliku Venemaa vastase ofensiivi plaane. Prantsuse valitsus kavatses Eestis luua Eesti valitsuse liidu kindral Judenitšiga, kes sellega Soomes hakkama saamata oli pidanud oma peakorterit üle viima Eestisse. Kui Judenitš määrati Koltšaki poolt bolševikevastase Balti rinde vägede ülemjuhatajaks, otsustasid Inglismaa ja Prantsusmaa, et Inglise juhtimise alla liidetud sõjaline aktsioon peab aset leidma kolmes Balti riigis, mida tuleb võtta kui ühtset operatsiooniruumi. London usaldas selle juhtimise Inglise kindral Goughile, kes asus Soome lahe piirkonnas alates 1919. a maikuust. See on üheks põhjuseks, mis pärast Hursteli missioonil ei olnud reaalselt tegevusvälja, sest ta sai mõnikord vasturääkivaid juhtnõure. Oli vaja täpselt määratleda, kuidas Prantsuse missioonid aluvad kindral Goughile ja tema kõrvale otsustati paigutada üks Prantsuse ohvitser, kindral Etiévant, kelle ülesandeks oli saada ja edastada meie missioonidele Inglise sõjalisi direktiive. Kindral saabus Helsingisse koos kaheksa ohvitseriga 25. augustil 1919, niisiis just enne kindral Goughi tagasikutsumist: Inglismaa oli tõepoolest otsustanud tagasi tõmbuda Judenitši kavandatud ofensiivist Petrogradi vastu.

Pärast endise pealinna ründamise läbikukkumist oli Judenitši armee haledas seisukorras ja kerkis väga komplikseeritud materiaalne probleem (varustus, ravimid, tühjad armeekassad...). Kolonelleitnant Hurstel asus sel hetkel kaitsma valgekaartlasi mõne intriigi vastu, nagu seda tunnistab järgmine šifreeritud telegramm:

Prantsuse sõjaline missioon

“Eesti võimud paljastavad end ja sekkuvad avalikult Vene Loodearmee likvideerimisse selge kavatsusega endale haarata ja paljaks rii-suda selle armee vara. Kolonel Hurstel, kes kõigest jõust vastu seisab sellele paljaksriisumiskatsele, kvalifitseerib seda afaäri kui skandaali.” (Télégramme chiffré d’Helsinki au Ministère français de la guerre — 2/2/1920 — SHAT 7 N 2788)

Hursteli hoiak selles asjas pole selge ja sai olla vaid kõigiti kahjulik tema niigi nõrgale positsioonile Tallin-nas. Oma aruannetes kaebab ta, et Eesti võimudega on suhted halvad, vastupidiselt inglaste ja eestlaste headele suhetele.

Kas Hurstelil oli juhtnööre või tegutses ta omal initiaatiivil? Välisministri noot 14. veebruarist 1920 teeb Prantsuse sõjaministrile teatavaks Eesti valitsuse palve, mis taotleb Prantsuse ja Inglise ohvitseride määramist komisjoni, mille ülesandeks on reguleerida Vene Loode-armee likvideerimist:

“Mul on au teile teatada, et see Prantsuse ohvitseride sekkumine Vene Loodearmee likvideerimisse ei tundu vajalik ja vaid soodustaks liitlaste ja eriti Prantsusmaa vastast poleemikat. Neis tingimustes pea-vad meie ohvitserid Tallinnas hoiduma igasugusest vahelesegamisest.” (SHAT 7N 2776 — 14/2/1920)

Nagu eespool öeldud, oli Helsingis teinegi mis-sioon — kindral Etiévanti oma, mis pidi kooskõlasta-ma Tallinna ja Riia missioonide tööd, kuid tegelikult oli tema tegutsemisala väga piiratud ja tema osa võrdus õigupoolest nulliga.

Tegelikult leppis kindral Etiévant Eesti puhul sellise asjade seisuga, kuna Lätisse ja Leedusse puutuv temani ei jõudnud, põhjuseks Helsingi kaugus. Nii ei olegi arhiivides jälgi kolme Balti missiooni kooskõlastamisakt-sioonist. Ometi avaldas kindral Etiévant 8. mail 1920 teatud pahameelt Hursteli puhul:

“Tallinnas laskis Hurstel end liiga sageli mõjustada Eesti huvidest suhetes lätlastega ja Vene armeega, eriti just selle viimase kahjuks. Sel põhjusel on talle tehtud paar märkust.” (SHAT 7N 2773 — Mission Etiévant 8/5/1920)

Kõik see näib kaunikesti segane ja ilmutab kooskõlastuse täielikku puudumist. Vähemalt lõppes kolonelleitnant Hursteli tagasihoidlik missioon suvel 1920 kõikide asjasthuvitatute arvatavaks kergenduseks.

Kui arvestada neid kahest teisest vabariigist erinevaid tingimusi, mis eksisteerisid Eesti pinnal, võib märkida, et Hursteli missioonil ei olnud reaalselt võimalust haarata initsiatiivi. Tema osa oli olla kohal samal viisil nagu kohal oli meie toonane rivaal Inglismaa.

Propaganda alal ei olnud Hursteli võimalused, ehkki vähem piiritletud, sugugi vähem piiratud. Mitmeski raportis juhtis ta tähelepanu huvile, mis aitaks Prantsusmaal kinnistada oma mõju Eesti vaimuelus. Tema arvates oli pinnas hästi ette valmistatud: võiduka Prantsusmaa prestiiž, viha Saksamaa vastu "eesti tõugu" (*sic!*) elanikkonna seas, täpsustab ta... Tema meelest peeti Prantsusmaad vabaduse levitajaks ja uute ideede propageerijaks, kuid "õnnetuseks," kirjutab ta, "on poliitilisest seisukohast Prantsusmaa pikka aega olnud vaenulik Eesti vabaduse suhtes." Ta esitab tõenditena Prantsuse professorite sooviavaldustele vastamata jätmise Tartu Ülikooli poolt, keeldumise mõneks nädalaks vastu võtta üht Prantsuse tankiinstruktorit, prantsuse raamatute ja ajakirjade puudumise.

"Üldiselt on rahvas hakanud vähehaaval unustama, et Prantsusmaa eksisteerib... Haritud klassid on hakanud hülgama prantsuse keelt inglise keele kasuks, mille õppimine on Eesti ülikoolides saanud kohustuslikuks, prantsuse keel on vaid fakultatiivne..." (SHAT 7N 2776 — Hurstel à Etat-Major -2° Bureau Paris — Reval 3/4/20)

Ja Hurstel tunnistab, et ta rakendas kõiki võimalikke vahendeid:

"...et reageerida asjade sellisele seisule, demonstreerisin ma Prantsuse mundrit kõikidel ametlikel ja erakoosviibimistel, heategevuspidudel jne... muide talumatult tüütutel."

Kui kolonelleitnant Hurstel oleks praegu siin meie

seas, oleks ta kindlasti rabatud, leides eest nii kõrge ta-
semega auditooriumi prantsuse keele kõnelejad!

III. MÕNED POSITIIVSED TULEMUSED SÕJALISES VALDKONNAS

Pärast Hursteli lahkumist saadeti Tallinnasse esin-
dama Prantsuse missiooni Baltimaades korralise atašee-
na major Bonne. Tingimused olid siis muutunud, oli
alla kirjutatud rahu bolševikega, Vene valged olid pu-
rustatud, õhkkond oli soodus selleks, et jätta paremat
muljet ja süvendada oma mõju.

Alates 1921. aastast võib täheldada mõningaid po-
sitiivseid märke: näiteks tõlgiti kõik Prantsuse sõjaväe
uued määrustikud eesti keelde ja Eesti riigi sõjaväemää-
rustikud koostati nende põhjal.

Teine märk: Eesti kindralstaap tellis enamiku meie
sõjalistest ajakirjadest ja laskis tõlkida lõigud, mis teda
eriti huvitasid enne nende saatmist diviisiülematele.

Lõpuks võeti täielikult omaks Prantsuse suurtüki-
väetule meetodika.

Kapten Rousset kirjutas jaanuaris 1922, et major
Bonne'il on pidevad suhted Eesti kindralstaabiga ja et
major oma raportites on väga rahul viisiga, kuidas te-
masse suhtuvad Eesti tsiviil- ja sõjaväevõimud.

Kolme Prantsuse sõjalaeva ("Marne", "Oise",
"Ancre") visiit Tallinnasse 4. juulil 1921 — esimene es-
kaader, mis pärast Eesti iseseisvuse tunnustamist tervit-
tab Eestimaad — andis Eesti valitsuse liikmetele või-
maluse tänada Prantsuse valitsust selle initsiatiivi eest.
Prantsuse saadik Tallinnas A. Gilbert kirjutas selle ma-
nifestatsiooni puhul:

"...ma uskusin nägevat, et lähenemine ei olnud sugugi juhuslik.
Riigivanema asetäitja KUKK võttis Eesti valitsuse nimel sõna ja tuletas
meelde Eesti sõbralikke tundeid Prantsusmaa vastu, selle maa vastu,

kus õiglased üritused on alati leidnud vastukaja ja kaitset," ja ta tõstis klaasi "Vabastaja Prantsusmaa" terviseks."

Tegelikult oli meie "merevõimu" prestiiž tunduvalt tagapool Inglismaa omast, sest Briti laevastik oli andnud Eestile bolševike vastu efektiivset ja kiiret abi. Kui 1921. a septembris 4 ristlejast ja 6 torpeedopaadist koosnev Inglise eskaader Tallinnasse reidile saabus, korraldati suured pidustused Inglise meremeeste auks. Ja kapten Rousset väljendas mõningat tuska:

"...toostides, mida ütlesid Eesti sõjaminister (kindral Soots), Eesti laevastiku ülem (kaptenleitnant Herm) ja endine Eesti armee ülemjuhataja (kindral Laidoner) ilmutasid nad kogu oma anglofiiliat." (SHAT 7N 2777 — Capitaine Rousset à Etat Major 2ème Bureau Paris — 18/1/1922)

Järgnevalt lisandusid juba antud sõjavarustusele Eesti ohvitseride saatmine Prantsusmaale Coëtquidani² laagrisse ja arvukad sõjavarustuse ostud (veoautod, suurtükiväe veokid, lennukimootorid, lennukid...). Neid tellimusi tuli üha juurde (10 Gourdoni lennukit 1925. a) ja Prantsusmaa püüdis endale kindlustada peaaegu monopoli sel alal Eestis, võimaldades maksusoodustusi. Ometi jäid meie pangaringkonnad "hüpnootiseerituks" endistest vene äridest (raudtee, trammid) ja meie sõjaväeatašee soovitas Prantsuse võimudel "mitte jääda jälgalt minevikku pöördunuks, vaid vaadata avaralt tulevikku, et tegutseda Baltikumis." (SHAT 7N 2776)

Prantsuse varustuse tellimuste kasv näitab major Bonne'i sõjaväelise diplomaatia kindlat edu: ta suutis võita eestlaste usalduse valdkonnas, kus inglased olid meist ette jõudnud.

Kuid suur võitlus prestiiži pärast Suurbritannia ja Prantsusmaa vahel hargnes keele valdkonnas.

1923. a organiseeriti prantsuse keele kursusi Eesti ohvitseridele eri garnisonides ja meie keele oskus oli

²Coëtquidan on küla Bretagne'is, kus asub Saint-Cyri Kõrgem Sõjakool. *Tlk.*

nõutav vastuvõtul Kõrgemasse Sõjakooli Tallinnas, kus prantsuse keele õpingud olid kohustuslikud.

Tallinnas oli kursustel 65 osavõtjat, Narvas 30, Tartus 28, Valgas 15, Pärnus 25.

Teiselt poolt oli loomulik, et kõik ohvitserid, kes tulid Prantsusmaale end sõjaväelises strateegias täiendada, pidid oskama prantsuse keelt.

Välisministeerium avaldas elavalt soovi, et Balti riikide kindralstaapide suhtluskeeleks oleks prantsuse keel. Prantsusmaa ministrite nõukogu esimees (peaminister) ja välisminister E. Herriot kirjutas hr. de Vienne'ile, Prantsuse saadikule Tallinnas:

"...tuleb panna igal maal prevaleerima prantsuse keele kasutus, jättes inglise keelele mereväe abikeele osa. Me oleme väga huvitatud, et prantsuse keel saaks mõlema maa sõjaväeliste ringkondade teaduslikuks keeleks." (SHAT 7N 2769 — 20/2/25)

Pärast 1925. aastat saigi see teoks.

*

Prantsuse sõjaväelaste näitel aastaist 1919–20 võib öelda, et iga pingutus lähenemiseks ja mõistmiseks, ise-
gi kui ta iga kord ei lõpe oodatava tulemusega, võib saada vastukajasad hiljem. Kas meid, prantsuse keele kõnelejaid ja prantslasi, oleks siin nii palju, kui meie isa-
de põlvkonna eelkäijad poleks aimanud Eestis peituvaid uusi võimalusi dialoogiks, mis suubub kestva sõpru-
sesse?

MUST-VALGE LIPU ALL

Rein Marandi

Tõlkinud Marju Luts

*
Mõned varasemad ning ka konkreetsemad vabadussõjalaste liikumise ideoloogia ja programmi selgitused läksid siiski teist teed. Näiteks üks pikem E. V. Keskkliidu häälekandja artikkel (*VÕITLUS...*, 11. 01. 1932). See arvatavasti Th. Rõugu, A. Sirgu ja Paul Telje (ka noor advokaat nagu Sirkki) ühisartikkel lükkas ümber väärikujutlusi vabadussõjalaste liikumisest: see ei olnud mitte revolutsiooniline, diktatuuri taotlev "fašistlik" liikumine ja põhiseaduse muutmise ei olnud tema ülimaks eesmärgiks. Kõige tähtsam oli vabadussõjalastele eesti rahvusliku tervikluse idee. See oli neile tähtsam kui põhiseaduse sisu, tähtsam isegi kui riik ise, mis on ju vaid rahva eneseteostuse vahend. Ja see idee pidi nüüd kujundama ümber kogu eesti ühiskonna — mitte ainult poliitika, vaid ka majanduse, sotsiaalelu ning kultuuri.

Teises *VÕITLUSE...* artiklis (02. 11. 1931) viidati selle idee puhul ka ühele välismaisele eeskujule: mitte ideoloogiast, vaid oma kitsastest huvidest juhinduvatele eesti "kihierakondadele" seati eeskujuks R. MacDonaldi rahvuslik koondusvalitsus Inglismaal, mis oli loodud selleks, et üheskoos raske majanduskriisi vastu võidelda. Suures programmartiklis (11. 01. 1932) aga esitati

Algus eelmises numbris.

veel ka "rahvusliku majanduse" idee. Väliselt tähendas see Eesti protektsionismi ja sisemiselt väga üldsõnaliselt skitseeritud segasüsteemi: vaba ettevõtlus kogu rahva hüveks teostatava riikliku kontrolliga majandusele üle.

Th. Rõugu tähtsas kõnes veidi hiljem E. V. Keskliidu III kongressil (20. 03. 1932) näib kangastuvat ka mingi ebamäärane ajaloolis-konservatiivne "organismi-teooria" kui juhttähed kogu Eesti poliitikale. Veel tähtsamaks pidas ta siiski — nagu ka kindral E. Põdder oma energilises *VÕITLUSE*... artiklis (11. 04. 1932) — Vabadussõja ajal valitsenud suurt rahvuslikku ühtsust kui kohustavat eeskuju ka nüüd kaasajal. Vabadussõja mälestus oli Eestis veel väga elav ja seetõttu ka parim alus ja õigustus E. V. Keskliidu juhtide, ka Artur Sirgu kuulutatud eesti "rahvusliku tervikluse" ideoloogiale; vaevalt oli selle kõrval veel vaja mingit muud eeskuju või koguni välismaalt üle võetud ideed.

Pärast E. V. Keskliidu III kongressi manitses Põlumeeste Kogude häälekandja *Kaja* vabadussõjalasi aktiivselt osa võtma Eesti poliitikast — loobuma seda vaid kõrvalt arvustamast ning esitama ka ise oma programmi ja kandideerima Riigikogu valimistel. Kuid *VÕITLUSES*... (11. 04. 1932) ilmunud äge vastus tegi selgeks, et seda ei ole oodata: vabadussõjalased keeldusid osa võtmast Eesti "mustast" parteipoliitikast! Hiljem nad küll loobusid sellest hoiakust, esitades oma kandidaadid 1934. a alguses kõigile siis peetud või väljakuulutatud poliitilistele valimistele. Tegelikult võis see kavatsus neil siiski olla ka juba oma suurt programmartiklit avaldades (11. 01. 1932); siis ju loodeti veel, et erakondade koostatav põhiseaduse muutmise eelnõu seab sisse rahvasaadikute isikuvalimise, põhjust võis olla juba nüüd lähemalt tutvustada oma kandidaatide platvormi varsti (mais 1932) toimuvatel valimistel.

Kuid valimisviis jäi Riigikogu projektis muutmata (24. 03. 1932) ja vabadussõjalaste soovitud reformiks oli ilmselt vaja nende endi koostatud eelnõu. Selle läbimine rahvahääletusel eeldas aga laiemategi kodanlike ringkondade toetust ja neid ei tohtinud nüüd ära pahaandada oma üksikasjaliku poliitilise ja eriti majandusprogrammiga, mis tervikuna neile kõigile vaevalt oleks meeldinud. Seepärast näib ka *VÕITLUSE*... suur programmartikkel (11. 01. 1932) olevat vabadussõjalastel varsti unustusse vajunud — kaks kuud hiljem peetud E. V. Keskliidu III kongressil ei tehtud sellele nähtavasti ühtki vihjet; sealt jäi kõlama Eesti riigijuhtide äge arvustamine ning üldsõnaliselt kuulutatud “rahvusliku terviku” idee. Miski ei tohtinud ohustada tähtsaimat eesmärki: põhiseaduse muutmist vabadussõjalaste huvides.

*

Alles üksteist kuud pärast E. V. Keskliidu enda vastava eelnõu üleandmist Riigikogu juhatusel (11. 11. 1932) jõudis see rahvahääletusele (14.–16. 10. 1932). Rea otsustega püüdis Riigikogu enamus saavutada, et see eelnõu rahvahääletusel läbi ei läheks või üldse sinna ei jõuaks. Peale vabadussõjalaste eelnõuga võistleva projekti koostamise otsustas Riigikogu ka (samuti veebruaris 1933) tugevalt alandada “kvoorumit” põhiseaduse muutmise referendumil — hääletajate enamuseni, mis tähendas vähemalt 30% kõigist hääleõiguslikest kodanikest. Ja kui Riigikogu enda eelnõu sellest hoolimata rahva poolt tagasi lükati (juunis 1933), siis tõstis Riigikogu uuesti vahetult enne E. V. Keskliidu projekti rahvahääletust “kvoorumit” — tagasi vähemalt 50% peale.

Teatud viivitust rahvahääletusele jõudmisel põhjustasid küll ka E. V. Keskliidu eelnõu enda puudused; kõi-

gepealt leiti selle kokku 30 paragrahvist läbivaatamisel kohtu- ja siseministeriumis üle tosina seadustehnilise vea, s.t ebaselgusi või vastuolusid kehtiva põhiseaduse ülejäänud 59 paragrahviga, mida ei tahtud muuta. Riigikogu juhatus ei nõudnud siiski enam nende vigade kõrvaldamist ja rahvaalgatuse protseduur võis jätkuda. Otsustava tähendusega oli allkirjade kogumine hääleõiguslike kodanike käest, kes toetasid selle rahvahääletuse korraldamise nõuet. Seaduse järgi oli vaja vähemalt 25 000 allkirja; vastava tähtaja lõpuks (28. 02. 1933) oli neid kogunenud tervelt 55 723. See nõutavast rohkem kui kaks korda suurem allkirjade hulk tähendas E. V. Keskliidule muidugi propagandavõitu — ei olnud aga siiski suur, kui võrrelda tema enda liikmete või kõigi hääleõiguslike kodanike arvuga: umbes 40–50 000, resp. 739 426.

Rahvahääletusel kaheksa kuud hiljem sai vabadesõjalaste esitatud "Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise seaduse" eelnõu siiski 416 878 kehtivaks tunnistatud poolthäält (ja vastuhääli ainult 156 894). Et need poolthääled moodustasid üle 56% kõigist hääleõiguslikest kodanikest, siis oli äsja tõstetud kvooruminorm seega käes ja kaua päevakorral olnud Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise küsimus oli viimaks ometi lahenduse leidnud.

Aga see toimuski juba täiesti muutunud poliitilises olukorras — pärast seda kui E. V. Keskliit esitas oma eelnõu 1932. a novembris ja see sai 1933. a veebruaris oma esimese propagandavõidu, oli aset leidnud rida draamatilisi sündmusi. Aprillis—mais 1933 lavastus jälle pikk, rasketilahendatav valitsuskriis ja kui viimaks ametisseastunud uus riigivanem Jaan Tõnisson tahtis (23. 05.) Riigikogus selgitada oma valitsuse töökava, katkestas vastasrinna obstruktsioon ta kõne. Samasugune vaatemäng järgnes J. Tõnissoni kõnekoosolekul Tartus

(01. 06); seal korraldasid talle mürgli kohalikud vabadussõjalased ja see tõi kaasa Tartu E. V. Liidu sulgemise ning kaitseseisukorra kehtestamise kogu maakonnas. Pärast kogu öö kestnud ägedaid vaidlusi aga otsustati nüüd viimaks (27.–28. 06) Riigikogus ära Eesti vääringu reform, juba kauemat aega päevakorral olnud “krooni kursi kukutamine”. Vastamisi seisid selles, nagu muudiski pinevates päevaküsimustes, kaks ühesuurust blokki: Rahvuslik Keskerakond ja asunike koondus (J. Tõnissoni valitsusk koalitsioon) ning Põllumeeste Kogud ja sotsialistid (selle opositsioon).

Juulis 1933 löi laineid nüüd teatavaks saanud J. Tõnissoni valitsuse suur äritehing: kahe vana Eesti sõjalaeva müümine Saksa erafirma kaudu Peruule. See kutsus välja Põllumeeste Kogude ja vabadussõjalaste ägedaid kallaletunge valitsusele, keda selle tehinguga seoses süüdistati nii saamatuses kui ka korruptsioonis. Ja kui avaldatud ametlikud seletused ei suutnud vaigistada osalt täiesti alusetu süüdistusi, astus valitsus järsu sammu: kogu riigis kehtestati (11. 08. 1933) kaitseseisukord, ajakirjandus allutati põhiseadusvälisele eeltsensuurile ja Eesti Vabadussõjalaste Keskliit, nagu ka mõnede erakondade rünnakrühma tüüpi osakonnad, saadeti ajutiselt laiali.

Tekkinud erakordse riikliku olukorra jätkudes algas 1933. a septembris intensiivne kihutustöö E. V. Keskliidu algatusel rahvahäätusele saadetud põhiseaduse muutmise eelnõu üle — selle poolt ja vastu. Ja järgmisel kuul (02. 10.) puhkes jälle äge vaidlus Riigikogus — ettepaneku üle tõsta tugevasti rahvahäätuse “kvoorumit” (taas 50%-le tagasi), mille oli esitanud suurem grupp peamiselt sotsialiste ja keskerakondlasi ning mille vastuvõtmist põllumeeste fraktsiooni visa opositsioon ei suutnud ära hoida.

Eriti selles lõppjärgus oli ilmne, et ägedas võitlu-

ses põhiseaduse muutmise üle olid mängus ka osavõtjate endi poliitilised ja isiklikudki huvid. Et E. V. Keskliidu eelnõu nägi ette parlamendiliikmete arvu suurt vähendamist — sajalt viiekümnele, siis võitles nüüd mõni selle eelnõu vastu töötav rahvasaadik ilmselt ka oma poliitilise tuleviku eest, võimaluse eest taas Riigikogusse saada. See motiiv oli arvatavasti kõige tugevam sotsialistide rühmas, kus mõnelegi oli riigikoguliikme palk peamine või ainus sissetulek. Kuid sotsialistid kartsid nüüd ka oma erakonna tuleviku pärast. Nad kartsid, et E. V. Keskliidu eelnõu võit rahvahääletusel võib viia tema enda võimulepääsemisele Eestis, koos samasuguste saatuslike tagajärgedega sotsialistidele nagu äsjane Hitleri võimuletulek Saksamaal. Aga juba algusest peale olid sotsialistid tahtnud põhimõtteliselt kaitsta Asutava Kogu radikaalselt demokraatlikku põhiseadust ja olnud kindlalt vastu kõigile püüetele seda muuta.

Nende püüete eesotsas oli samuti juba kaua seisnud parem tiib, põllumeeste erakond. Juba 1926. a tegi ta oma esimese ettepaneku põhiseaduse muutmiseks ja presidendiameti sisseseadmiseks Eestis. 1929. a tuli tema teine ettepanek ja 1932–1933 toetas see erakond ka pea-aegu kõiki põhiseaduse muutmise algatusi, nii Riigikogu kui ka vabadussõjalaste omi. Eriti aktiivne oli sealjuures erakonna autoriteetne juht, üks suuremaid Eesti riigimehi Konstantin Päts. Ilmselt juhtisid teda ka isiklikud ambitsioonid: soov saada esimeseks Eesti Vabariigi presidendiks. Tõenäoliselt oli alguses sama soov ning motiiv püüda muuta põhiseadust ka teisel suurel riigimehel Jaan Tõnissonil. Oma kandidatuuri laskis viimaks (jaanuaris 1934) väljakuulutatud riigivanema valimisteks üles seada siiski ainult K. Päts.

Ilmselt lootsid ka Põllumeeste Kogud — ning vahepeal (jaanuaris 1932) tekkinud nende ja asunike suur koonderakond — presidendiameti sisseseadmisele poliit-

tilist kasu endale. Mais 1932 peetud Riigikogu valimistel oli see suur erakond lootnud saavutada absoluutset enamust (51 kohta) ja kui see ei õnnestunud, siis mõeldi ilmselt, et oma liidri saamine presidendiks võib korvata puudu jäänud rahvasaadikukohti. Aga koonderakonna lõhenemine jälle oma mõlemaks algosaks (mais 1933) muutis olukorda. Tahtes saada presidendiametit enda kätte, võisid Põllumeeste Kogud riigipea valimisel nüüd loota ainult vabadussõjalaste toetusele. Ja vabadussõjalased vajasid taas põllumeeste erakonna toetust, et rahvahääletusel viia läbi oma (novembris 1932) esitatud põhiseaduse muutmise eelnõu. Sellepärast sõlmiti nüüd, nähtavasti juunis 1933, usalduslik ja Eesti Vabariigi ajaloos ainulaadne liit nende mõlema, Riigikogu erakonna ning suure parlamendivälise ja -vastase poliitilise liikumise vahel.

Kuid sellel liidul ei olnud pikka iga. Ta lagunes juba samal sügisel, pärast E. V. Keskliidu eelnõu rahvahääletust, mille tulemus tõi kaasa veel teisigi tähtsaid tagajärgi nii sise- kui välispoliitikas.

Juba 1933. a kevadel tõdes Nõukogude Liidu ajakirjandus murega vabadussõjaluse kui väidetavalt "fašistlik-saksasõbraliku" liikumise tõusuteed väikeses naaberriigis. Ja selle liikumise suur võit rahvahääletusel — mille esimesel päeval (14. 10. 1933) leidis aset ka Saksa-maa lahkumine Rahvasteliidust ning Genfi desarmeerimiskonverentsilt — põhjustas Moskvas peaaegu paanikat. *Pravda* ja *Izvestija* järgi oli nüüd Eestis ähvardamas või juba teostunudki fašistlik riigipööre ja teravalt hoiatati Eestit "avantüristlikku" välispoliitikasse sattumise eest. Neid kartusi tagasi tõrjudes deklareeris välisminister Julius Seljamaa korduvalt, et midagi pöördelist pole toimunud, et rahvahääletus on puhtalt sisepoliitiline sündmus ja Eesti "rahupoliitika" jääb püsima.

Rahvahääletuse tulemuse, E. V. Keskliidu eelnõu

suure võidu tagajärjel varises tegelikult kokku üleriigiline kaitseseisukord: selle võidu üle Tallinnas juubeldavad suured rahvamassid eirasid julgelt kehtivat meeleavalduste keeldu. Aga see, mille üle juubeldati, polnud mitte riigiõiguslik reform, vaid "rahvuslik revolutsioon" — vabadussõjalaste liikumise erakordselt suur võit sellel rahvahääletusel. Suurejoonelistes, ent ka üksteisele vastukäivates lubadustes oli vabadussõjalaste kihutustöö tootanud paremat tulevikku kõigile inimestele ja ühiskonnakihtidele Eestis, kui nende eelnõu rahva poolt vastu võetakse, ja nähtavasti oli see agitatsioon olnud edukas. Aga selle E. V. Keskliidu eelnõu poolt antud hääled ilmselt tähendasid osalt ka meeleavaldust Riigikogu vastu, kelle ägedad erakondlikud tülid ning manipulatsioonid põhiseadusreferendumi "kvoorumiga" olid pahandanud kodanikke.

Sisuliselt oli rahvahääletuse tulemus igal juhul usaldamatusavaldus Riigikogule, kes oli ju esitanud võistleva projekti, keda aga ei võidud nüüd uuteks valimisteks laiali saata. See ei olnud võimalik veel muutmata kujul kehtiva 1920. a põhiseaduse järgi ja see polnud ka vajalik, kuna pärast rahvahääletusel otsustatud muudatuste jõustumist (24. 01. 1934) tuli niikuinii valida uus Riigikogu.

Kohe pärast rahvahääletust astus küll tagasi J. Tõnissoni valitsus ja uue moodustas K. Päts. See vormiliselt mittepoliitiline üleminekuaja-valitsus toetus tegelikult Põllumeeste Kogudele ja sotsialistidele, kelle juhid olid nüüd usalduslikes läbirääkimistes leppinud kokku ühisrindeks vabadussõjalaste vastu. Kuid juba ametisseastumisel oli sel valitsusel Riigikogus olemas tugev vastasrind Rahvusliku Keskerakonna ja asunike koonduse näol. Endine koalitsioon oli nüüd opositsioon ja opositsioonist oli saanud koalitsioon. Vastupidiseks oli pöördunud parlamentaarne olukord — sedagi tõi kaasa vaba-

dussõjalaste poolt pealesunnitud põhiseaduse muutmise rahvahääletus.

J. Tõnisson oli küll taotlenud teist lahendust. Enda algatusel toimunud kõneluses A. Sirgu ja A. Larkaga pani ta ette Keskerakonna ja vabadussõjalaste koalitsioonile toetuvat ja alternatiivselt koguni ainult vabadussõjalaste moodustatud valitsust. Aga E. V. Keskliidu esimees ja abiesimees lükkasid need J. Tõnissoni ettepanekud tagasi — seletades, et nad tahavad kõigepealt ära oodata Riigikogu valimiste tulemust. Siis oli A. Sirk juba keeldunud järgimast juubeldavate rahvamasside nõuet rahvahääletuse tulemuste selgudes (16. 10. 1933), et vabadussõjalased läheksid revolutsiooniliselt Toompeale võimu üle võtma. Kuid mõne teate järgi oli J. Tõnisson olnud valmis selliselgi juhul võimu üle andma vabadussõjalastele — pigem neile kui oma vanale rivaalile K. Pätsile.

Kõnelustes A. Larka ja A. Sirguga ei salanud J. Tõnisson ka seda motiivi, eeskätt küll põhjendades oma ettepanekut vabadussõjalaste suure võiduga rahvahääletusel. Samuti oli aga mõlemal E. V. Keskliidu juhil ilmselt veel teisi, erilisi põhjusi tema ettepanekuid tagasi lükata. Koalitsioon oma senise peavaenlase J. Tõnissoniga oleks tähendanud siiski liiga järsku, raskelt põhjendatavat poliitilist pööret vabadussõjalastele ja üksinda valitsuse moodustamiseks neil ilmselt puudusid sobivad ministrid.

Kuid nende poliitiline tegevus ja aktiivne võitlus oma eesmärkide saavutamiseks pidi kindlasti jätkuma — eriti veel nüüd, pärast rahvahääletuse suurt "oktoobrivõitu". See aga nõudis jälle teovõimsat organisatsiooni ja selmet kahe kuu eest (11. 08. 1933) suletud E. V. Keskliitu taas ellu äratada, otsustasid tema juhid asutada uue üleriigilise vabadussõjalaste liidu.

2. EESTI VABADUSSÕJALASTE LIIT (1933–1934)

Sellel uuel 28. oktoobril 1933 asutatud liidul (nagu juba nimestki võib aimata) oli tsentraliseeritud ülesehitus. See ei olnud enam kohalike vabadussõjalaste koondiste katusorganisatsioon nagu E. V. Keskliit ja need koondised ei olnud enam mitte iseseisvad ühendused, vaid uue üleriigilise liidu osakonnad. Esimesed sammud tsentralismi suunas tehti juba E. V. Keskliidu IV kongressil (27. 11. 1932), aga lõpule viidi see alles nüüd, Eesti Vabadussõjalaste Liidus (E. V. Liit). Põhjuseks oli ilmselt kohalike koondiste asutamise lihtsam kord: need ei olnud enam vaja (nagu kõigepealt küll E. V. Liitu) eriliselt registreerida kohtu- ja siseministeeriumis, vaid piisas lihtsast teadaandest.

Ka E. V. Liidus oli kõrgeimaks, mh juhatust valivaks organiks tema kongress. Alguses oli tal siiski veel liiga vähe kohalikke osakondi (endisi "E. V. Liite" taastatud), et kongressi korraldada — mitmed tähtsad kongressil katsetavad otsused ei lubanud aga ootama jääda. Seepärast kutsuti nüüd E. V. Liidu ajutise juhatuse otsusega kokku "ettevalmistav kongress". Sellest põhikirjavälisest ja poolsalajasest Võrus (12. 11. 1933) peetud kongressist võttis osa seitseteist vabadussõjalaste juhti pea-aegu kõigist maakondadest ja nende tähtsaim otsus nägi ette jätkuvat aktiivset poliitilist võitlust — E. V. Liidu osavõttu oma kandidaatidega kõigist uue põhiseaduse alusel eelseisvatel valimistel Eestis. Vabadussõjalaste organisatsiooni tegevus poliitilise, peamiselt põhiseaduse muutmisega tegeleva surverühmana oli lõppenud — siitpeale astuti üles erakonnana.

Võru kongress tegi ka veel rea otsuseid E. V. Liidu organisatsioonilise ülesehituse kohta. Lisaks ajutise juhatuse poolt kohtu- ja siseministeeriumis juba registreeritud põhikirjale võeti nüüd vastu ka E. V. Liidu kodu-

kord. Ja koos E. V. Liidu juhatuse hilisema ringkirjaga nägi see kodukord ette suure hierarhilise "juhtide" süsteemi loomist; üleriigilisele "aktsioonijuhile" pidid alluma veel kohalikud juhid neljal eri tasandil. Selliseks juhiks pidi küll valitama osakonna (peakoosolekul valitud) esimees või tema asetäitja ja kogu süsteemil oli silmanähtavalt *ad hoc* iseloom; "juhid" pidid eelseisvatel valimistel toimima vabadussõjalaste efektiivse propaganda-aparaadina. Kogu E. V. Liidu "aktsioonijuhiks" valis juhatuse (jaanuaris 1934) A. Sirgu ja kõigis kaheteistkümnes maakondlikus organisatsioonis (osakonnas) määrati keegi juhatusliige kohalikuks "juhiks" (*alias* "aktsioonijuhiks" või "propagandajuhiks"); kolmelt madalamalt kohalikult tasandilt on teada vaid mõni üksik selline juht.

Esimene ja ainsaks jäänud Eesti Vabadussõjalaste Liidu korraline kongress toimus 17. detsembril 1933 Tallinnas. Pärast vabadussõjalaste suurt marssi läbi linna kogunes üle tuhande kongressisaadiku "Estonia" kontserdisaali, kus kuulati ära A. Sirgu ja Th. Rõugu kõne ning kiideti kokkuvõttes heaks kõik Võru kongressi otsused. Aga see kongress võttis vastu ka teatud poliitilise programmi — esimese ja ainsa sellise kogu legaalsele vabadussõjalusele.

See programm koosnes kongressi eelõhtul (16. 12. 1933) E. V. Liidu juhatuses nähtavasti suure kiiruga fikseeritud 24 teesist — igasuguse süsteemita kogumik, kus kerkisid esile järgmised majanduslikud nõudmised: riigi majandusest peab kaduma plaanipäratus; tuleb toetada eraomandust ja ettevõtlust. Tuleb ära jätta igasugune ülearune import ja Eesti loodusvarad ei tohi sattuda võõrastesse kättesse. Tööpuudus peab kaduma ja laiendada tuleb põllumajandustoodete ekspordi. Tööstuses tuleb soodustada eeskätt väikseid ja keskmisi ettevõtteid; arendada tuleb laevandust ja kalandust. "Erilist

tüüpi" kaubandusettevõtteid (arvatavasti mõeldi kooperative) ei tohi soodustada teiste arvel ja eluvõimetud monopolettevõtteid tuleb sulgeda. Ükski neist nõudmistest ei olnud, nagu näha, kuigi originaalne; ka üheskoos ilmutavad nad vaevalt mingit vabadussõjalaste liidu eripära, iseloomulikku poliitilist profiili, mis oleks teda selgelt eraldanud teistest Eesti kodanlikest erakondadest.

Erandiks oli siiski kolm nõuet: riiklike töökohtute asutamine, ebaausalt saadud varanduste konfiskeerimine ning sotsialistide partei keelamine. Ainult E. V. Liidu programmi nende erinõuete puhul võiski veel oletada välismaist mõju või otsesest laenu ja esimene nendest oligi nähtavasti selline laen — fašistlikust Itaaliast. Teist nõuet aga tohiks seletada vabadussõjalaste põhimõtteline "korruptsioonivastane" hoiak ja kolmandat neile samuti algusest peale iseloomulik suur vaen eesti sotsialistide vastu.

Sellele vaenule vastasid ka sotsialistid, kes olid nüüd enne E. V. Liidu kongressi jälle ägedalt rünnanud vabadussõjalasi Riigikogus — süüdistustega, et neil olevat lähedasi sidemeid nii balti- kui riigisaksa rahvussotsialistidega. Nende süüdistuste aluseks olid mõned aktuaalsed sündmused: kohalike baltisaksa rahvussotsialistide sümpaatiavaaldused vabadussõjalastele ning trükimasinate ostmine *Võitlusele* Saksamaalt erakordselt soodsatel tingimustel. Nende müüjaks oli Hamburgi erafirma, aga enne konfiskeerimist rahvussotsialistliku riigivõimu poolt olid need masinad kuulunud sotsiaaldemokraatide ajalehele. Kirjastusühing *Võitlus* polnud selle Saksa firma poole pöördunud küll ei enda algatusel ega kohe, vaid eestlasest Helsingi trükitehase soovitusel ja pärast tagajärjeta katset trükikoja sisseseadet mujalt osta. Ja et konfiskeeritud trükimasinaid oli Saksamaal nüüd palju, siis võib *Võitluse* käest nõutud väga madalat hinda seletada sellega.

Riigisaksa rahvussotsialism oli küll leidnud teatud vastukaja väikeses saksa rahvusgrupis Eestis, eeskätt selle nooremas generatsioonis. Kuid nende baltlaste sümpaatiavaaldused vabadussõjalaste liikumisele olid seotud lojaalsuse deklaratsioonidega noorele Eesti Vabariigile, kusjuures nad samas oma varasematest seisuslikest privileegidest lahti ütlesid. Neid seisukohti avaldas 1932. a märtsist Tallinnas ilmuv ajaleht *Der Aufstieg* — kõige väljapaistvamalt aga baltisaksa rahvussotsialistide juht Eestis, endine mõisnik ja reservrittmeister Victor von zur Mühlen oma tähtsas kõnes (26. 11. 1933) Saksa-Balti Partei ees, mille esimeheks ta nüüd oli valitud. Selles programmikõnes deklareeris ta oma liikumise kindlat, ka Saksamaa suunas olulist lojaalsust Eesti Vabariigile. Aga see lojaalsus oli osutunud võimalikuks alles nüüd, pärast vabadussõjalaste liikumise esiletõusu Eestis, tões V. v. z. Mühlen — kes oli nädalapäevad hiljem sunnitud koos kogu selle erakonna uue ja samuti rahvussotsialistliku juhatusega ametist tagasi astuma.

Vähemalt ühel juhul oli baltlaste sellistel deklaratsioonidel E. V. Liidus positiivset vastukaja. Üks *Võitluse* juhtkiri tões (septembris 1933) rahuldusega uusi tendentse selle vähemusrahvuse nooremas sugupõlves, kelle liikmed olid (nagu meenutas ka V. v. z. Mühlen oma kõnes) Vabadussõjas võidelnud kõrvuti eestlastega ja kes nüüd ilmutasid oma solidaarsust E. V. Liidu poliitiliste eesmärkidega. Eriti just rahvahääletuse "kvorum" kõrgendamise kartusel oli vabadussõjalastel vaja oma põhiseaduse muutmise eelnõule värvata poolthääli ka vähemusrahvuste seast; see juhtkiri apelleeris sakslastele ja venelaste poole pöörduti nende oma keeles peetud kihutuskõnedega. Aga tõenäoliselt toimusid ka mõned isiklikud kohtumised vabadussõjalaste ja baltisakslaste vahel ja arvatavasti sai E. V. Liit sealjuures oma rah-

vahääletuse kampaaniale ka mõnesugust majanduslikku toetust.

Agaga nii Hitleri-Saksamaa kui süngete ajalooliste mälestustega koormatud "balti parunid" olid Eestis väga ebapopulaarsed ja mulje vabadussõjalaste poliitilisest lähenemisest nendele oli — eriti arvestades kõiki 1934. a alguses eesiseisvaid valimisi — E. V. Liidule kahjulik. Ja niipea kui vabadussõjalaste tähtsad vahetud eesmärgid olid saavutatud — rahvahääletus võidetud ja trükimasinad ostetud —, siis järgneski nende selge distantseerumine sakslastest. Rõhutati, et vabadussõjalus on puhtalt eesti liikumine ning baltisakslaste sümpaatiaavaldused talle lükati tagasi kui taktitundetud või rumaladki; riigisaksa rahvussotsialiste aga võrreldi kaudselt vene bolševikega. Neid seisukohti esitasid suur *Võitluse* artikkel ja mitmed A. Sirgu suulised avaldused; valitsusele (samuti detsembri algul 1933) üle antud märgukirjas nõudis E. V. Liidu juhatus valvsust saksa vähemusrahvuse keskel ilmnevate riigivaenulike kalduvuste suhtes.

Väga kindlalt lükkas A. Sirk ka Eestis loetud Riia vene lehele *Segodnja* nüüd antud intervjuus tagasi selle toimetaja provotseeriva väite, nagu oleksid vabadussõjalased "lihtsalt eesti fašistid":

"See pole õige! Peab tundma eestlaste hingeelu, et mõista fašismi mõttetust meil. Eesti rahvas on vabadustarmastaja. Ta ei alistu diktatuurile. Selles peituskis Tõnissoni viga: oma diktaatorlike võetega ta aitas meie tööle tunduvalt kaasa. Võitleme parteide peremeestmängimise vastu. Me pole fašistid. Me ei tunnusta juhi printsipi. Nõuame rahva valitsust. Seega meie jääme demokraatideks, kuid omal viisil. Tunnustame parteide olemasolu riigi seadusandlikus asutuses. Meie ei võitle trükivabaduse vastu. Meil ei lähe vaja ei Hitlerit ega Mussolinit. Meile on vaja ausaid poliitilisi juhte. Rahvale peab jäetama täieline vabadus. Selles seisabki vahe meie liikumise ja uue liikumise vahel teistes maades. See on täiesti omapärane ja mitte kuskilt kopeeritud."*

* Tõlge Päevalehest 05. 12. 33.

Ometi olid just mitmed *Võitluse* enda artiklid tekitanud muljet, et vabadussõjalased on "eesti fašistid". Ning ka muul viisil võisid selles ajalehes kirjutavad vabadussõjalaste sulemehed — vaevalt küll A. Sirgu ja A. Larka heakskiidul, aga mitte ka neist takistatuna — kahjustada oma liikumise mainet. Nii püüdsid mitmed artiklid konstrueerida mingit "ilma erakondadeta demokraatiat", mis ju enam tõelist rahvavalitsust ei võinud tähendada. Ja pärast rahvahääletuse "oktoobrivõitu" nõudis keegi skribent, et Riigikogu erakonnad peavad laiali minema, sest nüüd ei jätkuvat Eestis enam mäguruumi kummalegi: ei nendele ega vabadussõjalastele. Peale nende, mis avaldasid ebamäärasemalt sümpaatiat rahvussotsialismile ja fašismile, leidus niisiis *Võitluses* ka selgelt antidemokraatliku hoiakuga artikleid.

*

Oma lühikese eluea jooksul (28. 10. 1933 – 12. 03. 1934) saavutas E. V. Liit — samuti nagu varem E. V. Keskliit — mõne suure poliitilise võidu, aga koges ka tunduvald tagasilööke. Võidud saavutati omavalitsuste esinduskogude valimistel ning kandidaatide ülesseadmise protseduuris riigivanema valimisteks (need, nagu ka Riigikogu valimised, jäid märtsis 1934 toimunud riigipöörde tõttu küll ära). Tagasilöögid tulid prestiižikaotusena, mille töid kaasa E. V. Liidu meeleheitlikud, taktikaliselt küsitavad ja tulemusteta jäänud aktsioonid oma peavastaste — sotsialistide partei ning paari suurema ajalehe hävitamiseks. Kuid meeleheidet tekitas vabadussõjalaste nüüdne halb poliitiline olukord: ehkki neil oli veel hiljuti tugev liitlane K. Pätsi Põllumeeste Kogude näol, olid nad nüüd täiesti isoleeritud ja pidid

Must-valge lipu all

üksinda võitlema kõigi teiste erakondade ja nende domineeriva ajakirjanduse vastu.

Omavalitsuste esinduskogude valimised toimusid jaanuaris 1934 ja kõigil tasanditel — linnades, alevites ja valdades. E. V. Liidu valimisorganisatsioon "Vabadussõjalaste Rahvalikumine" sai vähestes alevites (ca 20%) ja valdades, küll ainult umbes pooltes neist oma kandidaate üles seades, vaid 10,7% kõigist häälest. Kuid seda suurem oli vabadussõjalaste võit linnades: kokku 41,2% kõigist häälest, saadikukohtade absoluutne enamus Tallinnas ja peaaegu samal määral kahes teises suuremas linnas — tööstuslinnas Narvas ja Rahvusliku Keskerakonna põlises kantsis Tartus.

Riigivanema valimisteks seati protseduuri algjärgus üles neli kandidaati: Andres Larka (E. V. Liit), Konstantin Päts (Põllumeeste Kogud), Johan Laidoner (asunike koondus ja Rahvuslik Keskerakond) ning August Rei (Sotsialistlik Töölispartei). Lõplikuks ülesseadmiseks vajab iga kandidaat vähemalt 10 000 kodaniku soovitusallkirja nende kogumiseks väljapandud lehtedel. See 5. 03. 1934 alanud protseduur sai omamoodi "eelvalimiseks", kus toimus eriti pingeline võistlus A. Larka ja J. Laidoneri pooldajate vahel. Võitjaks tuli selgelt A. Larka, kes oli algusest peale olnud ees kõigist teistest kandidaatidest ja protseduuri katkestamisel (20. 03.) vahepeal toimunud riigipöörde tõttu saanud 51% kõigist allkirjadest. Teisele kohale tuli J. Laidoner oma 30%-ga.

Ometi ei ennustanud see, samuti kui kommunaalvalimiste tulemus, vabadussõjalastele võitu ka riigivanema ja Riigikogu valimistel. Kommunaalvalimiste võidud saavutati niisiis linnades; kaks korda enam kehtivaid hääli anti aga valdades (375 728 : 161 560), kus domineerisid jälle mõlemad agraarparteid: Põllumeeste Kogud ja asunikud. Samuti jäi E. V. Liit riigivanema "eelvalimistel" ilmseks linnaparteiks. Eriti edukas oli ta jälle

Tallinnas, kus A. Larka sai 79% kõigist allkirjadest — kõigis teistes, kokku palju rahvarikkamates valimisringkondades aga märksa vähem — vaid 42%. Ka oli linnades üldse antud suhteliselt rohkem allkirju kui maal, kus suuremad kaugused ja halvemad teeolud takistavalt mõjusid. Ilmselt tähendasid kõik umbes 127 000 nüüd antud allkirja kõigi umbes 740 000 hääleõigusliku kodaniku üsna vildakat, mitterepresentatiivset valimikku, mis ei lubanud teha kindlat ennustust eelseisvate valimiste tulemuse kohta. Kuid ilmne pidi olema siiski, et veel uued suured poliitilised võidud — oma enamusrühm Riigikogus ja A. Larka valimine riigivanemaks — ei olnud E. V. Liidule enam saavutatavad.

“Vabadussõjalaste Rahvalikumise” võidud kommunaalvalimistel andsid neile küll oma parteirühma pea-aegu kõigis linnavolikogudes, aga järelmäng oli vähem soodus: läbirääkimistel uute linnavalitsuste moodustamise üle esinesid need rühmad tihti saamatult ning ka ilma soovitud tulemuseta. Juba kandideerimine neil valimistel aga oli muutnud poliitilise vabadussõjaluse ilmet: varem igatahes enda meelest parteidest kõrgemal seisev, “erakondliku korruptsiooni” vastu ja “riigielu tervendamise” eest võitlev liikumine oli nüüd ise muutunud erakonnaks — üks kodanlik erakond mitme teise kõrval.

Üldriiklikultki halva arengu tõi aga kaasa nende otsus A. Larka kui oma kandidaadiga võtta osa riigivanema valimistest.

See otsus tehti üsna hilja ja pärast läbirääkimisi teiste võimalike kandidaatidega — K. Pätsi ja J. Laidoneriga —, kellele mõlemale vabadussõjalaste juhid pakkusid oma toetust riigivanema valimistel. K. Pätsiga ei jõutud kokkuleppele, küll aga J. Laidoneriga, kes pärast usalduslikke kõnelusi E. V. Liidu ja asunike koonduuse juhtidega teatas, et ta on nõus üles astuma nende mõlema ühise riigivanemakandidaadina. Vabadus-

Must-valge lipu all

sõjalasi esindas läbirääkimistel temaga A. Sirk ja kõik naised korras olevat — aga E. V. Liidu kongressi eelõhtul (16. 12. 1933) otsustas selle juhatus (või nõukogu?) ikkagi seada üles A. Larka. Põhjuseks võis olla kartus, et energiline ja suure autoriteediga J. Laidoner võiks vabadussõjalaste poliitilise juhina nende üle liialt domineerima hakata. Ja tõenäoliselt leiti, et pärast 1933. a rahvahääletuse suurt “oktoobrivõitu” oli ikkagi vajalik iseseisev ülesastumine riigivanema valimistel — vähemalt esimeses valimisvoorus (kus oli nõutav absoluutne häälteenamus).

Et A. Larka oli äärmiselt nõrk riigivanemakandidaat, sellest olid vabadussõjalased teadlikud, aga paremat neil ei olnud võtta (A. Sirk oli, nagu juba märgitud, liiga noor). Tema vastu rääkisid mitmed asjaolud, mida agaralt kasutasid ära tema kõige kardetavama võistleja J. Laidoneri pooldajad. Otsustusvõimetu A. Larka ei kuulunud Vabadussõja teenekate juhtide hulka. Oma teenistuslehe võltsimisega oli ta (1918. a alguses) ise “ülendanud” end alampolkovnikust polkovnikuks (ehk “ooberstiks”). Ilmselt ei olnud aluseta ka etteheited tema liigse alandlikkuse pärast Saksa okupatsioonivõimude ees või tema venestumise pärast tsaariarmee kindralstaabi ohvitserina.

Lisaks veel nõrga tervisega ja halva kõnemehega oli A. Larka kandidaat, kelle heaks tehtav E. V. Liidu kihutustöö nõudis erilist sisu ja vormi. Nii taotleti energiliselt seda propagandaefekti, mida annaks talle võimalikult suur soovitusallkirjade arv. Ja oma kandidaadi üleskiitmise asemel püüti pigem vähendada tema peavõistleja J. Laidoneri väljavaateid. Soovimata eitada tema suuri teeneid ülemjuhatajana Vabadussõjas, arvustati ja rünnati tema tegevust eraisiku ja tulundustegelase järelejäetud rahuaastail. Rea ebaõnnestunud ja algusest peale halvasti plaanitsetud finantsoperatsiooni-

dega oli ta koormanud end suurte võlgadega ning kahjustanud nii oma kaasosanikke kui ka Eesti riiki, nagu süüdistas pikk, üksikasjalik ja ilmselt hästidokumenteeritud *Võitluse* artikkel (20. 02. 1934).

E. V. Liidu valimiskampaania muutus ikka ägedamaks ja meeleheitlikumaks. Ilmselt mõistes kogu oma nüüdset halba, isoleeritud vähemuse seisundit, püüdsid vabadussõjalased ka ähvarduste ja väljapressimistega sundida kodanikke andma oma soovitusallkirja A. Larkale. Erakõnelustes ja vahel ka mõnes avalikus kõnes ähvardati, et kui rahvas teda ei vali (22.-23. 04. 1934) Eesti riigivanemaks, võib toimuda vabadussõjalaste vägivaldne riigipööre. Sellised ähvardused, nagu tõenäoliselt ka lugupeetud kindral J. Laidoneri eramajanduses ringituhnimine, kahjustasid veelgi E. V. Liidu mainet ja vaevalt võisid suurendada A. Larka väljavaateid riigivanemaks saada. Ja lõpuks viis kogu see vabadussõjalaste meeleheitlik valimisvõitlus välja samasuguse löögini E. V. Liidu vastu, nagu oli varem (11. 08. 1933) kogunud tema eelkäija E. V. Keskliit — samuti koos veel suuremategi vapustustega Eesti riigielus.

*

Löök tuli 12. märtsil 1934. Suurem kaitseväeosa oli välja toodud ja vabadussõjalaste vahistamine Tallinnas juba käimas, kui peaminister riigivanema ülesannetes K. Päts kirjutas valitsuse erakorralisel koosolekul alla oma otsuse kaitseseisukorra kehtestamiseks kogu riigis. Ühtlasi määras ta kohalviibiva kindral J. Laidoneri kaitsevägede ülemjuhatajaks, pannes tema peale ka sisekaitse ülema kohustused. Nende volituste põhjal tegi J. Laidoner kohe otsuse Eesti Vabadussõjalaste Liit ajutiselt laiali saata kuni kaitseseisukorra lõpuni, millele peagi järgnes (22. 03. 1934) kohtu- ja siseministri

Must-valge lipu all

otsus E. V. Liidu lõplikust sulgemisest. Aga riigivanema kt K. Päts otsustas (19. 03. 1934) ka edasi lükata aprilli lõpuks juba väljakuulutatud riigivanema ja Riigikogu valimised ning kohtu- ja siseministri teise otsusega (22. 03.) eemaldati alles äsja valitud "Vabadussõjalaste Rahvalikumise" saadikud kõigist omavalitsuste volikogudest ja nende organitest. Ka provintsis vahistati nüüd kõik tähtsamad vabadussõjalaste juhid ning kaitseväes, kaitseliidus ja tsiviilasutustes võeti ette suur E. V. Liidu liikmete ja pooldajate väljapuhastamine. Tohtu võim koondati K. Pätsi ja J. Laidoneri kätte; Eestis oli toimunud tõeline riigipööre. Ning rea administratiivsete, osalt seadusevastaste otsustega oli Eesti Vabadussõjalaste Liit, üks suuremaid erakondi, nüüd riigielust täiesti kõrvaldatud.

Seadusevastane oli kahtlemata riiklike valimiste edasilükkamine niikauaks, kuni kehtib kaitse seisukord. Tegelikult tähendas see — nagu edasine areng pidi näitama — nende lõplikku keelamist. Kindral J. Laidoneri nimetamisel nüüd rahuajal ülemjuhatajaks ning sisekaitse kõrgeimaks juhiks ei puudunud küll pretsedent kommunistide 1. detsembri mässukatse puhul 1924. a, aga lubatud polnud see ei seaduse ega põhiseaduse järgi ja seepärast oli ka tema otsus E. V. Liidu ajutiseks sulgemiseks ebaseaduslik.

Selle lõplik sulgemine kohtu- ja siseministri otsusega oli küll vormiliselt seaduslik, ent põhines vääral süüdistusel, nagu oleksid E. V. Liidu juhid valmistanud ette vägivaldset riigipööret. Pärast põhjalikku eeluurimist jäi alles ainult süüdistus nende tegevusest, mis oli ähvardanud avalikku julgeolekut ja rahu. Seda süüdistust tõid ette sõjaprokuröri süüdistusakt (30. 04. 1935) ja sõjaringkonnakohtu otsus, mis määras 37 vabadussõjalaste juhile — küll mitte A. Sirgule, kellel oli 1934. a lõpul õnnestunud põgeneda Soome — lühiajalisi vang-

lakaristusi tingimisi. Ka sellel protsessil tunnistajana esinenud kõrgema politseiametniku seletuse järgi ei olnud 12. märtsil 1934 oodata vabadussõjalaste mässukatset, vaid see oli üldine väga rahutu olukord riigis, mis ajendas J. Laidoneri Eesti Vabadussõjalaste Liitu laiali saatma.

Juba kohe alguses tabas J. Laidoneri energiline tegetsemine ka teisi, valitsusele lojaalseid erakondi ja nende ajakirjandust. Ta kehtestas üldise koosolekute pidamise keelu ja ütles ähvardusi enda juurde kutsutud ajalehetoimetajatele, kes ei tohtinud avaldada "tõsiasi moonutavaid" artikleid. Ja 1934. a sügisel eemaldas K. Päts rahvaesinduse Eesti riigielust. Kui seal oli peetud teravalt opositsioonilisi kõnesid, valitud Riigikogu esimeheks opositsioonirühma liider ja kindlalt nõutud riiklike valimiste teostamist, katkestas valitsuse esindaja (2. 10. 1934) koosoleku; Riigikogu ruumid tühjendati tema käsul Toompea lossi vahtkonna poolt ja rahvasaadikuid ei kutsutud enam kunagi kokku. Võimule jäi sama Riigikogu poolt (21. 10. 1933) ajutiseks üleminekujärele ametisse seatud K. Pätsi kabinet, mis nüüdsest peale üksinda ja varsti veel enam kodanike põhiõigusi kitsendades valitses Eesti riiki. Et ära hoida vabadussõjalaste diktatuuri, selleks olid K. Päts ja J. Laidoner enda seletuste järgi teostanud oma pöördelised sammud märtsis 1934, mis aga tegelikult viisid välja nende endi autoritaarreežiimile — koos vabadussõjalaste liikumisega hukkus ka eesti demokraatia. (Autoritaarne režiim lõdvenes küll hiljem: 1938–1940 tegutses Eestis jälle Riigikogu. Kuid see ei pärinenud vabadest valimistest ja vahetult enne selle kokkuastumist riigipea dekreediga kehtestatud poliitiliste parteide asutamise keeld jäi kehtima kuni lõpuni.)

K. Pätsi ja J. Laidoneri mure vabadussõjalaste ohjeldamata, riiklikult ja ühiskondlikult hädaohtlikuks muu-

tuva võimuvõitluse üle oli kahtlemata siiras, kuid polnud siiski — nagu on väitnud nemad ja nende pooldajad — nende mõlema ainus motiiv E. V. Liidu sulgemisel ja võimu ülevõtmisel riigis 12. märtsil 1934. Et J. Laidoner oli selleks päevaks saanud siiski kolm korda vähem soovitusallkirju kui A. Larka ja K. Päts isegi mitte niipalju (10 000), et üldse pääseda kandidaadiks riigivanema valimistel, siis oli teise arvamuse järgi hoopis see nende riigipöörde ainsaks motiiviks: tahtes ennetada A. Larka võitu ja enda kaotust nendel valimistel, otsustasid nad üheskoos võtta üle riigivõimu Eestis ja hakata koos seda teostama. Kuid ka see lihtne seletus ei taba kogu tõe. Riigipöörde põhjuseks olid küll — peale E. V. Liidu desperaatse, hädaohtlikuks muutuva valimiskampaania — ka K. Pätsi ja J. Laidoneri isiklikud võimupüüdlused, kuid mitte ainult võimu enda pärast. Ühes kõneluses A. Sirguga paar kuud varem oli J. Laidoner rääkinud oma soovist teostada suuremaid ümberkorraldusi Eesti kaitseväes. Ning ka K. Päts näis juba olevat plaanitsenud neid suuri uuendusi, mida tema ja ta valitsus järgnevail aastail Eesti riigis ja ühiskonnas läbi viisid.

Kõigi nende reformide eelduseks oli aga võimu ülevõtmine K. Pätsi ja J. Laidoneri poolt ning igasuguse parlamentaarse opositsiooni kõrvaldamine riigis. Ja see sai võimalikuks tänu ekstraparlamentaarsele opositsioonile — vabadussõjalaste üliägedale võimuvõitlusele 1934. a algkuudel.

(Järgneb)

Voldemar Kanro-Pool. VIIS NAIST
(Tušš)

NIKOLAI FJODOROVI FILOSOOFIA

Tõlkinud Silvi Salupere

Kunstnik Leonid Pasternaki (poeet Boris Pasternaki isa) joonistusel kujutatakse kolme vene mõtlejat: Nikolai Fjodorovi, Vladimir Solovjovi ja Lev Tolstoid. Kaks viimast on küllalt tuntud. Kuid kes on Fjodorov? See nimi on omapärase filosoofi kodumaal olnud aastakümneid maha vaikitud. Moskvas välja antud kuueköitelises *Filosoofia ajaloos*, mis ei ilmunud sugugi mitte kõige halvemal ajal (1957–1965), pole teda isegi mainitud. Aga kui 1982. aastal seerias "Filosoofiline pärand" ilmus 700-leheküljeline Nikolai Fjodorovitš Fjodorovi teoste köide, siis puhkes skandaal: ametliku ideoloogia puhtuse järele valvajate kaebuse peale andsid kõrgemad instantsid korralduse karistada "konservatiiv-religioosse utopisti" elluäratamise initsiaatoreid "arenenud sotsialismi" tingimustes ja ajakirjanduses algas Fjodorovi-vastane kampaania.

Samal ajal oli laiale lugejaskonnale tundmatu nimi hästi teada neile, kes tundsid tõsist huvi vene filosoofilise mõtte arengu vastu ega piirdunud vaid vene revolutsiooniliste demokraatide nomenklatuurse nimikirjaga. Egas maalikunsti akadeemik Pasternak, kes oli lähedane Tolstoile, kujutanud asjata oma joonistusel Fjodorovi koos suure kirjaniku ja suure filosoofiga (samuti aastakümneid maha vaikitud Vladimir Solovjovi filosoofilised teosed ilmusid nõukogude võimu ajal esmakordselt 1988. a). Lev Tolstoi, kes polnud kaugelki Fjodorovi mõttekaaslane, kirjutas 1885. aastal oma sügavast austusest tema isiku vastu, tunnustades "seda head, mida ta on teinud ja teeb oma ennastsalgava tegevusega". Ja Vladimir Solovjov, tutvunud Fjodorovi "Projekti"

Vt ka Rein Kruus, "Märkmeid revolutsioonijärgsest vene nõukogude kirjandusest". — Sõna 6. ("Loomingu" Raamatukogu, nr 29, 1983), lk 58–73; Leonhard Lapin, "Surмага võitleja". — Vikerkaar, nr 1, 1991, lk 87–90. Toim.

üksikasjalise kirjeldusega, kirjutas igas mõttes tagasihoidlikule Rumjantsevi muuseumi (nüüd Venemaa keskraamatukogu) raamatukoguhoidjale: "Mul on teile väga palju öelda. Aga praegu ütlen ainult üht: kristluse tekkimisest peale on teie projekt inimvaimu esimene samm Kristuse teel. Mina võin omalt poolt ainult tunnistada Teid oma õpetaja ja vaimse isana." Huvipakkuv on veel üks arutlus Fjodorovi ideede üle. Kuulnud neist Fjodorovi lähedaselt õpilaselt ja järgijalt Nikolai Petersonilt, esitab teine suur kirjanik Fjodor Dostojevski 24. märtsil 1878 kirjas Petersonile terve rea küsimusi Fjodorovi õpetuse kohta. Kõigepealt küsitakse seal: "Kes on see mõtleja, kelle mõtted Te mulle edasi andsite? Kui võite, teatage tema tõeline nimi. Ma hakkasin tema vastu suurt huvi tundma [---]. Veel ütlen, et tegelikult olen nende mõtetega täiesti nõus. Ma lugesin neid kui enda omi." Uurijad arvavad õigesti, et Fjodorovi õpetus on leidnud kajastamist *Vendades Karamazovites*.

Fjodorov kui mõtleja ja isiksus ei avaldanud mõju mitte ainult nüisugustele kirjanikele nagu Tolstoi ja Dostojevski, vaid ka Majakovskile, Andrei Platonovile ja Boris Pasternakile. "Moskva Sokratese" ideed mõjutasid kosmose filosoofilist ja teaduslikku mõtestamist. Ja asi pole ainult selles, et töötades Moskvast kõigile kättesaadavas raamatukogus ("Tšertkovski"), kohtus Fjodorov 15-aastase Konstantin Tsiolkovskiga, kelle eest ta hakkas hoolitsema ning kes on hiljem rääkinud: "Fjodorovi pean ma ebatavaliseks inimeseks ja kohtumist temaga — suureks õnneks [---] mulle asendas ta ülikooli professoreid, kellega ma ei suhelnud." Hoolimata Tsiolkovski ja Fjodorovi kosmiliste ideede erinevusest, ühendab neid kahtlemata probleemi enese püstitus: inimene ja kosmos. Probleemi tõstatab Fjodorov. Akadeemik Vladimir Vernadski nimetas Fjodorovi "tõetsijaks", kes väljendas rahulolematust "Maa ja isegi päikesesüsteemi kitsaste piiride üle" ja otsis "maailma kosmilist seost".

Juhatades sisse Fjodorovi fragmentide publikatsiooni eesti keeles, vaatleksime filosoofi pealtnäha sündmusvaest elu ning tema filosoofilis-religioosse õpetuse sisu.

Nikolai Fjodorov sündis 1829. a.¹ Ta oli vürst Pavel Ivanovitš Gagarini, ühe Venemaa tuntuima, Rjurikovitšide dünastia asutajast ja Venemaa ristijast vürst Vladimirist alguse saanud suguvõsa esindaja väljaspool abielu sündinud poeg. Nikolai ema kohta ei ole säilinud usaldusväärseid andmeid. Perekonna- ja isanime sai Fjodorov ristiisa järgi. Seitsmenda eluaastani elas ta isa mõisas, seejärel õppis kreiskoolis, Tambovi gümnaasiumis ja Odessa lütseumis. Sunnitud perekondlikel põhjustel lütseumist lahkuma, töötas Fjodorov kooliõpetajana Lipetski, Bogorodski ning Podolski kreiskoolis, kus õpetas ajalugu ja geograafiat

¹Tavaliselt märgitakse Nikolai Fjodorovile pühendatud artiklites ja raamatutes sünniaastaks 1828. Kuid hiljuti avastati ristimistunnistus, kus tema sünniaastaks on märgitud 1829.

Nikolai Fjodorovi filosoofia

(1854–1868). 1869. a hakkas ta tööle raamatukogus, alul Tšertkovski ja 1874. a Rumjantsevi muuseumis, kus ta töötas 25 aastat. Nikolai Fjodorov suri 1903. aastal.

Niisugune on selle elu väline käik, mis oli täis pidevaid mõtisklusi, oma filosoofilise õpetuse loomist, pidevat enesetäiendamist. Teda tundnud inimeste mälestuste järgi elas Fjodorov askeedi elu, vähendades oma vajadused miinimumini ning igati aidates hädasolijaid. “Ta on vaene ja annab kõik ära, alati lõbus ja tasane” — nii iseloomustas teda Lev Tolstoi. Fjodorovi ei nimetatud “Moskva Sokrateseks” mitte ainult tema tagasihoidlikkuse tõttu argielus, vaid ka püüde pärast levitada oma õpetust vestlustes ja vaidlustes, oma ustavate õpilaste ja järgijate kaudu, kuigi Fjodorov ise ei kiitnud heaks ajaloolise Sokratese keskendumist enesetunnetamisele (“tunneta-iseennast”) ja teadmise eraldamist teost. (Fjodorov 1982: 248, 554.) Fjodorovist on säilinud väike kirjanduspärand, mille on kokku kogunud ja välja andnud temä mõttekaaslased Nikolai Peterson ja Vladimir Koževnikov. Kolm aastat pärast Fjodorovi surma Alma-Atas (tollal Vernõi) ilmus esimene köide, mille pealkirjaks oli Koževnikov andnud *Ühisteo filosoofia* (Философия общего дела), tiraaziga 480 eksemplari ja märkega “mitte müügiks”. Teine köide anti välja Moskvas 1913. a. Materjalid, mis olid ette valmistatud kolmanda köite jaoks, ilmusid kogumikes *Üleilmne tegu* (Всемирное дело) (esimene vihik Odessa, 1914; teine — Riia, 1934).

Missugune siis on Fjodorovi filosoofiline õpetus? Lühikeses sissejuhatuses ei ole võimalik seda õpetust üksikasjaliselt käsitleda.² Ma tahaksin tutvustada ainult kõige üldisemat arutluskäiku.

Fjodorovi mõtiskluste põhiteemaks, korduvaks motiiviks, võib isegi öelda, et kinnisideeks on surma ületamine ja surnute ülestõusmine. Püüd äratada ellu kõik surnud kuulutatatakse kõikide elavate “ühisajaks” (общее дело), nende vahetuks kohuseks “isade” ees. Sealjuures pole jutt mitte lihtsalt vaimsest, vaid füüsilisest elluäratamisest. Aga kuidas see üldse võimalik on?

Fjodorov oli religioosne inimene, ta pidas ennast õigeusklikuks kristlaseks, kuid arvas, et inimestel on võimalus vältida Apokalüpsise sünget ettekuulutust — Antikristuse ilmumist, viimsepäevakohut ja põrgut. Filosoofi veendumuse kohaselt on võimalik inimkonda päästa, ühinedes “ühisajaga” — surma võitmise ja surnute ülestõusmise nimel. Fjodorovi arvates pole “ühistegu” (общее дело) mitte inimese suva, mis vastandab end Jumala tahtele. Ta arvab, et “Jumal kasvatab inimest inimese enese kogemuse kaudu”, et Jumal on “Keiser, kes teeb

²Viiimasel ajal ilmunud töödest, mis käsitlevad Nikolai Fjodorovi filosoofiat, võib soovitada saksa slavisti Michael Hagemesteri põhjalikku teost *Nikolai Fedorov: Studien zu Leben, Werk und Wirkung* (Hagemester 1989) ja Svetlana Semjonova raamatut *Николай Федоров: Творчество жизни* (Semjonova 1990).

kõike niihasti *inimese jaoks* kui ka *inimese läbi*" (Fjodorov 1982: 360). Seepärast ei jäta Jumal inimest tema tegevuses vabadusest ilma, vaid annab selle vabaduse. "Taevase ja maise lahutamine" on Fjodorovi järgi "kristluse täielik moonutamine, mille "õpetus seisneb just taevase ja maise, jumaliku ja inimliku ühendamises", aga "üldine ülestõusmine on immanentne ülestõusmine, kogu südamega, kogu mõttega, kõikide tegudega, s.t kõikide inimlaste kõigi jõudude ja võimete abil teostatav, see ongi see Kristuse — Jumala ja Inimese Poja õpetuse täideviimine" (Fjodorov 1982: 94).

Tuleb märkida, et Fjodorovi filosoofilise õpetuse teoloogiline aspekt võeti filosoofilises ja religioossetes ringkondades mitut moodi vastu. Õigeusklikud filosoofid ja teoloogid ei suhtunud Fjodorovi projekti mitte sugugi ühtmoodi, rääkimata "võitlevatest ateistidest", kelle meelest igasugune apelleerimine Jumalale on filosoofiline kuritegu. Eespool me juba mainisime Vladimir Solovjovi vaimustatud sõnu, et Fjodorovi projekt on alates kristluse tekkimisest "inimvaimu esimene samm Kristuse teel" edasiliikumisel. Kuid mõne aja pärast pettus suurim vene usufilosoof Fjodorovi õpetuses. Kogu oma austuse juures Fjodorovi vastu ja teda endiselt "kalliks õpetajaks" nimetades tunnistas V. Solovjov oma teises kirjas projekti autorile "ühisteo" filosoofia enda jaoks moraalsetel ja religioossetel kaalutlustel vastuvõetamatuks: "Lihtne surnute füüsiline ülestõusmine ei saa olla eesmärgiks omaette. Äratada inimesi ellu, kui nad püüavad üksteist nahka panna, äratada inimkond ellu kannibalismi tasemel, oleks niihästi võimatu kui ka täiesti soovimatu." "Kui inimkond oma tegevusega jätkaks varju Jumaluse (nagu Teie tulevases psühhokraatias), siis poleks inimeste taga tõepoolest Jumalat näha." (Solovjov 1909: 346-347.)

Väga kõrge hinnangu Nikolai Fjodorovi isikule ja tema filosoofiale annab teine vene mõtleja Nikolai Berdjajev, kelle emigrandikorteris rippus Rumjantsevi muuseumi raamatukoguhoidja portree. Berdjajev peab Fjodorovi apokalüptilist ettekuulutust õigeks ja originaalseks kui midagi tinglikku, midagi sellist, mis ei toimi mitte fataalse mõõdapääsmatusega, vaid ainult siis, kui inimesed ei täida Kristuse õpetust. Seega kinnitab Fjodorovi õpetus Berdjajevi meelet kristliku vabaduse ideed. Berdjajevi sõnul pole Fjodorovi projekt "ei rohkem ega vähem kui viimsepäevakohtu vältimise kava. Võit surma üle, üleüldine ülestõusmine, ei ole ainult Jumala asi, nii et inimesed võiksid passiivseks jääda, see on jumalinimlik [*богочеловеческое*], s.t inimese kollektiivse aktiivsuse asi". Tõsi, Berdjajev leiab, et "Fjodorovi "projekti" liitub geniaalne läbinägelikkus apokalüptiliste ettekuulutuste tõlgendamisel, tavatu moraalse teadvuse kõrgus ja kõikide vastutus kõigi eest utoopilise fantaseerimisega". Ja kuigi "suur osa Fjodorovi õpetusest tuleb hoida alles kui pärisosa vene ideest, siis tema poolt pakutud materialistlike ülestõusmismetodeid ei saa omaks võtta. Küsimus vaimu vahekorraast loodusega ei olnud tal lõpuni läbi mõeldud". Ühtlasi märgib Berd-

Nikolai Fjodorovi filosoofia

jajev, et Fjodorovi maailmanägemises "leidub täiesti revolutsioonilisi elemente — inimese aktiivsus, kollektivism, töö määrav tähtsus, majanduslikkus, positiivse teaduse ja tehnika kõrge hinnang [---]. Ja nii imelik kui see ongi, Fjodorovi õpetusel on mingi kokkupuutepunkt kommunismiga, hoolimata tema vägagi vaenulikust suhtumisest marksismi. Kuid Fjodorovi vaen kapitalismi vastu oli veelgi suurem kui marksistidel". (Berdjaev 1990: 231, 229).

Õigeuskliku usuõpetuse seisukohalt arvustab Fjodorovi õpetust teravalt Georgi Florovski oma raamatus *Vene usuõpetuse teed*. Selles tunnistatakse, et "Fjodorov oli terane ja peen mõtleja", kes "oskas avada tõelisi apooriaid ja püstitada otsustavaid küsimusi", kuid samas tehakse Fjodorovile teoloogia seisukohalt ka tõsiseid etteheiteid. Kuigi, ütleb Florovski, "sõnades on Fjodorov justkui kiriklik ja õigeusklik. Kuid see on ainult tinglik ajalooline keel [---] Rangelt võttes ei ole Fjodorovil mingit kristoloogiat [---] Tegelikult huvitab Fjodorovi ainult *inimkeha saatus* [---] Kuid jääb täiesti arusaamatuks, missugune on siis *hinge saatus*? Jääb arusaamatuks, *kes sureb ja kes üles tõuseb*, — *keha või inimene*? Surnute hauatagust elu Fjodorov vaevalt mainib. Ta räägib rohkem nende haudadest, nende põrmust." Florovski leiab, et "*Jumalikule teole vastandab ta inimliku*. Ta vastandab *õnnistusele töö*", et "Piibli eshatoloogiliste ettekuulutuste *tinglik* mõistmine hoiatusena, mis on pedagoogiliselt suunatud inimeste kujutlusvõimele ja taatele" on Fjodorovil seotud "humanistliku aktivismiga". Fjodorovi "religioon" aga, nagu arvab õigeusklik teoloog, "on *inimkonna religioon*. See on omapärane "esivanemate kultus" [---] Fjodorovi õpetus on religioosse positivismi omapärane vorm, "positiivse religiooni" rafineeritud vorm. Ja rangelt võttes ei muutuks midagi, kui selles vaikida maha Jumal [---] Tema maailmavaade "enamiku oma eelduste kohaselt" ei olnud üldse kristlik ja on teravas vastuolus kristliku ilmutuse ja kogemusega". (Florovski 1990: 368, 369, 370, 373.)

Ent kui iseloomustus "Fjodorov oli oma metafüüsikas naturalist, kogu tema kontseptsioon on üles ehitatud loodusliku olemise kategooriates" (Florovski 1990: 368) teoloogi suust on negatiivne, siis filosoofia jaoks, mis on orienteeritud loodusteadustele, peaks see olema positiivne. Fjodorovi õpetuses leiame me esmapilgul sobimatute algete ühenduse — ühelt poolt veendumus loodusteadusliku teadmise kõikkõivõimsuses, nende teostatavuses inimtegevuse kaudu ning teisalt sellel veendumusel põhinev ohjeldamatu fantaasia. Midagi selletaolist toimub populaarseks saanud kirjandusžanris, mida nimetatakse "teaduslik-fantastiliseks". Kuid erinevalt enamikust selle žanri kirjanikest, kes teadvustavad endale oma fantaasia esteetilis-mängulist loomust, on Fjodorov veendunud oma "projekti" täielikus reaalsuses, "ühisteo" vajalikkuses ja teostatavuses.

Tegelikult ei kujuta ta surnute elluäratamist ette mitte müstilis-üleloomuliku aktina, vaid teaduse arengu ja tema praktikasse raken-

damise tulemusena. Teadus võimaldab tema arvates kokku korjata lagunenud kehade hajunud osad ja luua neist taas elustunud esisade ja -emade kehad. (Fjodorov 1982: 419.) Kuid sel juhul ei oleks ju Maa võimeline kõiki neid miljardeid kunagi elanud inimesi ära mahutama. Sellepärast peabki Fjodorov mõõdapääsmatuks inimkonna väljumist kosmoseavarustesse, planeetide asustamist. Süit ka Fjodorovi tuntud "kosmism", mis on avaldanud mõju nii Tsiolkovskile kui ka teistele õpetlastele, poetidele, kunstnikele.

Fjodorovi poolt inimkonna ette asetatud eesmärgid võivad näida luuluna. Paljudele näiski nii. Isegi Vladimir Solovjov, pettunud Fjodorovi projektis, nimetas teda kirjas vennale "ülestõusmistobukeseks" (Solovjov 1909: 109-110). Kuid Fjodorov ise toetus oma fantaasias teaduse ja tehnika reaalsetele saavutustele. Talle jättis väga sügava mulje kunstliku vihma tekitamine lõhkeaine abil, ja ta nägi selles inimeste praktilises saavutuses esimest sammu ikaldustest pääsemiseks ning edaspidiseks inimese ja looduse vaheliste suhete reguleerimiseks. Surnute ülestõusmine ongi Fjodorovi jaoks niisuguse regulatsiooni tulemus, "pimeda loodusjõu muutmine teadlikuks" (Fjodorov 1982: 365). Ülestõusmise reaalset võimalust nägi ta jällegi teaduse käegakatsutatavates edusammudes: "Mõningatel juhtudel, kui surm oli juba tuvastatud, on õnnestunud elu tagasi galvanismi abil: ükskõik kui tähtsusetud need juhtumid ka on, süiski sunnivad nad meid andma täpema määratluse niinimetatud tõelisele surmale." (Fjodorov 1982: 365-366.) Aga Fjodorov ju ei teadnud midagi tänapäeva meditsiini edusammudest reanimatsiooni alal, kliinilise surma ületamisel! Ei võinud tal aimu olla ka tänapäeva inimese väljumisest kosmosesse, mida ta nägi ette oma fantaasias.

Fjodorovil oli järgijaid, kes uskusid tema projekti teostegemise, surnute elustamise võimalikkusse (mõned Fjodorovi ideede pooldajad arvasid, et Lenini keha ja aju säilitamine on tähtis, arvestades võimalikku elustamist tulevikus (Hagemeister 1989: 265-266)). Aga isegi kui pidada ülestõusmist võimatuks, ei saa jätta märkimata Fjodorovi püüet säilitada mälus meist lahkunud "isade" kujud ja teod (ajaloo, muuseumide, raamatukogude, pühakodade, kunsti jm kaudu), sest et tema arvates peab füüsilisele ärkamisele eelnema vaimne. Ei saa jätta hindamata tema püüdu ühendada inimkond ühise teo abil. Seisneki ju tänapäeva inimkonna ja koos sellega üldse inimkonna pääsemine ühisteos: "reguleerida" inimeste suhteid loodusega, lahendada põletavaid ökoloogilisi probleeme, ületada inimeste eraldatus, see eraldatus, mis kätkeb inimkonna hukuga ähvardava vennatapusõja ohtu?

Olgugi et "ühistegu", nagu seda määratles Fjodorov, on utopiiline, ei saa ometi jätta tunnistamata tema õilsat püüdlust "ühisasja" teostamise nimel ühendada kõik inimesed "kõikehõlmavas suguluslikus ja esivanemlikus armastuses — nii usklikud kui ka kahtlejad, haritud ja harimatud, eri seisused, linn ja küla" (Fjodorov 1982: 313), sel-

le abil lahendada "nii sanitaar- kui ka tootlustusküsimus" (Fjodorov 1982: 352). Ei pruugi Fjodoroviga nõustuda selle "ühiskasja" konkreet- ses tõlgenduses — (s.t kõikide surnute füüsiline elluäratamine), kuid selles, et inimkonnale on vajalik *ühistegu*, mis ühendaks inimesi inim- soo ellujäämise nimel, on Fjodorovil ilmselt õigus.

Fjodorovi arutlused ei jäta muljet professionaalsest filosoferimi- sest, kuigi Rumjantsevi muuseumi raamatukoguhoidja oli entsüklopee- dilisel haritud mees, kes tundis põhjalikult antiikfilosoofiat, Kanti, He- geli, Schopenhaueri, Nietzsche, Vladimir Solovjovi, positivistlikku filo- soofiat. Fjodorovi filosoofia kuulub professionaalse, "õpetatud" filosoofia hulka samamoodi, nagu "naivistid", "primitivistid" kuuluvad pro- fessionaalse kunsti hulka — nende hulgas on samuti olnud suuri kunst- nikke, nagu näiteks Henri Rousseau ja Niko Pirosmanshvi. Fjodorovi "mitteõpetlase" filosoofiasse on tihti kätketud rahvatarkus, Anderse- ni poisikese tarkus, kes hoolimata üldisest lummusest nägi ja ütles, et "kuningas on alasti". Nüsamuti kõlab Fjodorovi aforism: "Mõte ilma ühisteota on unistus; tegu ilma ühise mõtteta on pimedus", ja "Mõtte lahutamine teost on suurim patt" (Fjodorov 1982: 98). Ja sel- lepärast vaidlebki Fjodorov Kantiga: "Mõistuselendite ja mõistuset- jõe vastuolu, antinoomia ei lakka enne, kui mõistuselendid (*mõistus- päraselt mõtlevad olendid*) ei saa *mõistuspäraselt tegutsevaiks*, s.t enne kui kaks mõistust, teoreetiline ja praktiline, ja nendega ka kolmas — kunstiline ja religioosne ühinevad" (Fjodorov 1982: 535). Fjodorovi arusaam ühest kõige filosoofilisemast probleemist — vabaduse proble- mist — lähtub mõtte ja teo ühtsusest. Vabadus ilma tegutsemiseta, il- ma praktilise vabanemiseta — see on sama hea kui "meisterdada mõttes saapaid" (Fjodorov 1982: 428–429). Mõtte ja teo ühtsuse projitseerib Fjodorov ka eetika valdkonda: "Ei tule elada ei *iseenda ega mitte ka teiste jaoks, vaid koos kõigiga ja kõigi jaoks*" (Fjodorov 1982: 400).

Professionaalne filosoofia on antiikajast peale koondanud oma tä- helepanu kas kosmosele või inimesele, *antropos'*ele. Fjodorovi filosoofia uurija sõnul on "Fjodorovi koht vene mõtte ajaloos paljuskii määratle- tud sellega, et ta võttis ette ühe kõige julgema katse ühendada filosoofilise otsingu kaks suunda (mis olid olemas enesestmõistetavalt, mujalgi kui Venemaal): antropoloogiline (inimesekeskne) ja olemislik-kosmiline, sest "Fjodorov püüdis ühendada inimeksistentsi ja maailmaruumi-ole- mise saatused, sünteesida antropologismi ja kosmismi" (Kogan 1990: 75, 76).

Lugedes ja üle lugedes algupärase ennastsalgava mõtleja töid, mee- nub vana tuumakas mõistujutt isast, kes enne surma ütles poegadele, et ta on matnud viinamarjaaeda varanduse. Pojad kaevasid läbi kogu maa viinamarjaaias, varandust küll ei leidnud, kuid see-eest kobestasid maa ära... Võib muidugi uskuda, nagu seda tegid ja teevad Fjodorovi usta- vad jüngrid, tema ettekuulutusvõime jõusse ning grandioosse projekti teostatavusse. Loomulikult ei pruugi seda uskuda ning seda projek-

ti võib pidada utopisti fantaasiaks. Kuid isegi sel juhul on see kõik — püüd teoks teha "ühistegu", s.t reguleerida inimese ja looduse suhted ja valitseda looduse pimedate jõudude üle, taotleda kosmilist vaadet inimkonnale ja inimlikku vaadet kosmosele ning tagada praegu nii oluline inimkonna ühinemine ja lahkunud "isade" põlvkondade mälestuse unustamatus, kinnitada selle eetilist tähendust — ajanud võrseid ja lubab tulevikus rikkalikku saaki inimtegevuse põllul, mida inimesed kaevavad lootuses leida võib-olla olematu aare.

Järgnevalt esitatakse katkendeid Nikolai Fjodorovi teostest. Kasutatud on väljaannet: Николай Федорович Федоров, *Сочинения* (Fjodorov 1912), viidates edaspidi vaid selle lehekülgedele. Nurksulgudes pealkirjad ja täiendused on publikatsiooni autorilt.

Leonid Stolovitš

*

KES ON MEIE ÜHINE VAENLANE, AINSAM, KÕIKJAL JA
ALATI KOHAL, MEIS JA VÄLJASPOOL MEID,
JA SIISKI VAID AJUTINE VAENLANE?

See vaenlane on loodus. Ta on jõud, kuni meie oleme jõuetud, kuni meie pole saanud tema tahteks. See jõud on pime, kuni meie oleme mõistlikkuseta, kuni me ei moodusta tema mõistust. Ametis pideva vaenutsemise ja üksteise hävitamisega, täites meie vaenulikku tahet, ei märka me seda ühist vaenlast ja isegi kummardame vaenulikku jõudu, mille heasoovlikkus on meile niisama kahjulik kui vaenulikkuski. *Loodus on meie ajutine vaenlane, aga igavene sõber, sest pole olemas igavest vaenu — kuid ajutise kõrvaldamine on meie ülesanne, nende olevuste ülesanne, kellele on antud tunded ja mõistus.*

Loodus meis ei hakka ennast mitte ainult tunnetama, vaid ka valitsema; meis saavutab ta täiuslikkuse või sellise seisundi, et ta enam midagi ei purusta ning taastab ja äratab ellu kõik, mis on purustatud pimeduse ajastul. Muutudes inimlaste käes pimedast purustavast jõust ülesehitavaks ja loovaks, saab ajutine vaenlane loodus igaveseks sõbraks. *Inimlaste ülesandeks pole mitte ainult surma kõrvaldamine, vaid elu taastamine.* See on truu teenri ülesandeks, isade Jumala tõeliste poegade Kolmainu Jumala ülesandeks, kes nõuab oma poegadelt sarnasust enesega, vendlust või paljuainsust.

Praegu, kui inimesed näevad üksteises vaenlasi, peavad nad tundma õppima tõelist, olgugi et ajutist vaenuallikat, tundma õppima ühist vaenlast, mida nad omavahelisest vaenutsemisest haa-

ratuna ei märka. Kuigi me seda vaenlast kohtame endas ja väljaspool ennast, enda kohal ja enda all, kõikjal ja igal pool, seda ühist ühtset vaenlast, me peaaegu ei märka sellest hoolimata tema vaenulikkust ja isegi kummardame seda jõudu, ajades teda segi koguni Jumalaga. Ta ei ilmuta oma vaenulikkust mitte kõikjal ja mitte alati ühtemoodi ning tema heatahtlikkus on meie jaoks sama kahjulik kui vaenulikkus. Pealegi praegusel ajal, kus heatahtlikkuse vald üha väheneb, sedamööda kuidas maad kurnatakse ja rahvaarv kasvab, nii et kristlik ja aarialik inimkond astub looduse vastase avaliku vaenu valda.

Ja ikkagi on loodus meie vaenlane vaid ajutiselt, sõbraks aga jääb ta meile igavesti. Inimmõistus avaneb koos oma sõltuvuse teadvustamisega jõust, mida vallata suutmata inimene ei saa eksisteerida ning peab end tunnistama surelikuks ja kandma pidevaid kaotusi. Sedamööda kuidas inimene kurnab välja vahendeid piiratud eksisteerimiseks ja ühtlasi maa elanikkonna suurendamiseks, ilmutab see vaenlane, salajane ja ilmne vaenlane, end üha enam, ning inimesel tuleb kõvasti ja koguni vahet pidamata võidelda selle vaenu ja surma kandva jõuga. Kuid võitlus temaga ei ole jõukohane üksikisikutele; ta peab laienema ja muutuma ühiskondlikuks, riiklikuks ja rahvusvaheliseks, üldrahvalikuks võitluseks. See ongi ainus, tõeline ja viljakas kollektivism, ainus loomulik, otstarbekas solidaarsus. Ja siinsamas, sellel kõigile hädavajalikul, ainukesel päästval enese- ja üksteisekaitse tööpõllul peitub ka võimalus asendada vennatapuvaen vennaliku ja pojaliiku ühinemisega; siin lõpuks avaneb võimalus ja kindel lootus ühisürituse teostamiseks, inimlaste kohuse täitmiseks oma isade ning isade Jumala ees, — elu võit surma üle üleüldise ülestõusmise läbi. (521–522.)

[INIMKONNA ÜHISTEO HÄDAVAJALIKKUS]

Niikaua kui inimkonna ühtsus ei väljendu tegudes, kuni inimkond ei sea oma tegevuse eesmärgiks üleüldist ülestõusmist ega tunnista seda oma kohuseks, väljendub inimkonna tegevus üksteise hävitamises, sest tal ei ole muud väljapääsu, ei ole teist küllalt avarat tööpõldu, ja niikaua tunnevad inimesed vajadust kriminaalkohtu järele, selle järele, mis on ühtede meelest viimsepäevakohtu moodi, teiste meelest aga see ise. Kuni pole kadunud tapmine, ei kao ka selle paratamatu tagajärg — maine kohus — ja samuti apelleerimine taevasele kohtule maise peale. Ühesõnaga, kuni inimsool ei ole ühistegu, neelab tema jõu ühiskondlik tegevus, mis

nõuab jagunemist, parteisid, võitlust. Seega siis, kui võim on ajutine, ning õigusemõistmine on midagi muud kui sihitu kättemaks, võib mõlemal jõul olla vaid pedagoogiline iseloom: nende ülesanne on juhendada, parandada ja viia inimene lõpuks oma kohuse teadvustamisele. (155–156.)

[KOHUS JA ÕNN]

Täielik kohus on ülestõusmine, s.t muuta vabaduseta maailma, milles kõike määrab füüsiline paratamatus, põhjuslikkus, teadlikuks, vabaks maailmaks, mida me praegu võime ainult mõttes ette kujutada, ehkki teoks tegema peame selle päriselt, sest see pole mitte lihtsalt ideaal, vaid projekt. Sellises teostuses ongi voorus, millega käib paratamatult kaasas vabadus ja surematus, mis ei tee inimesi mitte ainult õnne vääriliseks, vaid ka annab neile õnne, mis järelikult pole mitte ainult hüve või headus, vaid ka õndsus.

[---] Kui inimene kõrvaldab oma tegevusest isiklikud ajendid, isikliku õnne taotluse, saavutab ta selle paratamatult, sest üleüldine voorus, s.t kõikide tegu on ühtlasi kõikide ülestõusmise põhjus, järelikult ka isikliku surematuse põhjus. *Elama ei pea mitte enese jaoks (egoism) ja mitte teiste jaoks (altruism), vaid koos kõigiga ja kõigi jaoks*; see ongi elavate (poegade) ühinemine surnute (isade) ülestõusmise nimel. (166.)

[REGULATSIOON KUI VÕIME JUHTIDA MATERIAALSET LOODUST]

Regulatsioon kui võime juhtida materiaalselt loodust ei nõua lõputut aega enda realiseerimiseks. Põrmüle (hävinenud kehadele) elu, teadvuse, hinge tagasiandmine on võimekuse kõrgeim järk, teadmise ja tahte, valitsemise ja enesevalitsemise kõrgeim aste. Elu tagasiandmine surnutele loobki surematud, hävimatud olen did, sest ainult siis, kui elutust ainekst taas elusat luua ei saa mitte ainult võimalikuks (seda on ta ju alati olnud), vaid ka tõestatuks, s.t tegelikuks, elutust ainekst elusa taasloomine, ainult siis saab elu kõrgeima garantii, siis algab loomingulises mõttes esteetiline elu ja lõpeb antagonism inimliku ja jumaliku vahel.

[---] Ainult läbi mateeria regulatsiooni saavutab vaim keha üle lõpliku võidu, üldise võidu, aga mitte osalise, ebatäieliku, viljatu, nagu see tänapäeval võimalik on. (186.)

Ainult loomuliku protsessi või looduse pimedä jõu regulatsioon on mõistusega olendi tõeline suhe mõistusetä jõusse; regulatsioon aga tähendab loova ja surmava jõu muutmist taasloovaks ja eluandvaks. Looduse regulatsioon — see ei ole härratsemine (s.t looduse allutamine kapriisile, isepäisusele) ega omavoli (ekspluateerimine), vaid tahte ja mõistuse andmine loodusele. Inimene hakkabki loodust valitsema, kui inimeste vahel ei ole lahkeliidid, kui nad ei too maailma mitte enesearmastust, vaid head tahet, saades nõnda Jumaliku Tahte tööriistaks. Inimesel kui mõistusolendil on ainult üks vaenlane — looduse pime jõud; kuid seegi on vaid ajutine vaenlane ja saab igaveseks sõbraks, kui inimesed ei vaena enam üksteist, vaid ühinevad tunnetades ja valitsedes seda pimedat väge, mis nuhtleb rumaluse eest. (482.)

[MATERIALISM]

Eitades surematust, s.t tõendades, et mõte on mateeria, järelikult põrnu saadus, ei aima nad [materialistid], et kohe, kui see tõestatakse, s.t et kohe kui me suudaksime selle põrnu viia niisugusesse seisundisse, et ta tekitaks mõtte, me saaksime surematuks. Edasi, tõendades, et maailm on pime mehhanism, aga inimene — ainus mõistusolend, et maailm pole jumalate tehtud, et ta ei ole midagi imepärast, vaid midagi üsna lihtsat, mehaanilist ning tema loomiseks polnud vaja üleloomulikku, salapärast Jumala väge, — kas ei tulene siit loomulik järeldus, et mehhanism võib olla mõistuse tööriistaks? Lõpuks, eitades otstarbekohasust, kas ei vii nad [materialistid] meid mõttele, et selles otstarbekohasuse puudumises on varjul kaugeleulatuv plaan teha inimesest selle juurutamise tööriist. Nad võivad muidugi peatuda, jätta tunnistamata loomulikud järeldused oma eeldustest, nagu oleks võinud peatuda Magalhães või tema kaaslased ümbermaailmareisil, kui neil oleks pähe tulnud meeletu mõte loobuda tõestamast, et Maa on ümmargune. Ons aga selline peatumine võimalik? (296–297.)

On olemas kaks materialismi: looduse pimedale jõule *allumise materialism* ja mateeria valitsemise *materialism*, mitte ainult mõttes, mitte mängult kabineti- või laboratooriumikatsetes, vaid looduses eneses, tema mõistuseks, *regulatsiooniks* saades. (627.)

[INIMENE]

Pea järgi — inimene, keha järgi — lojus ja kiskja. Lojusliku ja kiskjaliku ühendamine inimlikuga on muidugi suur mõistatus (sfinks), aga jumaliku ühendamine inimlikuga on tema la-

henduseks. Kogu küsimus on selles, mis asi on kolmas jalg või käsi. Mis on selle otstarve? See on looduse regulaator, see on ülestõusmise tööriist. Sfinks on inimese ettekujutus iseendast tema praeguses seisus; see on kahe loomuse ja kahe tahte (tahtmise) ühendus — inimliku ja loomaliku. See kujutis oli sügava häbi ja südametunnistuse kehasus. Lahenduseks pole mitte *inimene* (s.t mitte *inimene* kui paremaks muudetud lojus, mitte kui meeleline, mis on muudetud esteetiliseks), vaid *jumalinimene* [боро-человек] kui tunnetav ja looduse (s.t pimedada jõu) üle valitsev olend, täpsemalt: jumala ja inimese poeg, on vastus sfinksi esitatud küsimusele. (626.)

[JUMAL JA INIMENE]

On meeletu öelda, et loodus löi ühes mehhanismiga ka mehaaniku; tuleb tunnistada, et Jumal kasvatab inimest tema enda kogemuse najal; Ta on Keiser, kes teeb kõike niihästi *inimese jaoks* kui ka *inimese kaudu*; sellepärast ei olegi looduses otstarbekohasust, et selle peab andma inimene ise ja selles seisnebki kõrgeim otstarbekohasus. Looja loob meie kaudu taas maailma, elustab kõik hukkunu; sellepärast loodus ongi jäetud oma pimedusega ja inimene oma himudega vastamisi. Läbi elustamise töö inimene kui iselaadne, iseloodud, vaba olend kiindub vabalt Jumalasse armastusega. Sellepärast ei peagi inimkond olema mitte muidureisija, vaid meie maise, esialgu veel tundmatul jõul liikuva laeva teenija, meeskond — olgu selleks laevaks siis foto-, termo- või elektrikulgur. Ja me ei saagi kindlalt teada, mis jõud viib edasi meie maailma, kuni me ei hakka valitsema tema kulgu. (360–361.)

MIS ON AJALUGU?

Et mitte tuua ajaloomääratlusse omavoli, et mitte kuuluda ühtegi parteisse (olgu haritud või harimata, s.t rahvalikku), ja mis peamine, et mitte võtta endale õigust seada piire inimtegevusele, tuleb öelda, et ajalugu on alati *ülestõusmine*, mitte *kohutumõistmine*, sest ajaloo aineseks ei ole mitte *elavad*, vaid *surnud*, ja et kohut mõista, on vaja nad enne ellu äratada — kui ka mitte sõna otseses mõttes, — tuleb nad, surnud, s.t juba kõrgeima karistusemäära, surmanuhtluse ära kandnud, elustada. Kuid mõtlevate inimeste jaoks on ajalugu vaid ülestõusmine sõnades — ülestõusmine kui metafoor; kujutlusvõimega inimeste jaoks on ajalugu kunstipärane ülestõusmine, ja nende jaoks, kelle tunded

on tugevamad mõistusest, on ajalugu mälestamine, itk või näitemäng, mida võetakse tõelisuse pähe, s.t enesepettus. Mis õpetlase jaoks on ajalugu, see on teiste inimeste jaoks mälestamine; ajalugu kui ülestõusmine hõlmab nii õpetlasi kui "alamat rahvast" ja isegi metslasi, kes kirjutavad ajalugu, s.t mälestust omaenda nahale (tätoveering). Erinevus ajaloo mõistmises on seisusliku lahknemise, s.t erinevateks seisusteks jagunemise tagajärg; samuti nagu kohalikud, rahvuslikud, lääne või ida ajalood on inimsoo üksikuteks rahvasteks jagunemise tulemus. (Aga rahvas, kui lagunenud inim perekonna osa pole mitte selle osa ühise kuulsuse väljendus minevikus, vaid ühise *auahnuse* ja ühise tahte, s.t soovi väljendus jääda ka olevikus selle *auahnusega*; tõeline esivanemate kultus aga ei seisne mitte *kuulsuses*, vaid *teos*. Kui aga mõiste "rahvas", üldse rahvus, ei ole määratletav, siis näib, et rahvastel ei ole vaja mitte eralduda, vaid ühineda.)

Ajalugu kui puhtobjektiivne jutustus või lugu on väljakutse surnutele tühise uudishimu ajal; aga ajalugu kui pamflett, s.t kui surnuid kutsutakse välja vaid selleks, et anda tunnistusi mingi üksikude [частная мысль], olgu siis poliitilise või majandusliku asjus — näiteks mõtte kasuks, et konstitutsioon, föderatsioon või muu selletaoline on oma olemuselt hüve — niisugune ajalugu on profanatsioon ja võib olla ainult selliste inimeste tehtud, kes elavad kunstlikku elu, kes on kaotanud oma loomuliku mõtte või eesmärgi. See ei ole enam poegade ajalugu, ja kui ongi poegade ajalugu, siis selliste, kes on unustanud oma isad — kadunud poegade ajalugu. Kui Jumala nime ei tohi *ilmaasjata* suhu võtta, siis ka surnute nimesid ei tohi *ilmaasjata* lausuda, aga ajalugu kui pamflett ongi selle käsu rikkumine; kuid lahti ei tule öelda mitte ajaloost, vaid tühisest askeldamisest! Lõpuks on ajalugu ka elu mõtte, tähenduse avaja; elu mõtte otsimine on ajaloofilosoofia, mis on samuti pamfleti omadustega või üldse subjektiivse loomuga; juba ajaloo filosoofial endal on väga pikk ajalugu, kuid elu mõtet pole ta veel leidnud ja on koguni kaotanud lootuse seda leida. Ajalool ei saagi olla mõtet, kuni inimene ei ole tõeliselt aru pähe võtnud, aga kui ei ole mõtet, siis tulevad mõttetused, ja nendele mõttetustele on omane pidevus, korduvus, s.t nad võtavad seaduse kuju; statistiline ajalugu konstateeribki neid. Mõtet ei saa olema inimkonna ajaloos, kuni ajalugu, nagu see on silmanähtav, ei ole meie tegu, ei ole kogu meie mõistuse ja tahte teos, kuni ta on ebateadlik ja tahtejõuetu nähtus. Kuid ajalugu ei saa olla meie tegevus, meie teos, kuni me elame lahus ja vaenus; isegi pärast ühinemist ei saa meie sugukondlik elu olla mõistuse asi [дело], kuni inimene sõltub

looduse pimedast jõust, kuni ta ei tee seda oma ühendatud mõistuse ja ühendatud tahte tööriistaks. *Mõtte otsimine on eesmärgi, teo* [дело] — *ühtse ühisteo* [общее дело] *otsimine*; nende jaoks, kes seda ei taha tunnistada, jääb kas võimalus tunnistada meie jaoks välist, s.t transsendentset olemist (see on ajaloo religioosne filosoofia) või siis hakata zoomorfistideks (see on ajaloo sekulaarne filosoofia), kes tunnistavad liikide muutumist (progressi) või kes ei tunnista nende muutumist; esimene on transformism, evolutsionism või siis areng, teine — õpetus kultuurajaloolistest tüüpidest ehk kastidest.

Ainult eesmärk annab elule mõtte; inimesel aga ei ole vajadust otsida elu eesmärki, kui ta tunnetab ennast poja ja surelikuna, s.t surnud isade pojana; ja ka ajalugu ise ütleb talle, et tema ajalugu kui jutustus möödunust on ülestõusmine, kuid vaid näiline ülestõusmine, mistõttu tal ei olegi mõtet ega saagi olla, kuni ta ei saa tõeliseks; tõeline ülestõusmine on juba täielik, igakülgne ajalugu, ja see on samuti tõsi nagu seegi, et taastatuna ainult sõnas ei ole ta tõeline, vaid näiline. Ajalugu ei saagi olla tõeline, kuni inimesed elavad seisuslikus, rahvuslikus, isiklikus vaenus, ja seepärast saab tema sisuks olla ainult elavate ühendamine surnute ülestõusmise nimel. Elavate ühendamise või liitmisega surnute ülestõusmise nimel loodud ühiskond ei ole mitte organismi tüüpi, vaid Püha Kolmainuse näo järgi loodud ühiskond; *ülestõusmine* aga on *kõlbelise seaduse* täielik võidutsemine *füüsilise paratamatuse üle*. Loobudes ülestõusmisest, looduse pimedast jõu üle valitsemisest, annab inimene enda selle jõu meelevolda. Ka ebateadlikul ajalool on mõte, s.t kui ülestõusmine, mis ei toimu teadlikult ja tahtlikult, toimub ebateadlikult ja tahtmatult, s.t kui inimsugu on selleks *sunnitud*, selleni viidud, et teha elustamine oma teadlikuks, *vabaks teoks* [дело]. Ja siis saab silmanähtavaks, et inimene on vaid kõrgema mõistuse, tahte, ilmselt hea tahte täideviija; aga et see on hea tahe, selgub siis, kui me ainult tahame endale ette kujutada elluäratajate ja elluäratatavate rõõmu, milles seisneb nii hüve, tõde kui ilu nende täielikus ühtsuses ja täiuslikkuses. (196–198.)

[ÜHISKONDLIK ÜMBERKORRALDUS JA INIMESE SAATUS]

Kõigepealt tuleb tunnistada, et mingite ühiskondlike ümberkorraldustega ei saa muuta paremaks inimese saatust: kurjus asub palju sügavamal, kurjus on looduses eneses, tema teadvusetuses,

kurjus on sündimises endas ja sellega lahutamatult seotud surmas. Hävitanud vahepealsed astmed, tegi surm võimatuks inimeste psüühilise klassifikatsiooni ja sellel põhineva ühiskonna grupeerimise. (407.)

[SURM JA SELLE ÜLETAMISE VÕIMALUS]

Mõningatel juhtudel, kui surm on juba olnud tuvastatud, on õnnestunud elu tagasi tuua galvanismi abil: need juhtumid on küll haruldased, aga nad sunnivad meid siiski täpsemalt määratlema nn tegelikku surma. Tegelikuks võib surma tunnistada üksnes sel juhul, kui mitte mingite vahenditega ei ole võimalik taastada elu või kui on juba proovitud kõiki looduses eksisteerivad vahendeid, mis inimsugu võib olla avastanud. Ei pruugi arvata, et me loodame avastada mingi just selleks määratud jõu; meie meelest ongi looduse pimedada jõu muutmine teadlikuks see vahend. (364-365.)

[VABADUS]

Ühed filosoofid peavad ainult püüdu vabaduse poole tõeliseks vabaduseks, teised aga, leidmata vabadust tegelikkuses, eitavad seda ka ideena, kolmandad tunnistavad küll vabaduse ideed, kuid peavad seda fiktsiooniks. Tegelikkuses pole aga need mõtlejad ei vaatluse ega katsega (passiivsega muidugi) suutnud avastada vabadust; ja kas võibki endale ette kujutada midagi totramat kui katseid avastada vabadust kabinetis istudes: kui proovite meisterdada saapaid mõttes, ei saa te mitte saabast, vaid saapa illusiooni; ilma tegevuseta, ilma vabastamiseta on vabadus, jäädes vaid teadmiseks, fiktsioon.

Vabaks ei *sünnita*, vaid *saadakse*; teadmine kui niisugune, jäädes vaid teadmiseks, võib avastada muidugi vaid orjuse, mitte aga vabaduse. Kui kõik muutused maailmas määratakse ära aruka tahte poolt, kui kõik tingimused, millest sõltub inimene, saavad tema tööriistadeks, organiteks, siis saab ta vabaks, s.t ülestõusmise projekt on ühtlasi ka vabastamise projekt. Idee üleüldse ei ole ei subjektiivne ega objektiivne, ta on projektiivne. (428-429.)

[KÖLBELINE, HÜVELINE, TÕENE, KAUNIS]

Kui mõistusest või teadmisest eraldada kõlbeline, siis kõlblusetu teadmine hakkab teenima meelelisust, loob tööstuse ja allutab

end sellele, s.t sellise mõistusest kõlbelse eraldamise tagajärjel tekib linn. Kui teadmisest eemaldada kõlbeline alge, ei saa ka teadmine ise jääda puhtaks, s.t ükskõikseks meelelisuse suhtes; linn ilma puhta teadmiseta aga on neljanda seisuse ideaal, kes mõistab vaid rakendusi, aga puhast teadmist ei hinda. Teadmine, mis on lahutatud kunstist, kaunist, on puhas, surnud. Kunstiline, mis on lahutatud kõlbelisest, muundub tööstuseks (manufaktuurseks tootmiseks) — tööstuskunsti muuseumiks; lahus kõlbelisest ei saa kunstiline olla isegi kunst kunsti pärast: kaunis, mis on lahutatud kõlbelisest, muutub meeleliseks iluks, mis loob soolise valiku ühiskonna, kus elatakse oleviku nimel ja unustatakse minevik; kui aga lahutada tõde kaunist, tekib pettus, kiusatus. Hüveline, mis on lahutatud kunstist, saab kannatuseks, mitte aga õndsuseks; eraldatuna kaunist, ei saa hüve olla isegi surnud, hingetu asketism; hüveline ilma teadmiseta, võhiklik hüvelisus moonduv kas isiklikuks, egoistlikuks kõlbluseks (vaid isikliku pääsemise eest hoolitsemiseks, isiklikuks enesetäiustamiseks, moonduv kõlbluseks, mis ei suuda hävitada kurjust (mille hävitamist ta ei kavatsegi), või siis kodaniku kõlbluseks, mis seisneb selles, et teha ühtedele *tõelist kurja* teistele *kujuteldava hüve* tegemise sildi all. Kõlbeline, hüveline, tõene, kaunis on muutunud abstraktseteks mõisteteks ja peavad olema elu hädavajalikuks pärisosaks ping moodustama inimese põhiolemuse. Ilutunne või esteetiline tunne on võimalik vaid mõistuslik-kõlbelistel olenditel ja esteetilise tunde aineks saab olla ainult elusolend, s.t kõlbelis-mõistuslik, sest kui loodust peetaksegi kauniks, siis ainult seetõttu, et talle omistatakse hing, tunne. Kui leitakse ilu-kunstiteosest, siis samuti vaid seetõttu, et nähakse neis midagi elavat. Seepärast võibki tõeliselt kaunis olla vaid ühiskond, s.t elusolendid, elusolendite ühendus. Omistada ilu ainult ühiskonnale ei tähenda kauni valdkonna kitsendamist, sest kunst on meeldetuletus, ülestõusmine, aga kui ta on mälus hoitava teostamine, siis on ta ühiskonna ja järelikult ka kauni valdkonna laiendamine kõigile põlvkondadele. Täpselt samuti saab inimõtte ja -tunde väljendajaks ka loodus, kui teda hakkab valitsema mõistus, s.t ta saab kauniks. Need kolm Jumala ja inimese omadust — hüve, tõde ja ilu — ei ole omavahel jagatavad ega lahutatavad sellest, kellele nad kuuluvad, ka ei või need omadused saada üksikute seisuste omandiks; tõde ei saa olla õpetlase omand ega kaunis — kunstnike omand. Ilu ei saa kuuluda hingetutele asjadele ega isegi isikutele, kes on omavahel vaenus või alluvuses; *ilu, tõde ja hüve kuuluvad ainult Jumalale kui Kolmainsusele ja inimesele kui paljuainsusele.* (460–461.)

[KUNST — ARHITEKTUUR — PÜHAKODA]

Pühakoda on kõiksuse kujutis, tunduvalt madalam originaalset tegelikkuses, kuid võrreldamatult kõrgem temast mõtte poolest. Pühakoja mõte aga on selles, et ta on kõiksuse projekt, milles on elustatud kõik see, mis originaalis on surmatud, ja kus kõik elustatu on saanud seni pimedada olendi teadvuseks ja juhtijaks. Isegi kõige suurem pühakoda on tühiselt väike võrreldes kõiksusega, mida ta kujutab; kuid selles suuruselt tühisel on surelik, piiratud olevus püüdnud kujutada mõõtmatu, piiratud kaugust, sügavust, laiust, kõrgust, et asetada temasse kõik, mis pimedas looduses ilmus elusana vaid hetkeks. Selle ajalisel efemeerse olemise on inimene muutnud argipäevaseks (ühapäevaseks) taastamise kiiruse poolest,³ sest mida lühem oli taastamise aeg, seda sisukam ja laiem oli ta mahult, hõlmates kogu minevikku. Mõõtmatus, väge, elu on inimlaps sunnitud kujutama pühakojas skulptuurina, maalina, ikoonina, võttes appi heli, sõna, kirja ja lõpuks kujutanud iseendas, elavates surnuid; ja sel moel sai ühisest palvest jumalateenistus pühakojas. (571.)

[MUUSEUM]

Muuseum on kõigi inimeste kui kõikide elavate kogu ühise mälestuse väljendus, mälestus, mida ei saa eristada mõistusest, tahtest ja teost, mitte kadunud asjade, vaid kaotatud inimeste mälestus. Muuseumi tegevus väljendub kogumises ja taastamises, mitte ainult säilitamises; see ei saa olla passiivne, ükskõikne lahkkelide väljendus ja ükskõikne ka sellest lähtuvate kaotuste suhtes; ta ei saa olla ka lahkkelide ja kaotuste suhtes osavõtmatu te idealistide kogu, kes elavad ebamaise eksisteerimise mälestuses ja igatsevad sinna tagasi minna, nagu see oli Platoni muuseumis. Muuseum ei saa olla realistide kogu, kes toetavad sedasama, mis tekitab tüli ja kaotusi; lõpuks ei saa ta olla ka tüli mälestusmärkide hoidjaks, nagu me näeme seda kaubakontorites, tööstusmuuseumides, juriidilistes arhiivides, mis ei ole mitte heatahtliku mälestuse, vaid hoopis pika viha kehastajaks. (596.)

Tõeline muuseum on kõigi kolme mälus ühendatud hingeväe muuseum, s.t ta väljendab hingelist üksmeelt ja täiust, sest ta

³Fjodorov peab silmas argiseid pühakodasid, mis ehitati valmis ühe-kahe päeva jooksul tavaliselt üldrahvalikust õnnetusest (katk, sõjad jne) pääsemise mälestuseks.

ei ole mõistus, mis üksnes taipab, ühtlasi elab ta läbi kaotusi ja mitte ainult ei ela läbi (s.t mitte ainult ei leina), vaid ka tegutseb kaotatu tagasisaamise, hukkunute elluäratamise nimel.

Museum ei lase eemaldada üleüldisest hüvest ei teadmist, ei tõe, ei kunsti — vaid ainult mälu teeb *hüve* üleüldiseks. (460.)

ORVUPÕLVE LÕPP: PIIRITU SUGULUS

Igatsetud päev, aegade algusest oodatud ääretu taeva juubeldus saabub ainult siis, kui maa, neelanud musttuhat põlvkonda, kantud ja valitsetud taevalikust pojaarmastusest ja teadmisest, hakkab tagasi andma allaneelatuid ja asustama nendega taevasi, praegu hingetuid, külmalt ja justkui kurvalt meid vaatavaid tähemaailmu; kui, kogudes ja elustades nende põrmu, kes andsid meile elu või andsid meile ära oma elu, me ei hakka seda enam muundama toiduks endale ja järeltulijatele, milleks me olime sunnitud eraldumise tõttu ja vajadusest elatuda sellest, mis oli kogunenud meie väikesel planeedil. Juba võimelised looma oma keha elementaarstiihiatest ning tundes ainet ja tema jõudu, asustavad taastatud minevikupõlvkonnad maailmu ja hävitavad nende vaenu... Tõesti algab alles siis päikese tants, mida rahvas arvab ka praegu nägevat esimese lihavõttepüha hommikul; rõõmustavad siis ka arvukad tähekoorid. Poetide nägemus, mis isikustas või isastas maailmu, saab tõeks. Kuid personifikatsioon või täpsemalt patrofikatsioon ei ole edastatud mitte enam mõttes, kujutluses, vaid päriselt. Enneaegne patrofikatsioon aga, mis elab rahvaluules ja poetide loomingus, ütleb selgelt, et igatsetud päev on kõikide aegade ja rahvaste lootus, mida oodatakse ammusest aegadest saadik. *See päev, mille Issand loob meie enda kaudu*, ei saa teoks mitte Päikese näilise liikumise ega Maa tegeliku liikumise abil, vaid poegade ühistegevuse kaudu, kes on hakanud armastama isade Jumalat ja on täis sügavat osadust kõigi lahkunutega. Maa saab esimeseks täheks taevas, mis ei liigu mitte pimeda langemisjõu tõttu [*сила падения*], vaid mõistuse abil, mis taastab ja ennetab langemist ja surma. Miski ei ole enam kaugel, kui hakkame nägema maailmade kõiksuses kõikide möödunud põlvkondade kõiksust. *Siis on kõik oma, mitte enam võõras*; ja siiski avaneb kõigi jaoks ääretu laius, kõrgus ja sügavus, see aga pole rõhuv ega kohutav, vaid vastav piiritule igatsusele, ääretule elule — elule, mis nii kohutab tänast kurnatud, haiget, budatsevat põlvkonda. See on igavesti uus elu, vaatamata oma ürgsusele, see on kevad ilma sügiseta, hommik ilma õhtuta, noorus ilma va-

naduseta, ülestõusmine ilma surmata. Kuid ka siis on ikka alles nii sügis, õhtu kui pime öö, nagu jääb ka kannatuste põrgu, mis oli olemas inimkonna praeguses ja möödunud elus —, ent ta jääb ainult kujutlusele nagu läbielatud mure, mis teeb väärtuslikumaks helge ülestõusmispäeva. See päev tuleb oivaline, suurepärane, ent mitte imepärane, sest *ülestõusmine ei saa teoks mitte ime, vaid teadmise ja ühise tööga.*

Igatsetud päev, sajandejid oodatud päev *saabub Jumala käsul ja inimese teol.* (528–529.)

Kirjandus

- Berdjaev 1990 = Бердяев Николай. Русская идея: Основные проблемы русской мысли 19. века и начала 20. века. — *О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья.* Москва: Наука, с. 43–271
- Fjodorov 1982 = Федоров Николай Федорович. Сочинения. Москва: Мысль
- Florovski 1990 = Флоровский Георгий. Пути русского богословия. — *О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья.* Москва: Наука, с. 272–378
- Hagemester, Michael 1989. *Nikolai Fedorov: Studien zu Leben, Werk und Wirkung.* München: Verlag Otto Sagner
- Kogan 1990 = Коган Леонид. Философия Н. Ф. Федорова. — *Вопросы Философии*, № 11, с. 74–84
- Semjonova 1990 = Семенова Светлана. Николай Федоров: Творчество жизни. Москва: Советский писатель
- Solovjov 1909 = Соловьев Владимир. Письма Владимира Сергеевича Соловьева. Т. 2. Санкт-Петербург: Общество "Польза"

Voldemar Kanro-Pool. SEISEV DAAM
(Tušš)

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

77.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

31. jaanuar 1946. a.

[---]

4. 16. jaanuaril k.a. korraldas SARKi maakonnaosakonna operatiivgrupp koos hävituspataljoni võitlejatega operatsiooni Pärnumaa Halinga valla Uuetoa talus, mille tulemusena võeti kinni illegaal Eduard Augusti p. Uuetoa, sünd. 1918. a., pärit Halinga vallast, endine "Omakaitse" aktiivne liige. Arreteerimisel võeti viimaselt ära käsitsi kirjutatud nõukogudevastane lendleht (lendlehe koopia on lisatud).

[---]

25. jaanuaril k.a. saabus Võrumaa Urvaste valla Urvaste külanõukogusse 22. kaardiväediviisi van.-leitnant Polujektov, et viia läbi vestlus NSVL Ülemnõukogu valimistest. Külanõukogu hoonesse kogunes rühm hävituspataljoni võitlejaid ning kohalikke elanikke.

Kell 18.30 tuli külanõukogu hoone juurde 9-liikeline relvastatud rühm, mille ühel liikmel olid vanemleitnandi pagunid. Viimane koos kahe relvastatud mehega sisenes külanõukogu hoonesse, kus tutvustas end kohalolijaile eesti kaardiväekorpuse sõjaväelasena ja hakkas nendega vestlema.

Mõne minuti pärast tulid külanõukogu hoonesse teised relvastatud grupi liikmed ja kasutades käed üles, tegid hävituspataljonlased relvituks ning tapsid vintpüssilaskudega 3 hävituspataljoni võitlejat ja ühe naise ning haavasid ühte hävituspataljonlast.

Kallaletungi hetkel oli van.-leitnant Polujektov teel kohalikust koolist külanõukogu hoonesse. Bandiite märgates haaras ta püstoli

Algus 1991. aasta 10. numbris.

ja hakkas tulistama, kuid bandiidid tapsid ta. Viimased võtsid kaasa 1 kuulipilduja, 2 automaati, 3 vintpüssi ja ühe püstoli ning kadusid.

Tapetud on hävituspataljoni võitleja Eduard Rummi, ta naine Aleksandra Rummi, kohaliku sidesõlme juhataja, hävituspataljoni võitleja Herval Haukas, hävituspataljonlane Karl Hauk ja van.-leitnant Polujektov. Haavatud on hävituspataljoni võitleja Johannes Hauk. Teisi kohalolnud talunikke ei puutunud.

Abinõud: Sündmuskohal on SARKi maakonnaosakonna operatiivgrupp, kes otsib bandiite. Jälituse ja bandiitide likvideerimise juhtimiseks sõitis Võrumaale ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülem major Živaga.

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 80-84. Koopia. Tõlge vene keelest.

Koopia.

Ajaleheveergudel kritiseeritakse tihti kodanlik-natsionalistlikult meelestatud inimesi ja neid inimesi, kellele sakslased jätsid hea mulje. Selliseid ajaleheartikleid jälgides katkeb lõppude lõpuks kannatus. Mitte sellepärast, et ma ise oleksin sakslastest heal arvamusel — ei, ma vihkan neid niisamuti nagu kõiki teisi okupante meie maal. Ma tahaksin veidi selgitada vene [?!] rahva olukorda.

Purustavad sõjad on jäänud minevikku ja korrespondendid teevad suurt tööd selles asjas. Meie, kõige lihtsamate inimeste jaoks peaks justkui olema rahuliku ülesehitustöö ajajärk. Kuid seda pole märgata sellises ulatuses, mida nõuab praegune ajajärk. Kahtlemata kerkib küsimus: miks? Kaevatakse tööjõu vähesuse üle, mis on ka osaliselt õige, sest sõjajumal lõikas oma vilja, kuid see on siiski tilk vett meres. Tööjõu vähenemisse andis olulise panuse "õitsev nõukogude kord".

Hall katk on kinni püüdnud kümneid tuhandeid tööjõulisi mehi ja naisi, kes istuvad ilma tööta "näljas". Lisaks veel peks ja piinamised, mida ei saa varjata.

Seepärast ei kaitse iga veel vabaduses elav inimene ennast mitte seepärast, et ta on süüdlane. Süü seisneb selles, et me oleme eestlased ja mõtleme nagu eestlased — just nii. Kuid Vares, Veimer jt. on samuti eestlased, nagu ka Mäe, Angelus jt. olid eestlased, ehkki reeturid.

Reeturite palk on ette määratud. Õnneks on meil säärast vääritut elementi väga vähe. Nende kohta võib otse öelda: kes reedab oma isamaad ja ainult vehib sulega, see pole väärt kandma inimese nime. Te ütlete, et rahvas ise valis endale selle tee! Küsin, miks see nn rahvavõim seisab veristel vene timukatel ja miks istuvad vanglas kümned tuhanded

inimesed, keda saadetakse Venemaale hukkuma? Kui see on rahvavõim, miks peavad siis kümned tuhanded inimesed end peitma metsas?

Küsin veel kord: kui see on tööliste ja talupoegade võim, miks ükski aus tööline linnas ega ükski talupoeg maal ei kiida seda võimu, välja arvatud need isikud, kes pole kunagi tahtnud töötada, ei maal ega linnas. Nn paadialused ja sulid on nüüd riigitegelased ning neile kuuluvad vastutavad ametikohad.

Maal on aktivistideks need, kes on oma vara maha joonud või kel on muid puudujääke. Selline on proletariaat, nagu teravalt öeldakse — poolearulised. Riigiparaat koosneb sellistest vaimset ja hingeliselt pimedatest inimestest, kes pole võimelised end vaos hoidma ja vastutama oma tegude eest. Kes ei suuda ega oska olla oma käitumise, tegevuse, vaimsete ja hingeliste omadustega rahvale eeskujuks, sellise inimese vastu pole rahval usaldust.

Valla juhtivad töötajad on sõitnud laiali, et teha selgitustööd riiklike viljavarumisülesannete täitmiseks. Ja milles see selgitustöö seisneb?

Ähvardati istuma panna kõik need, kes kohe ei täida normi, arvestamata seda, kas vili on pekstud või ei; kui selgitajad aga nina täis võtsid, oli lõpp ka selgitustööl. Ja selliseid peab rahvas usaldama, kes hoiavad võimu oma käes ainult ähvardustega.

Nõukogude võim kardab kuulujutte. See räägib kõigepealt praeguse võimu nõrkusest ja ebapiisavast informatsioonist. Nõukogude võimu eesmärgiks on rahvast eemal hoida sündmustest välismaal. Selline olukord kutsub rahva hulgas esile kõikvõimalikke kuulujutte.

Samuti mustatakse ajaleheveergudel Rootsit tema kavatsuse eest Põhjabloki luua, mille eksisteerimist meil eitatakse. Kuid fakt jääb faktiks: põhjariikide bloki eksisteerib ja bloki koosseisu kuulub ka Eesti. See on vaieldamatu fakt.

Venelased ei taha muidugi kuuldagi sellest, kuid neil tuleb ikkagi Eestiga jumalaga jätta. Ka see on fakt, et Ameerika ja Inglismaa kutsuvad Venemaad liitunud rahvaste vastastikule koostööle, kuid see tähendab, et Venemaa peab alluma Ameerika nõudmistele. Ma ei haka lähemalt selgitama, kuid ütlen, et kõikidele riikidele antakse tagasi nende riigipiirid, mis eksisteerisid kuni 1. septembrini 1939. aastal. See on üks Atlandi deklaratsiooni punkte. Ameerika ja Inglismaa jäävad truuks sellele deklaratsioonile, ellu viib selle aga aatomipomm.

78.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

6. veebruar 1946. a.

[--]

Ööl vastu 27. jaanuari k.a. rebisid tundmatud kurjategijad Valga linnas seintelt ja reklaamtahvlitelt maha hulga NSV Liidu Ülemnõuko-

gu valimiste agitatsiooniplakateid. Tarvitusele võetud abinõude tulemusena võttis SARKi maakonnaosakond 29. jaanuaril k.a. kell 22 kinni järgmised alaealised, kes rebisid maha NSVL Ülemnõukogu saadikukandidaatide portreedega plakateid:

- 1) Vaine, Jaan Anissi p., sünd. 1928. a., Valga elektriijaama montöör;
- 2) Vaine, Eduard Anissi p., sünd. 1929. a., ilma kindla tegevusalata;
- 3) Veike, Raimund Augusti p., sünd. 1931. a., Valga raudteekooli nr. 2 õpilane;
- 4) Johanson, Eino Ludvigi p., sünd. 1931. a., Valga 2. mittetäieliku keskkooli õpilane.³¹

Läbiotsimisel leiti ja võeti Jaan Vainelt ära saadikukandidaadi autobiograafia ja portreega plakatitükk ning üks padrunihülss.

Eduard Vainelt leiti kodanliku Eesti endise presidendi Pätsi portree.

Ülekuulamisel tunnistasid kinnivõetud, et olles natsionalistlikult meelestatud, leppisid nad omavahel kokku rebida maha ja hävitada Valga linnas NSVL Ülemnõukogu valimiste puhul üles pandud plakatid.

[---]

Õöl vastu 25. ja 26. jaanuari k.a. rebisid tundmatud kurjategijad Võrus maha märkimisväärse hulgal NSV Liidu Ülemnõukogu saadikukandidaatide portreedega agitatsiooniplakateid.

25. jaanuari õhtul k.a. võeti Võru linna tänaval kinni plakateid maha rebiv kodanik Vilja Tammemägi, pärit Antsla vallast, kulaku tütar, kohaliku keskkooli 9. klassi õpilane.

Jätkates plakateid maha rebivate isikute otsimist, võttis SARKi maakonnaosakond 31. jaanuaril k.a. kinni rühma kohaliku keskkooli 9–10-klasside õpilasi. Kinni on võetud:

- 1) Lees, Aino Augusti t., sünd. 1926. a.;
- 2) Sild, Maimu, sünd. 1928. a.;
- 3) Kesamaa, Erika Karli t., sünd. 1927. a.;
- 4) Olesk, Aino Eduardi t., sünd. 1927. a.;
- 5) Ojamaa, Kai Alfredi t., sünd. 1928. a.;
- 6) Lehtmets, Iie [?] Gustavi t., sünd. 1928. a.

Uurimisel tunnistasid kinnivõetud, et olles ühinenud illegaalseks grupiks "Vaba Eesti eest", korraldasid nad kaks illegaalset koosolekut, kus võtsid endale eesmärgiks seada sisse side "metsavendadega" ja levi-

³¹ Nimetatud rebisid Nõukogude tänaval maha saadikukandidaat Kazakova portreega plakateid. Jaan Vaine sünniaastana on teisel kirjas 1925; viimane nimekuju on mõlemas dokumendis Эгансон. Vt samas, lk 76.

tada nõukogudevastaseid lendlehti, eesmärgiga ajada nurja valimised, pannes neid lendlehti korterite postkastidesse.

Arreteerituil on ära võetud 111 nõukogudevastast lendlehte, mida nad kavatsesid levitada nimetatud viisil.³²

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 94–95. Koopia. Tõlge vene keelest.

79.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA ERITEADE

13. veebruar 1946. a.

10. veebruaril k.a. võtsid SARKi Võrumaa osakonna töötajad Võrust Rõuge valda viiva tee 4. kilomeetril kinni Võru keskkooli vanemate klasside õpilased, kes püüdsid telegraafipostidele kleepida nõukogudevastaseid lendlehti:

1) Veski, Heino Voldemari p., sünd. 1928. a., 9. klassi õpilane;

2) Kaska, Valev Jaani p., sünd. 1929. a., 10. klassi õpilane;

3) Tammemägi, Hans Rudolfi p., sünd. 1929. a., 9. klassi õpilane.³³

Läbiotsimisel võeti kinnivõetuilt ära 259 nõukogudevastase sisuga lendlehte, sh. nõukogudevastase ajalehe "Ugandi" eksemplar.

Kõikide lendlehtede eesmärgiks oli nurja ajada NSVL Ülemnõukogu valimised.

On kindlaks tehtud, et kinnivõetuid varustas nõukogudevastaste lendlehtedega endine Võru keskkooli 10. klassi õpilane Kalju Liik (arreteeritud).

Uurimine jätkub.

Lisa: 3. lehel.

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 106–109. Koopia. Tõlge vene keelest.

³²Teisal on "märkimisväärset hulgal" täpsustatud "kuni 40 tüki"; Lehtmetsa eesnimi on mõlemas dokumendis *Mec*; ka on täpsustatud rühma tegelikku tööd: agitatsiooniplakatite maharebimine ja nende tindiga ülevõõpamine. Vt samas, lk 77.

³³Teisal on *Kask, Valer* sündinud 1928. aastal ja 9. klassi õpilane, *Hans Tommemägi* 10. klassi õpilane ja *Seino Veske* sündinud 1929. aastal. Vt samas, lk 120.

UGANDI

Nr. 4 1. veebruaril 1946. a. 2. aastakäik

Võru vabastamine

Pärast Tartu kiiret vabastamist arenes pealetung Võru suunas ja 1. veebruari 1919. aasta keskpäeval sisenesid Tallinna Kaitseliidu pataljoni võitlejad Võrru. Linnas valitses masendav vaikus, lõuna poolt tõusid mustad pilved, varjates taeva. Sellele pimedusele vastas tookord ka rahva meeleolu.

Millist rõõmu võib valmistada elu, kui sind jälitab terror, nagu sel korral, kui Võru lähedalt leiti laibad. Nii nagu 1941. aastal ja praegugi, ohverdas tookord palju süütuid eestlasi oma elu. Strateegiliselt tähtsa Võru kaotamine oli kommunistidele ebameeldiv löök. Veel püüdsid nad Võrut tagasi saada, tungides ägedalt peale Haanja poolt. Pealetung löödi tagasi, kuid paljud meie vapratest ratsaväelastest andsid oma elu.

Vabariigi ajal püstitati kangelaste ühishaudadele mälestusmärgid. Kommunistide terrorivõim hävitas nad. Mälu nähtavaid märke võib hävitada, kuid ka kõige suurem omavoli ja terror ei suuda meie hingest välja rebida tänutunnet ja mälestust.

Kangelased! Võru pole Teid unustanud!

Kindlalt vastu tulevikule!

Mõned on lõonud lootusetult käega, kaotades lootuse vabaneda punasest terrorist. Kuid need on vaid üksikud liikmed meie rahva hulgast, need, kes on unustanud võitluses saavutatu.

Nad põhjendavad oma naiivseid mõtteid sellega, et Nõukogude Liit on suur ja meid ei toeta keegi, ühesõnaga — oleme kadunud jne. Need on need, kes on kaotanud usu oma võimetesse ja kes aktiivse üldise vastupanu asemel nähtavasti hoiavad kõrvale lootusetust võitlusest. See puudus tuleb kõrvaldada: see oli meie vägede taganemise põhjus Vabadussõja alguses ja võib tulevikus otsustada meie saatuse.

Ainult tugeva sisemise üksmeelega ühendatud rahvas võib võita. On vaja kogu rahvas tervikuna tõmmata kaasa Vabadussõtta, vaimselt ühendada, organiseerida kindla juhtimise all ühtekokku — sellest sõltub meie edu ja võit.

Tuleb liituda meie isamaa partisanide juhtimise alla, peab organiseeruma, et suurema eduga astuda punase terrori vastu. Meid ei tohi hirmutada meie paremate poegade ja tütarde halastamatu jälitamine, meid ei veena koosolekute loosungid parteilaste ja parteitute kõlavate nimedega, meid ei vii eksitusse igasugused muud sarnased pettema-nöövrid.

Eestlased teavad, mis tähendab anda oma hää bolševikele: see tähendab kuritegu iseenda ja oma kaasmaalaste vastu, see tähendab meie kadumist Balti mere kaldalt.

Eestlased, seepärast ärge andke oma hääli bolševikele.

Peab olema kindel oma jõus, vaatamata meie arvule. Kui rahva arv oleks ta jõu tingimus, ei eksisteeriks väikeseid rahvaid üldse.

Tuleb võidelda ja alati tegutseda julgelt ja sihipäraselt, järgides üht eesmärki — vabadust — järjekindluse ja kannatlikkusega, mis on omane eestlastele. Siis ootab meid abi väljastpoolt. Võtame selle abi vastu elujõulise rahvana, kes nõuab seda oma õiglaste eesmärkide jaoks.

[---]³⁴

80.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

16. veebruar 1946. a.

[---]

SARKi Virumaa osakonna poolt bandiitlike elementide ja illegaalide rühmade lagundamiseks ja metsast väljatoomiseks tarvitusele võetud abinõude tulemusena ilmus 29. jaanuaril k.a. Roela vallas tegutsevasse SARKi maakonnaosakonna operatiivgrupi juurde end süüdi tunnustama relvastatud illegaalide grupi pealik Eduard Antoni p. Lainevool, sünd. 1911. aastal, kes varjas end Roela vallas.

Ülekuulamisel seletas Lainevool oma vabatahtlikku väljatulemist metsast sellega, et ta otsustas osa võtta NSVL Ülemnõukogu valimistest, lootuses saada amnestia.

Lainevool on legaliseeritud ja saadetud tagasi metsa ülesandega tuua välja ta rühma neli ülejäänud liiget.

31. jaanuaril k.a. täitis Lainevool ülesande ja tõi SARKi maakonnaosakonda oma rühma varjul olnud liikmed. Viimased on legaliseeritud.

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülem major Živaga.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 115. Koopia. Tõlge vene keelest.

³⁴Kaks ülejäänud artiklit kannavad pealkirju "Leitnat Julius Ku-perjanov" ja "Paju lahing".

81.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
ERITEADE

27. veebruar 1946. a.

[---]

4. 14. veebruaril k.a. arreteeris ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp läbiviidud operatsiooni tulemusena Pärnumaal Rajangu vallas ühe bandiidijõugu pealikest (Saare juhitud bandiidirühmast) Johannes Martini p. Variku, sünd. 1909. a., kes põgenes 1945. a. arreteerimisel RJRK organite käest.

On kindlaks tehtud, et Varik oli 15. septembril 1945. aastal toimuma pidanud Pärnumaa Mõisaküla linna riigiasutustele kavandatud rünnaku ettevalmistuse organiseerija.

Bandiitide abistamise ja varjamise eest on arreteeritud Alma Kõiv.

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülem major Živaga.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 162. Koopia. Tõlge vene keelest.

82.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
ERITEADE

1. märts 1946. a.

1945. aasta juuni alguses sooritati Pärnumaal Mõisaküla ja Kilingi-Nõmme vahelisel maanteel varitsusest terroriakt Mõisaküla linnanõukogu esimehe sm. Avarsoo ja ta autojuhi vastu.

RJRK maakonnaosakonna organiseeritud tapjate jälitamine siis tulemusi ei andnud.

Hiljem, alates 1945. aasta novembrist kuni detsembrini muutus Pärnumaal Rajangu, Saarde, Tihemetsa, Laiksaare ja Tali vallas alama astme nõukogude aktivistide ja nende perekondade tapmine süsteemiks. Relvastatud kallaletungid hävituspataljoni võitlejate ja uusmaasaajate taludele ja nende talude röövimised olid tavaline nähe.

Bandiitide otsingud jäid pikka aega tagajärjetuks.

1945. aasta detsembri keskel saatis ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakond Pärnumaa kaguosa valdadesse operatiiv- ja uurimisgrupi eesmärgiga paralüseerida terroritegevus ja likvideerida banditism. Agentuur- ja uurimistoimingute realiseerimise käigus tehti terroristide bande jälitamisel kindlaks, et seda bandet juhib leitnant Saar.

Uurides kanaleid, mille kaudu bande liikmed pidasid sidet abilistega, sai operatiivgrupile teatavaks, et 1945. aasta veebruarist elab

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Rajangu vallas illegaalselt Karl Kask, 35–36-aastane, pärit Pärnumaalt Häädemeeste vallast, kes enne sõda oli Saksa luure agent, sõja ajal aga töötas sakslaste luureorganis ja tal oli kapteni auaste.

Koos bandiit P. Elmistega tappis Karl Kask 22. juunil 1945. aastal Mõisaküla—Kilingi-Nõmme teel varitsusest Mõisaküla linnanõukogu esimehe sm. Avarsoo ja ta autojuhi.

Pärast sooritatud tapmist sai Kask teda jälitavate hävituspataljoni võitlejate käest jalast raskesti haavata ja oli kuni 1945. aasta septembrini metsas ravil spetsiaalselt rajatud punkris. Pärast ravi alustas aktiivset nõukogudevastast tegevust, eelkõige terroritegevust, mis oli suunatud Pärnumaa lõunaosa valdade nõukogude ja parteiaktiivi vastu. Esitades end leitnant Saare ja major Rebasena, organiseeris ta 1945. aasta septembris ja oktoobris kodumaa reetureist, riisujaist, bandiitidest ja teistest illegaalidest, kes varjasid end Nõukogude võimuorganite eest, paljuliikmelise bandiitlik-mässulise grupi.

Väikeste gruppidena tegutsedes varjas Kase bande end põhiliselt spetsiaalselt rajatud punkrites.

16.–21. veebruarini k.a. andis ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp koos SARKi maakonnaosakonnaga otsustava löögi Karl Kase bandiidigrupi pihta. Tapetud on 7 bande liiget ja kinni võetud 12 bandiiti. Lisaks on arreteeritud 12 aktiivset bandiitide abistajat.

Tapetute hulgas on:

1) Kask, Karl, 35-aastane, pärit Pärnumaalt Häädemeeste vallast. Lõpetas kodanliku valitsuse ajal Tallinnas sõjakooli. Enne sõda oli Saksa luure agent. Sõja ajal töötas sakslaste luureorganis kapteni auastmes. Pärast sakslaste minemakihutamist Eesti NSV territooriumilt esitas end leitnant Saarena ja major Rebasena. Bandiidirühma pealik. Terroristlike aktide ja metsikute tapmist organiseaator ja juht. Oli relvastatud kuulipilduja, püstoli, automaadi ja granaatidega. (Tapetud bandiitide enda poolt.);

2) Bandiit hüüdnimega Habe, umbes 25-aastane, pärit Tallinna linnast, eestlane, teenis Saksa armees autojuhina. Bandiidirühmas 1945. aasta juunist. Oli relvastatud automaadi, poolautomaadi ja püstoliga. Ühe alarühma pealik, terrorist;

3) Sepp, Endel, 29-aastane, pärit Pärnumaalt Saarde vallast, eestlane. Ajal kui Eesti NSV olid okupeerinud sakslased, teenis Soome armees ohvitseri aukraadis. Bandiidirühmas 1945. aasta juunist. Oli relvastatud poolautomaadi ja püstoliga "TT". Bandepealik Kase adjutant, terrorist;

4) Paltman, Harri, 20–23-aastane, pärit Pärnumaalt Kilingi-Nõmme linnast, eestlane, Punaarmee desertöör. Bandiidirühmas 1945. aasta oktoobrist. Oli relvastatud "Parabellumi" ja automaadiga. Terrorist;

5) Päärson, Jaan, 50-aastane, pärit Pärnumaalt Saarde val-

last, eestlane, sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" vabatahtlik. Bandiidirühmas 1945. aasta oktoobrist. Oli relvastatud revolvriga "Nagaan". Terrorist;

6) Kull, Jaan, 50-aastane, pärit Pärnumaalt Tihemetsa vallast, eestlane, sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" vabatahtlik liige. Bandiidirühmas 1945. aasta oktoobrist. Oli relvastatud püstoli ja kahe vintpüssiga. Terrorist;

7) bandiit hüüdnimega "Krau", tema ka Raul ja Asuküll, 25-aastane, pärit Valgamaalt, eestlane, teenis Saksa armees. Bandiidirühmas 1945. aasta juunist. Oli relvastatud vintpüssiga. Alarühma pealik, terrorist.

Elusalt on kinni võetud ja arreteeritud:

1) Niemenen, Arno Arturi p., hüüdnimi Pekka, sünd. 1923. aastal, pärit Pärnumaalt Tihemetsa vallast, eestlane, keskharidusega, teenis Saksa armees. Bandiidirühmas 1945. aasta septembrist. Oli relvastatud saksa püstoliga. Terrorist;

2) Andreson, August Jaani p., sünd. 1905. aastal, pärit Pärnumaalt Laiksaare vallast, eestlane. Teenis 1944. aastast vabatahtlikuna Saksa armees autojuhina. Bandiidirühmas 1945. aasta oktoobrist. Oli relvastatud vintpüssi ja "Parabellumiga". Terrorist;

3) Riis, Aleksander Jaani p., sünd. 1912. aastal, pärit Pärnumaalt Tihemetsa vallast, sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" aktiivne liige; teenis 1944. aastal Saksa armees. Bandiidirühmas 1945. aasta detsembrist. Oli relvastatud revolvriga "Nagaan". Terrorist;

4) Kandla, Sulev Ernsti p., sünd. 1923. aastal, pärit Pärnumaalt Mõisaküla linnast, keskharidusega. Teenis 1944. aastal Saksa armees. Bandiidirühmas 1945. aasta novembrist. Oli relvastatud poolautomaadiga. Terrorist;

5) Tamson, Ernst Juhani p., sünd. 1924. aastal, pärit Pärnumaalt Rajangu vallast, eestlane, teenis Saksa armees. Bandes 1945. aasta septembrist. Oli relvastatud saksa automaadi ja "Parabellumiga". Alarühma pealik, terrorist;

6) Rubin, Aleksander Hendriku p., sünd. 1884. aastal, pärit Pärnumaalt Tihemetsa vallast, sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" vabatahtlik, osales Nõukogude kodanike arreteerimistel. Bandiidirühmas 1945. aasta septembrist. Oli relvastatud vintpüssi ja püstoliga. Terrorist;

7) Kivits, Adolf Eduardi p., sünd. 1921. aastal, pärit Narva linnast, eestlane, keskharidusega. Teenis Saksa armees. Bandiidirühmas 1945. aasta aprillist. Oli relvastatud püstoliga; terrorist;

8) Elmiste, Peeter Andrese p., tema ka Must, Peeter, "Mulk", sünd. 1923. aastal, pärit Saaremaalt, eestlane, elas viimasel ajal Pärnumaal Abja vallas; teenis Saksa armees. Bandiidirühmas 1945. aasta juunist. Oli relvastatud poolautomaadi ja revolvriga "Nagaan". Terrorist;

9) Ruul, Aleksander Jaani p., sünd. 1910. aastal, pärit Pärnumaalt Tali vallast, eestlane, Kase bande aktiivne abiline, hiljem selle liige. Terrorist;

10) Varik, Johannes Mardi p., sünd. 1900. aastal, pärit Pärnumaalt Tihemetsa vallast, eestlane, endine sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" aktiivne liige; võttis osa Nõukogude kodanike mahalaskmistest. Alarühma komandör, terrorist;

11) Iir, Martin Mardi p., sünd. 1929. aastal, pärit Pärnumaalt Rajangu vallast, eestlane, õpilane, Kase bandiidirühma liige. Oli relativastatud käsikuulipildujaga. Diversant;

12) Varik, Mart Mardi p., sünd. 1891. aastal, pärit Pärnumaalt Tali vallast, eestlane, endine sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" aktiivne liige. Kase bandiidirühma liige, diversant.

Karl Kase juhitud terroristidebande likvideerimise ja ta liikmete arreteerimise käigus ning bande salajastest ladudest on ära võetud 4 käsikuulipildujat, 7 automaati, 25 eri süsteemi vintpüssi, 14 eri süsteemi püstolit, 1213 vintpüssipadrunit, 160 automaadipadrunit, 16 revolvri "Nagaan" padrunit ja 2 kuulipilduja tagavaratoru.

Lahingus bandiitidega sai kangelassurma ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna 4. jaoskonna ülema asetäitja nooremleitnant sm. Eigra.³⁵

Eluurimise käigus on kindlaks tehtud, et Karl Kase bandiidirühma liikmed on Pärnumaa kaguosa valdades sooritanud järgmised terroriaktid-tapmised:

1) 22. juunil 1945. aastal tapeti Mõisaküla ja Kilingi-Nõmme vahelisel maanteel varitsusest Mõisaküla linna täitevkomitee esimees sm. Avarsoo ja tema autojuht. Tapmisest võtsid osa bandepealik Karl Kask ja Peeter Elmiste.

Teades Avarsood kui Mõisaküla linna täitevkomitee esimeest, said bandiidid Karl Kask ja Peeter Elmiste teada Avarsoo väljasõidust Mõisakülalt Kilingi-Nõmme suunas ning korraldasid talle teel varitsuse. Auto peatati automaaditulega. Autost välja hüpanud Avarsoo ja auto-

³⁵28. veebruari operatiivteate järgi asus Saare rühma peapunker Tihemetsa vallas metsas. See oli tihnikus hästi maskeeritud ning koosnes 2-toalisest 5 aknaga puumajast koos sauna ja kaevuga. Operatsiooni käigus tapeti 7 ja võeti kinni 13 rühma liiget, lisaks arreteeriti 10 abistajat. Lisaks Kasele (tema ka Saar), Saare bande ühe alarühma pealikule "Habemele", Sepale, Saarele ja Päärsonile tapetud bande aktiivne liige Kiir ja liige Kulbak. Kinni võetud alarühmade pealikud Tomson, Anderson ja Kivits, aktiivsed liikmed Kandla ja Iir, liikmed Riis, Rubin, Neemenen, Kandla (nimi teist korda), Päärma, Pöder, Elmiste ja Mart Varik. Ühel operatsioonil sai surma ka operatiivgrupi saatja Jakov (Jaagup ?) Allik. Vt samas, lk 128-129.

juht hakkasid vastu tulistama, kuid said surmavalt haavata. Tulevahtuse käigus said bandiidid Kask ja Elmiste samuti haavata, kuid neil õnnestus varjuda;

2) Ööl vastu 25. septembrit 1945. a. tapeti Saarde vallas Sigaste külas maakomisjoni liige, hävituspataljoni võitleja Jakomäe ja ta ema ning haavati raskelt tema 18-aastast tütart.

Tapmise sooritasid Karl Kase ülesandel bandiidid Endel Sepp, "Krau" jt. Nimetatud bandiidid tungisid öösel tallu, kus Jakomäe elas, võtsid kinni Jakomäe ja ta ema, viisid nad metsa ning lasksid maha. Jakomäe naisel õnnestus varjuda. Lõpuks viskasid bandiidid majja granaadi, mille plahvatuse tagajärjel sai haavata Jakomäe 18-aastane tütar.

3) 17. oktoobril 1945. aastal tapeti Pärnumaal Tali vallas külavolinik Hents Oro ja tema naine Amanda Oro. Tapmine sooritati bandepealiku Karl Kase initsiatiivil ja Karl Kase, Endel Sepa, "Habeme", Harri Paltmani jt. osavõtul.

Bandiidid tungisid tallu, kus Oro elab, võtsid Oro ja ta naise kinni, viisid nad õue ja lasksid maha. Siis korraldasid talus laastava röövimise. Võttes talust hoburakendi, ladusid nad röövitud vara vankrile ja viisid enda juurde metsa punkrisse.

4) 13. novembril 1945. aastal tapeti Rajangu vallas Kamali külas külavolinik Tisler ja ta kolm pereliiget. Tapmine sooritati bandepealiku Karl Kase initsiatiivil ja Karl Kase, Niemeneni, Andresoni, Endel Sepa, "Habeme" jt. osavõtul.

Tungides Tisleri majja, ajasid bandiidid kogu pere ühte tuppa, korraldasid talus laastava röövimise, võtsid kaasa kariloomad. Pärast seda läksid nad tuppa ja lasksid maha kõik pereliikmed. Külavolinik ise jäi raskele peahaavale vaatamata ellu.

5) Samal päeval, pärast Tisleri perekonna tapmist tungis Karl Kask Rajangu valla Tuski küla voliniku Hilda Pärnametsa tallu ja laskis ta maha, mille järel metsikult surmas ta kaheaastase tütre.

6) 1945. aasta novembris tapeti Tihemetsa vallas külavolinik Kross, ta laps ja üks nõukogude aktiviste — tööline Maksim. Tapmine sooritati bandepealiku Karl Kase initsiatiivil ja Karl Kase, Endel Sepa, Kivitsa, Päärmani, Rubini jt. osavõtul.

Bandiidid tulid öösel vaikselt talu juurde, kus Kross elas, viskasid ta korterisse granaate, mille plahvatuse tulemusena tapeti nimetatud kolm inimest. Pärast tapmise sooritamist korraldasid bandiidid talus põhjaliku röövimise. Rakendades talus hobuse, laadisid bandiidid röövitü vankrile ja viisid enda juurde metsa punkrisse.

7) 1945. aasta detsembris tapeti Pärnumaal Laiksaare vallas külaaktivist Karl Kandla ja ta pere kolm liiget. Tapmine sooritati bandepealiku Karl Kase initsiatiivil ja Karl Kase, Paltmani ja Leo Hendriksoni osavõtul.

Bandiidid sõitsid öösel vaikselt talu juurde, piirasid selle sisse ja

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

tungisid siis majja, kus lasksid metsikult maha nii Kandla pere kolm liiget kui ka ta enda. Pärast tapmise sooritamist korraldasid bandiidid talus põhjaliku röövimise. Nad laadisid röövitud vara kahele vankrile ja viisid enda juurde metsa punkrisse.

8) Ööl vastu 24. detsembril 1945. aastal tapeti maa-aktivist ja uusmaasaja Leisson ja ta pere kaks liiget. Tapmine sooritati bandepeakliku Karl Kase initsiatiivil ja Karl Kase, Paltmani, Kandla, Tamsoni, "Habeme", Endel Sepa jt. osavõtul.

Bandiidid tungisid öösel tallu, siis Leissoni korterisse, lasksid maha nimetatud kolm isikut, sh. ka Leissoni, ning korraldasid siis talus röövimise.

9) Pöördudes pärast Leissoni tapmist tagasi enda juurde laagrisse, lasksid bandiidid hobuse saamiseks maha Tihemetsa valla sovhoosi hobusemehe Špruni, kes sõitis mööda teed.

10) 13. jaanuaril 1946. aastal tapeti Pärnumaal Rajangu vallas külaaktivist ja hävituspataljoni liige Kāgu. Tapmine sooritati alarühma pealiku Rauli initsiatiivil ja Rauli, Kivitsa, Riisi, Päärmani jt. osavõtul.

Bandiidid piirasid öösel talu vaikselt ümber, viskasid korterisse granaate ja tulistasid seda, mille tulemusena Kāgu sai surmavalt haavata.

11) 17. jaanuaril 1946. aastal tapeti külaaktivist ja uusmaasaja Ruul. Tapmine sooritati alarühma komandööri Rauli initsiatiivil ja Rauli, Sepa, "Habeme", Kivitsa, Riisi ja Niemeneni osavõtul.

Bandiidid tungisid öösel korterisse, kus Ruul elas, korraldasid talu ülekuulamise, viisid siis Ruuli õue, ajasid keldrisse ja lasksid püstolilasuga kuklasse maha. Pärast tapmist korraldasid bandiidid talus põhjaliku röövimise.

Teisi Karl Kase juhitud terroristide bande terroriakte täpsustatakse uurimise käigus.

Lisaks terroriaktidele ja röövimistele on Karl Kase bande sooritanud järgmised relvastatud kallaletungid:

1) 15. novembril 1945. aastal sooritasid Kase bandiidirühma liikmed ta juhtimisel relvastatud kallaletungi Kilingi-Nõmme linnale ja tulistasid seal. Bandiitide sihiks oli hõivata linnas auto, röövida kauplus, laadida röövitud kaup peale ja ära viia. Pärast ebaõnnestunud katset autot käivitada avasid bandiidid kuulipilduja- ja automaaditule riigiasutuste ja nende hoonete pihta, kus elasid hävituspataljoni võitlejad. Bandiidid tegid ühe võitleja relvituks, võtsid talt ära dokumendid ning kadusid siis metsa ilma oma eesmärgi saavutamata.

2) 30. novembril 1945. aastal sooritasid Karl Kase bande liikmed tema juhtimisel relvastatud kallaletungi Pärnumaa Saarde valla võitohasele. Bandiidid võtsid tehase üle 100 kilogrammi võid ja kadusid.

3) 1945. aasta novembris sooritas Karl Kase bandiidirühm tema juhtimisel ja 16 bandiidi osavõtul relvastatud kallaletungi kooperatiivile

Läti NSV territooriumil. Bandiidid lõhkusid kooperatiivi akna, viisid kooperatiivist välja palju väärtuslikke tööstuskaupu ja toiduaineid, laadisid röövitu vankreile ja viisid enda juurde metsa punkrisse.

Bandiitide tunnistuste ja neilt äravõetud dokumentide alusel on kindlaks tehtud, et 1945. aasta suvel olid Kase bande liikmed välja töötanud ja ette valmistanud Mõisaküla raudteejaama ründamise kava. Plaan nägi ette RJRK töötajate, SARKi vägede garnisoni ja miilitsa hävitamise, samuti teejaoskonna ülema sm. Fedotovi perekonna hävitamise. Teine väljatöötatud plaan nägi ette diversioonide korraldamist raudteel. Eelkõige kavatsesid bandiidid lõhkuda raudteetammi ning lasta õhku raudteesilla Laatre ja Abja jaama vahel.

Lisaks aktiivsele terroritegevusele andsid Kase bande liikmed välja ja levitasid nõukogudevastast ajalehte "Eestlane" (ajalehe tõlke koopia on lisatud).

Karl Kase bande arreteeritud terroristide ja nende aktiivsete abiliste süüasjas valmistatakse ette avalikku näidisprotsessi Pärnumaa töötajate ees.

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülem major Živaga.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 131-140. Koopia. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

MAAKEELES MOOSESE RAAMATUST KAROLINANI

Tekste kriminaalõiguse ajaloost. I osa: Moosese seadustest Karolinani. Koostanud Jaan Sootak. Tartu: Tartu Ülikool; Kriminaalõiguse ja -protsessi kateeder—Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, 1991. 111 lk.

Viimase poolsajandi jooksul on Tartu ülikoolis NSV Liidu ühtse õppeprogrammi põhimõtetele tuginedes õpetatud tulevasi juriste nn kehtivale seadusandlusele põhirõhku pannes. Nüüd teavad kõik, kui muutlik ja isegi skisofreeniline on see seadusandlus oma järjekindlusel. Võttes õpetamisel aluseks printsiibi, et alati tuleb lähtuda kehtivast seadusandlusest (mis muuseas normaalsemas ühiskonnas on samuti üks juurahariduse alusmõisteid), on nüü õpetajatele kui ka üliõpilastele jäänud saladuseks selline nõukogude õigusterminoloogia fenomen nagu "seadusandja" (*zakonodatel*). Seadusandja NSV Liidus oli pikkade aastate jooksul umbes nagu "must auk", kust absoluutselt prognoosimatult võis välja tulla uusi kriminaalseadusi kõige ootamatute sanktsioonidega, kuid alati standardse põhjendusega, et kõik tuleneb rahva tahtest ja on töötavate masside poolt juba eelnevalt heaks kiidetud. Vajaduse korral kinnitasid kas või kõige drakoonilisema seaduse vajadust veel "töötajate kirjad" vastuvõtmisele eelnenud päevade ajalehtedes ning direktiivid kas parteidokumentides või otsesed viited parteiliidrite kõnedes. Et seadused loodi nähtamatu seadusandja tahtel, siis ei saanud ju kellelki nõuda sidet eelmiste seadustega. Lokkama lõõnud seadusandlik nihilism (millest me pole vabanenud praegugi) ja suur õigustehniline lohakas eriti üleliidulisel tasandil viisid sageli ka eelnevate seaduste tühistamise "unustamiseni".

Veidi utreeritud sissejuhatus peaks põhijoontes seletama asjaolu,

miks on olnud kasulik mitmele juristide põlvkonnale suruda peale veendumust, et kriminaalõigusel (ja selle teoorial) ei saagi olla ajalugu, mis vääriks mingitki tänapäeva teadlaste tähelepanu. Ajalugu pidi enamasti jääma vaid kriitika objektiks või fooniks, millele viidates sai näidata kriminaalõiguse arengu progressiivsust sotsialistlikus ühiskonnas. Umbes sellise kriminaalfilosoofilise maailmapildi on Tartu Riiklikust Ülikoolist kaasa saanud nii vaadeldava teose koostaja kui ka retsensent.

Tartu Ülikooli kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri dotsendi, õiguskandidaat Jaan Sootaki (sünd. 1948) tee kriminaalõiguse ajaloo juurde pole kulgenud sugugi otseliinis. Tundes üliõpilaspõlves elavat huvi rahvusvahelise õiguse vastu (üheks väljundiks sai tegutsemine ülikooli Rahvusvaheliste Suhete Ringis), kirjutab ta prof. Abner Uustali (1915–1985) juhendamisel sellest valdkonnast ka oma diplomitöö. Kuid tööle asus noor jurist kõigepealt ENSV prokurööri abina, kellenä ta töötas Tallinnas aastail 1971–1974. Kiiresti tekib prokuratuuritöös rutiin ja ilmselt ülikooliaastatest tekkinud eneseteostuse tung viib vastset seadusesilma keelekursustele ning sunnib proovima sulge ka ilukirjanduse vallas. Uus etapp algabki 1974. aastal, kui Tartusse naasnuna leiab ta tööd TRÜ kriminaalõiguse ja -protsessi kateedris vanemõpetajana ning sellele ametile kaasnevalt alustab tööd ka oma väitekirja kallal, juhendajaks dots. Albert Paltser (1931). See etapp, tollaste standardite järgi küllalt lühike, oli üsna pikk J. Sootaki enese jaoks (oli aga üldiselt "tüüpiline" tollase teaduskonna suhtumisele noortesse õppejõududes) ja kestis veidi üle viie aasta. 1980. aastal Moskva Üleliidulises Juriidilises Kaugõppeinstituudis kaitsitud kanidaadiväitekirja "Преступления, совершаемые на почве конфликтов между супругами" oli valminud autorile rasketes tingimustes, sest kriminoloogia polnud ju vaba kriminaalstatistika salastatusest ning ka lausa otsesest võltsimisest. Töö kiideti oponentide poolt heaks ja anti soovitusi ka selle jätkamiseks doktoritööna. Püüdes hinnangut anda tagantjärele (ja kõrvalt), võib öelda, et üheks edu pandiks oleks võinud saada häbematu bluffimine statistikaga või siis just tol ajal teaduskonnast eraldunud kriminoloogia labori juhtimisele asumine (mida hakkas tegema prof. Eduard Raska (1944)). Ajaloo jaoks on aga selge, et J. Sootak ei valinud kumbagi teed ega püüdnud leida mingit kompromissi oma taotluste ja ümbritseva reaalsuse vahel. Jätkates aktiivselt kirjutamist erialal, tõlgib ta samas oma kursusekaaslase dots. Eimar Rahumaa (1948) koostatavale *Välispanoraamile* ja mujale materjale ning kirjutab kommentaareid *ENSV parandusliku töö koodeksile*, mis jäid autorist sõltumatutel põhjustel lõpuni viimata, nii et praegu käsikirjana on neil vist küll vaid ajalooline väärtus. Leidmata eneseteostust teadlasena, sest polnud ju mingit suurt huvitavat ülesannet, mis saaks sundida end tõeliselt pingutama, rakendus ta organisatsioonilisele tööle (ÜTÜ aseesimees ja esimees ülikoolis ning õigusteaduskonna prodekaan jne), kuid peatselt selgus siingi, et see eneseteostuse aseaine ei toonud ei õnne ega rahuldust, tunnustust

rääkimata. See kõik andis alust pöörduda tagasi kriminaalõiguse juurde ning seekord juba täiesti uuest aspektist. J. Sootak võttis ülikooli raamatukogust välja vanad kriminaalõiguse õpikud ja teaduslikud tööd. Paljusid nendest olid Tartu juristide käed viimati puudutanud enam kui nelikümmend aastat tagasi.

Tõeliseks avastuseks saab talle süüvimine oma eelkäija, kuulsa K. Bindingi õpilase Woldemar Eduard von Rohlandi (1850–1936) tegevusse kriminaalõiguse õppejõuna (ülevalde sellest ilmus aastal 1989 *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis*'es (868) lk 161–166). Saades ise neljakümneaastaseks mõistab ta, et paratamatult tuleb kõigepealt süüvida kriminaalõiguse instituutide ajalukku, abiks oma eelkäijate tööd ja erialane klassika saksa keeles. Ka tekkis tal siis esmakordselt võimalus täiendada end Berliini ja Leipzigi ülikoolis (küll veel endises DDRis), kus õnnestus tutvuda uema saksakeelse kriminaalõigusliku kirjandusega. Järgnevad aastad toovad veelgi võimalusi töötada lühemat või pikemat aega nii Helsingis, Stockholmis kui ka Freiburgis. Saksamaalt tuleb ta tagasi avardunud pilguga ja ühtlasi tõdemusega — kui rikkalikud on tegelikult kriminaalõiguse väärtuste osas Tartu ülikooli raamatukogu hoidlad. Hakkab tekkima ka plaan kirjutada kord Eesti juristidele maakeelne kriminaalõiguse õpik, mis oleks Tartu juuratudengitele sillaks Mandri-Euroopasse. Seda uut etappi võib nimetada tulevikus ka *Akadeemia*-perioodiks, sest kohe ajakirja esimestest numbritest peale saab temast selle aktiivne autor. Julgeme väita, et nendes artiklites peegeldub juba ka uus kvaliteet. On muidugi väga kahju, et ikka veel pole ilmunud tema kirjutatud kriminaalõiguse ajalugu.

Viimase lisana oligi tegelikult mõeldud retsenseeritav kogumik. Kuid lisade ilmumine enne põhiteost pole meie jaoks mingi ime. Asjasse vähem pühendatutele võiks tulevikus soovitada end küsimusega kurssi viimiseks lugeda siiski kriminaalõiguse ajalugu koos selle juurde mõeldud tekstikogumikega. See põhiliselt õigusteaduskonna õppevahendiks mõeldud teos peaks kindlasti huvi pakkuma ka üldse kultuuri- ja ajaloo huvilisele lugejale. Hõlmab ju õigus kultuurinähtusena liikumise ja paigalseisu vastuolu. Ühiskond on pidevas liikumises-muutumises, kuid selles liikumises ei puudu ka ajutine püsimine. Õigus fikseerib ühe osa tollest püsimisest, markeerides seda õigusnormidega. Nende normide tähtsus muutub aja jooksul, nad kaotavad tähenduse kehtiva (kõigile kohustusliku) seadusena, kuid sellega ei kaasne sugugi vajadus visata nad prügikasti (ka mitte "ajaloo omasse"). Vastupidi, just nüüd tuleb erilise selgusega ilmsiks vanade normide eriline omadus, mis seni oli jäänud nende sotsiaalse otstarbe varju. Kaotanud kehtivuse, saavad neist kultuurilise arengu tähistajad ning nad säilitavad oma väärtuse maailma üle mõtlemise vormi ning tehnikana. Antud kogumikuga on meile eesti keeles kättesaadavaks tehtud mitmed seadustekstide fragmendid läbi õhtumaise õiguskultuuri ajaloo. Koostaja ja tõlkija on suure osa

tekste valinud just sellest traditsioonist, millest lõpptulemusena lähtub ka meie endi Eesti õiguskultuur. Üks kõige olulisemaid õigusteaduse meetodeid on õiguse keele (kitsamas mõttes ka seaduse keele), tema sisemise loogika tundmaõppimine. Uurides nn klassikalisi seadustekste, ei tutvunud me mitte ainult juristide paljude põlvkondade vaimutöö viljaga — need on ka ühiskonna eksistentsi teatud vormeli formuleerimise etapid. Tulevastel juristidel oleks hädavajalik osata tabada selle arengu loogikat. Seda saab teha aga vaid suhtlemise tekstiga. Mitte mingil juhul ei ole viljakad lektori kinnitused ühe või teise teksti kohta, kui puudub võimalus ise sellega tutvuda. Ehk on see meile kui õhtumaise kultuuri kandjaile ka sisemiselt vajalik. Põgusadki kokku puuted varasemate seadustekstidega peaksid hõlbustama tänapäevase õiguskeele omandamist. Mõisted asetuvad siis oma loomulikkusse konteksti ja ilmutavad just siis omavahelisi seoseid kõige paremini. Muidugi muutub palju mõisteid aja jooksul (tihtilugu kaob ka see objekt, mida nad tähistasid tegelikult elus), kuid on mõisteid, mis säilitavad oma esialgse tähenduse erakordselt kaua. Paljud neist ulatuvad oma juurtega ajas koguni nii kaugele, kui meil üldse on võimalik midagi teada saada inimlike asjade kohta. Ning mis ehk veelgi üllatavam, nad ei näita praegugi mingeid kadumise märke. Tulevastel juristidel on nüüd võimalik seda kriminaalõiguse näitel ise jälgida. Sel on väga suur praktiline tähtsus, sest iseseisev oskus töötada seaduse tekstiga on ikka olnud juristi professionaalsuse näitaja. Olgugi et juristide õpetamine läbi oma eriala tekstide pole kellegile just tundmatu, pole seda Tartu ülikoolis eriti palju praktiseeritud. Oma eriala tekstide väljaandmiseni (olgu siis ajaloolises või võrdlevas plaanis) on jõudnud väga vähesed õppejõud. Omal ajal tegi seda prof. Leo Leesmit (1902–1986) rooma õiguse tekstidega (1940), mis olid küll ladina keeles. Lähemast ajaloost meenutagem prof. Igor Gräzini (1952) lugemikke poliitiliste õpetuste ajaloo kursuse juurde. Ka olulisemate õigusharude ajalugu (ja miks mitte ka tänapäev) võiks olla kaetud eestikeelsete tõlgetega tähtsamatest seadustekstidest.

Retsenseeritav kogumik on hea näide õnnestunud tekstivalikust. Koostaja on sünnilähtunud kahest põhimõttest: valida 1) sellised normatiivaktid, mis on hädavajalikud kriminaalõiguse ajaloo mõistmiseks üldises ajaloolises arengus ning 2) Eesti kriminaalõiguse ajaloo seisukohalt olulised tekstid (eelkõige talurahvaõigused). Toome sünnikohal ära nende loetelu: Moosese seadused sugukondliku kriminaalõiguse näitena; Babüloonia kuninga Hammurabi seadused; XII tahvli seadused — Rooma vabariigi aja tähtsaim õigusallikas — kui senise tavaõiguse süntees ning samas alus järgneva õigusloomeks; saali frankide õigus, üks germaani rahvaste tavaõiguse tuntumaid ja vanemaid üleskirjutusi; Vene õigus (Russkaja Pravda) ja Gotlandi õigus kui eestlaste lähimate naabrite õigused; liivlaste talurahvaõigus, Läänemaa (Saare—Lääne piiskopkonna) eestlaste talurahvaõigus, latgalite talurahvaõigus, s.t õigusnormid, mis võõramaised vallutajad olid kehtestanud maarah-

Arvustus

vale ja milles peaks peegelduma kõige enam meie oma õiguskultuur; süstematiseeritud Liivimaa rüütliõigus; Saksi õiguspeegel tüüpilise näitena keskaja kriminaalõigusest; Wormsi 1495. a Igavene Maarahu; keiser Karl V kriminaalkohtu seadustik (Karolina, *Constitutio Criminalis Carolina, Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karl's V*), Saksa Rahvuse Püha Rooma Riigi esimene üleriigiline kriminaal- ja kriminaalprotsessi koodex (1532). Nagu väidavad meie oma entsüklopeediadki, kehtis viimane ka meil XVI sajandist XVIII sajandi alguseni. Tõehuvides olgu märgitud, et antud kogumikus ei leia me siiski seaduste täielikke tekste, vaid nende kriminaalõiguse seisukohalt olulisemaid ja tüüpilisemaid katkeid (ainult liivlaste talurahvaõiguse tekst on esitatud täielikult). Tekstid on varustatud ka mõnede märkuste ning kommentaaridega. Need jätavad küll veidi eklektilise mulje, kuid ilmselt on koostaja lähtunud põhimõttest, et nü mõndagi tuleb ka loengute tarvis jätta.

Karolinaga algab aga uus periood kriminaalõiguse ajaloos ning on lootust arvata, et J. Sootak viib alustatu ka lõpuni, andes võimaluse tutvuda kriminaalõiguse uuema arenguga. Meie õiguskultuur vajab võimalikult kiiresti euroopalikku, kuid Eesti-keskset kriminaalõiguse õpikut. See peaks ilmuma paari lähima aasta jooksul. Julgeme loota, et retsenseeritav kogumik on vaid üks tõestus selle kohta, et J. Sootak on tegelikult juba tunnetanud meie nü olulist uut kriminaalõiguse paradigmat.

Peeter Järvelaid

MILLAL ÕPPISID EESTI NEKRUTID LUGEMA JA KIRJUTAMA?

Liivi Aarma. Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1990. 260 lk.

Eesti on õnnelik koht — siin võib ajaloolane pikka aega ja süvenemisega tegelda ühe uurimisülesandega. Mõödavoolav aeg aitab lühvida tööde konarusi, ehkki ajalooühilised peavad pikisilmi ootama uurimistulemusi. Kindlasti on nüümoodi ka Liivi Aarma tööga, sest esimesed nekrutinimekirjade alusel tehtud kirjaoskuse-uurimused avaldas ta 1970. aastate alguses.

Liivi Aarma raamat ei ole monograafia klassikalises mõttes. Suure osa mahust hõlmavad tabelid (72 lk) ning enamik teksti on selgitused nende juurde. Omaette tähelepanu vääriavad ulatuslik alapeatükk nekrutikorraldusest Eestis ja kokkuvõte, mida võiks vaadelda iseseisvate artiklitena.

Kindlasti ei ole vormiküsimus peamine, sest töö ülesehituse otustab autor ise, pealegi on statistilisel materjalil põhinevat uurimust üldse väga raske lugejale loetavaks teha. Liivi Aarmal on see õnnestunud, raamatust leiavad huvipakkuvat informatsiooni nii kirjaoskuse üldistustest kui lokaalilmingutest huvitatud ning sõjaajaloolased. Kirjaoskuse näitajaid vaatleb autor nii valdade kui ka kihelkondade, maakondade ja kubermangude kaupa. See on kiiduväärne, sest vahepeal olid kultuuriloolased hakanud eelistama kihelkondlikke üldistusi.

Kahjuks ei ole raamatu pealkirjas täpsustatud tegelikku uurimispiirkonda — Eestimaa kubermangu. Praegune kaanetekst tekitab raamatut kätte võttes liigseid lootusi. Lõuna-Eesti mandriosa kirjaoskust valgustavad andmed on raamatus üsna puudulikud ja neid on kasutatud ainult võrdluse korras. On ju Liivimaa Eesti-osa nekrutite formularnimekirju suuremal hulgal säilinud vaid Saaremaalt ja enamikku neist on autor ka kasutanud. Seega ei saa me Liivi Aarma raamatu puhul rääkida kogu Eesti kirjaoskuse käsitlusest.

Vaadeldava raamatu ilmumine on kindlasti sündmus eesti ajaloo-teaduses, eriti kooli-, haridus- ja kultuuriloolastele. Julgeksime väita, et esmakordselt eesti ajalookirjanduses vaadeldakse ühes teoses kooli ja kirjaoskust pidevas vastastikusel seoses. Liivi Aarma tõdemus, et kirjaoskuse laiem leviku aluseks on olnud organiseeritud õpetamine, on selle tõestusprotsessi lõpptulemus. Arvukatest tabelitest võime saada andmeid kooli olemasolu kohta mingis vallas ja sellest, kuidas on kooliõpetuse andmine kusagil seotud kirjaoskusega.

Edaspidise kooliajaloolise uurimistöö sooritamiseks pakub Liivi Aarma väga hea soovitus. Ta tõdeb, et varasemate (18. sajandi lõpu, 19. sajandi alguse) talurahvakoolide ajaloo aluseks ei tule võtta mitte üksikooli nagu varemalt, vaid "ajalooliselt välja kujunenud koolipiirkond" (lk 228). Et koolid rändasid tihti ühest talust ja külast teise, siis jääb koolide kaupa arvestust pidades ekslik mulje segasest ja katkendliku koolitegevusega ajastust. Koolipiirkondade kaupa tehtud uurimistöö abil ilmneb haridustraditsiooni järjepidevus mingil territooriumil, mida ei katkestanud ka õnnetuste või koolmeistri surma puhul tekkinud mõneaastased vahed. Liivi Aarma ettepanekut võtta aluseks geograafilised piirkonnad võiks soovitada teistegi kultuuriloo suundade uurijatele.

Kooliajaloo on seotud ka teine uudne seisukoht Liivi Aarma raamatus. Autor rõhutab, et üsna mõttetu on eristada varajaste talurahvakoolide eri liike, jagades neid päriskoolideks, pühapäevakoolideks ja koduõpetuseks (lk 81, 225). Kooli kui organiseeritud õpetusvormi abstraksem käsitlus aitab lahendada probleemi, miks oli Põhja-Eestis nii väikse koolide hulga juures nii suur kirjaoskus — suurem osa õpetusest toimus väljaspool päriskooli. Terminoloogilise puntra harutamisel tasuks silmas pidada ka Põhja- ja Eõuna-Eesti keelekasutuse ning seadusandluse erinevust moodunud sajanditel, mille tõttu samasisulisel või samavaärsel ilmingul said argielus erinevad nimetused. Seda mõistmata on tänapäeva ajaloolased neid kasutanud kindlate terminitena.

Kirjaoskuse temaatika kõrval võtab küllalt mahuka osa enda alla peatükk nekrutivõtmise korrast (lk 31–62). Sellest saab ülevaate nekrutikohustust reguleerivatest ülერიklikest ja kohalikest seadusaktidest, iga-aastaste värbamiste korraldusest, sõjaväekohustuse alla kuulunud elanikkonna kategooriatest, nekrutiks võetute arvust eri värbamistel jms probleemidest. Kui jätta arvestamata Tartu Ülikoolis kaitsitud Elviisa Ella, Tiit Arumäe ja Tõnu Tannbergi diplomitööd, on Liivi Aarma kirjutanud sellel teemal kõige põhjalikuma eestikeelse ülevaate.

Käesoleva töö puhul tekib aga allikakriitiline küsimus: millises ulatuses võime usaldada ja üldistada formularnimekirjadest saadud teated nekrutite kirjaoskuse kohta. Liivi Aarma peab saadud andmeid usaldusväärseks (lk 65) ja aktiivse kirjaoskuse taset näitavaks (lk 214), pikemalt oma väiteid põhjendamata. Et nekrutikomisjonide liikmed olid võõrast rahvusest (sakslased ja venelased), siis võib kahtelda nende oskuses määrata konkreetse isiku kirjaoskuse taset. Ja vaevalt tegeles keegi selle kontrollimisega. Pigem võivad andmed pärineda nn enesemääratlusest, s.t iga nekrut vastas küsimusele, kas ta peab end kirjaoskajaks või mitte. Et formularnimekirjadest võiks selguda aktiivne kirjaoskus, seda ei pea me võimalikuks. Miski ei kinnita ju seda, et nekrutikomisjonis tehti kindlaks tähtede ja sõnade tundmise kvalitatiivselt kõrgem aste.

Liivi Aarma osutab, et 1867. ja 1868. aasta nekrutitel hinnati kogu kubermangus saksa- või vene keele oskust (lk 68). On väga raske või lausa võimatu absoluutse täpsusega kindlaks teha, kui palju tehti sedasama üksikutes piirkondades ka teistel aastatel. Autori märkus, et alates 1854. a nekrutinimekirjadest on analüüsitava andmebaasist välja võetud hulk juhtumeid, kus kontrolliti vaid saksa- või venekeelset kirjaoskust (lk 64), vähendab materjali usaldatavust veelgi. Värbamisametnike suva ilmneb ka selles, et värbamisaastate alusel tehtud nekrutite kirjaoskuse statistika oleks näidanud suuri kõikumisi selle levikus (lk 69), mistõttu autor on andmed ümber grupeerinud nekrutite sünniaastate alusel.

Vaadeldava tööga seondub ka teine küsimus: kas nende andmete põhjal võib teha üldistusi kogu Eestimaa kubermangu rahvastiku kohta? 22 240 mehe kirjaoskus 63-aastasest vahemikust annab igatahes ainet mõtiskluseks. Autor toob appi piisava väljavõtukogumi suurust määrava valem, mida ta rakendab vaid meeselanikkonnal. Seega pole Liivi Aarma ei tõestanud ega kontrollinud materjali piisavust kogu elanikkonda hõlmavate üldistuste tegemiseks. Teiseks probleemi allikaks on kasutatud piisava väljavõtukogumi leidmise valem ise, mille allikale autor ei viita. Tahaksime küsida, kas kasutatud valemi puhul ei ole tegemist matemaatilise trikiga, kui nii 20 000 kui ka 40 000 inimese iseloomustamiseks piisav väljavõtukogum on selle abil arvatult sada inimest (lk 66).

Autor kirjutab õigesti, et "nekrutikohustusest olid vabastatud mitmed sotsiaalsed grupid" (lk 65), mistõttu "kõigi 20–35-aastaste meeste hulgas oli kirjaoskajaid mõnevõrra enam, kui see kajastub nekrutiks võetute andmetes" (lk 66–67). Mil määral aga nekrutiealine meeselanikkond tegelikult iga-aastastel liisutõmbamisel osales ehk teisisõnu, kui palju mehi (mõistagi suhtarvus) jäi mitmesuguste erandite, soodustuste ning ka füüsilise sobimatuse tõttu kõrvale sõjaväekohustuse täitmisest, seega ka kirjaoskuse kontrollimisest? Nendele küsimustele autor vastust ei anna. Keskvõimude tehtud arvestuste järgi 19. sajandi keskpaigas osales Liivimaal 1000-st nekrutikohustuslikust meeshingest (mõeldud on 20–25-aastasi mehi) liisutõmbamisel keskmiselt vaid 50–60 meest, seega 5–6% üldarvust. Nektutiealisi, s.t 20–35-aastasi mehi oli aga meeshingede üldarvus kindlasti rohkem kui 20%. Näiteks 1829. a värbamisel osales Saaremaal 13 057 nekrutikohustuslikust meeshingest liisutõmbamisel vaid 712 meest (andmed 62 mõisa kohta) ehk 5,5% üldarvust (EAA, f 318, n 1, s 51, l 1–175). Olemasolevatel andmetel võib väita, et Liivimaal osales nekrutikohustuse täitmisel kõige rohkem 1/3 nekrutiealistest meestest. Millised aga võisid olla analoogilised suhtarvud Eestimaa kubermangus, kus liisutõmbamine ei toimunud järkude kaupa nagu Liivimaal (esmalt 20–25-aastased jne), vaid ühtse liisunimekirja alusel? Võib-olla olid Eestimaal eeltoodud suhtarvud vastupidised — liisutõmbamisel osales 2/3 nekrutiealistest meestest ja 1/3 jäi kõr-

vale? On siiski üsna tõenäoline, et ka Eestimaal jäi suhteliselt suur osa nekrituaalisi mehi sõjaväekohustuse täitmisest kõrvale.

Liivi Aarma on raamatu sissejuhatuses esitanud kirjaoskuse uurimist käsitleva välismaise kirjanduse ülevaate, viidates probleemidele, mis uurijail on tekkinud selle valdkonnaga tegedes. On kummaline, et enamikule neist küsimustest ei ole raamatus püütud vastust leida eestlaste kirjaoskust käsitleva materjali alusel.

Allakirjutante arvates ei ole õige jagada kirjaoskust terminoloogiliselt a) lihtsalt kirjaoskuseks (vaid lugemisoskus) varasemal ajajärgul ja b) täielikuks kirjaoskuseks hiljem (lugemis- ja kirjutamisoskus) (lk 3). Et vältida mõistelist segadust, oleks edaspidi mõttekas kasutada teaduslikes töodes termineid "lugemisoskus" ja "kirjaoskus", kus viimane tähendaks täielikku kirjaoskust. Kaasaegsete keelepruugist ei või lasta ennast eksitada. Terminoloogiline selgus aitaks meil pääseda sekundaarkirjanduse puhul nii sagedasest vääritimõistmisest.

Autorilt oleks oodanud sügavat ja samas loetavat ülevaadet lugeda ja kirjutada oskamise kui kategooriate ja mõistete sisulisest muutumisest Eestis. Liivi Aarma on rüüvamisi märkinud, et varasem lugemisoskus sai alguse päheõppimisest (lk 214) ja oli seotud kindla ainevaldkonnaga — usuõpetusega (lk 16), kuid käsitletava ajavahemiku sees toimunud arengu esitust me raamatust ei leia. Huvitav oleks aga lugeda just statistika "taha" ulatuvat analüüsi. Tasub vaid meelde tuletada eestikeelse kirjanduse temaatilist jagunemist 19. sajandi esimesel poolel ja selle tiraaže, emakeelse terminoloogilise sõnavara loomist alles alates 19. sajandi lõpukümnenditest, et aduda lugemisoskuse sisulist erinevust eri aastakümnetel, rääkimata juba kirjutamisoskuse tähenduse muutumisest.

Seetõttu peaksime suhtuma erilise ettevaatusega mõistetes *kool*, *õpik*, *lugemine*. Tänapäevase sisu ülekandmisega moonutame tundmatuse ni näiteks Röpina pimeda õpetaja Mäletu Jaani kooli tegelikku olemust. Et jõuda lähemale mõistete sisule, tuleks arutleda, milliste meetoditega pidi õpetatama, et seda suutis teha ka pime inimene. Kindlasti ei olnud see meie praegune tähtede kaupa sõnade kokku lugemine, vaid pigem õpiti pähe teatud-tuntud sõnade kirjapilt. Seega oskasid inimesed lugeda vaid sõnu, mida nad olid koolis õppinud, mitte aga kõiki sõnu, mida nad elus kasutasid. Kuidas muidu seletada ühe kaasaegse pastori väidet, et kooliõpilased oskavad lugeda vaid katekismust?

Sellega on seotud probleem kirjaoskuse üldisemast ühiskondlikust tähendusest, eriti majandus- ja ühiskondliku elu vallas. Välisautorite tööde ülevaates on sellest juttu mitmes kohas, kuid huviline ei leia samasisulist arutlust Eesti olude kohta. Autor on viidanud arutlustele kirjaoskuse mõjust inimese mõtlemisele (lk 8), esitades samal leheküljel kaks erinevat seisukohta, kummagi kohta oma arvamust avaldamata. Allakirjutanuile tundub, et Liivi Aarma läheneb kirjaoskusele väärtusmõõdupuuga, pidades selle ulatust iseenesest tähtsaks näitajaks

(kultuuri)ajaloos. Uuemad uurimistulemused peavad kirjaoskust siiski funktsionaalseks oskuseks, mis avaldab üldisemat mõju vaid oludes, kus teda saab rakendada. Timo Myllyntaus esitas möödunud aastal ajakirja *Historiallinen Aikakauskirja* 2. numbris küsimuse, kas varajane kõrge kirjaoskuse tase Soomes (vt Liivi Aarma raamatu kaanel esitatud arve) pole mitte statistiline pettus. Ta rõhutab, et lugemisoskuse ulatuse asemel näitab kirjaliku ja trükitud informatsiooni sisulist mõju inimesele kõige paremini mingi ajastu kirjutamisoskuse tase ehk tegelik kirjaoskus. Kirjutamisoskuse levik oli üldjoontes seotud kirjaoskuse tegeliku kasutamise võimalustega. Varajase lugemisoskuse laia leviku ühiskondlikku väärtust võrdleb Timo Myllyntaus ujumisoskusega, millega ei ole vannis midagi peale hakata.

Mitmed autori esitatud seisukohad nekrutikohustuse korralduse kohta on poleemilised ning kohati ekslikud. Selle kohustuse suhteliselt hiline kehtestamine Eesti- ja Lüvimaal oli autori arvates "tingitud tsaarivalitsuse püüdest luua kindlam liit baltisaksa aadlkonnaga" (lk 33). See meie ajalookirjanduses nii levinud seisukoht on üsna ühekülgne. Nekrutikohustus kehtestati Venemaal teatavasti Põhjasõja ajal (lõplikult 1704. a) ning 1710. aastal annekteeritud Eesti- ja Lüvimaale ei laiendatud seda riiklikku koormist eelkõige seetõttu, et Peeter I nägi nekrutikohustuses kui relvajõudude peamises komplekteerimisviisis vahendit muu hulgas ka rahvuslikult homogeense regulaararmee loomiseks.

Seetõttu tuli esialgu nekruteid võtta eelkõige suurvene elanikkonnast, kes 18. sajandi alguses moodustas impeeriumi rahvastikust u 70% ja kindlustas nüüksi regulaararmee komplekteerituse vajalikul tasemel. Eesti- ja Lüvimaal kõrval ei pidanud 18. sajandi esimesel poolel nekruteid andma ka teised mitte-vene alad (Ukraina, Siber jt). Sajandi teisel poolel nende privilegeeritud piirkondade olukord muutus. Nekrutikohustust laiendati esmalt Ukrainale ja Valgevenele (ka nendele aladele, mis tulid Venemaa koosseisu Poola jagamise tulemusena), 1796. a ka Baltikumile. Kuigi ametlikult põhjendati nekrutikohustuse laiendamist Eesti- ja Lüvimaale restitutsiooni eeltingimusena (nekrutikohustus kehtestati sama ukaasiga, millega kaotati aschalduskord), olid tegelikud põhjused siiski teised. Impeeriumi territooriumi laienedes (aastatel 1724–1796 kasv 20%), sõjalise aktiivsuse kasvades (ainuüksi 18. sajandi teisel poolel sõditi 21 aastat) ning armee isikkoosseisu suurenedes (aastatel 1756–1795 1,6 korda) ei suutnud endine nekrutikohustus enam tagada regulaararmee vajalikku komplekteeritust. Pealegi oli venelaste osatähtsus impeeriumi kogurahvastikus kahanenud 18. sajandi lõpuks alla 50%. Seega lähtus tsaarivalitsus uute piirkondade kaasmisel sõjaväekohustuse täitmisele eelkõige praktilistest vajadustest, püüdes nüüksi vähendada armee süvenevat vaegkomplekteeritust. Lisaks eeltoodule tuleks arvestada veel ühte asjaolu, tsaarivalitsuse taotlust muuta riik kõigis valdkondades, sh sõjaväekohustuse kandmises, unifitseerituks. Siin sobib osutada Hubertus Neuschäfferi uurimusele

“Militärgeschichtliche Anmerkungen zu den baltischen Provinzen in der Zeit Katharinas II” (*Journal of Baltic Studies*, XVII kd, nr 1, lk 21–34).

T. Arumäe diplomitööle (1985) viidates toob L. Aarma oma töös liisutõmbamise fakti 1799. a Läänemaal Ungru mõisas ja lisab, et Kuramaal ning Liivimal samal ajal liisuheitmist ei rakendatud (lk 48). Ilmselt polnud see nii. Lisaks Eestimaale rakendati nimetatud aastal osalist liisutõmbamist nekrutite väljajahetamisel ka Lüvi- ja Kuramaal (vt näiteks Liivimaa kubermanguvalitsuse patent 11. novembrist 1799. a). Põhjuseks oli asjaolu, et sellel aastal nõuti nekruteid 350-lt meeshingelt, mitte aga 500-lt nagu eelnevatel värbamistel. Liivimaa kubermangust võeti 1799. a umbes 1/4 nekrutitest liisuga (Liivimaa kubermanguvalitsuse patent 27. juulist 1805. a). Lõplikult kehtestati liisusüsteem Eestimaal 1816., Lüvi- ja Kuramaal 1829. a. Venemaal seadustati kogukonnasisene liisuheitmine 1854. a linnades ja kroonutalu-poegade seas, kuid mitte kogu Venemaal, nagu väidab Liivi Aarma (lk 58).

Allikatega ei ole päris kooskõlas autori väide, et Eestimaal kubermangu linnades täideti nekrutikohustust järjekorra alusel. Põhimõtteliselt võis mingi järjekord seal küll aluseks olla, kuid iga-aastaste värbamiste praktika seda ei kinnita. Linnades nõuti nekruteid nagu maakogukondadeski hingeloenduste alusel n-õ arvestusliku meeshingede arvu pealt. Kuid tegelik linnaelanike arv oli antud arvust märgatavalt väiksem, sest palju linnade hingekirjas olevaid inimesi elas ja töötas väljavõetud passide ja lubatähtedega, sageli ka ilma loata, mujal. Nende seas oli samuti palju nekrutiks sobilikke mehi, keda oli värbamise ajal peaaegu võimatu kätte saada. Näiteks 1850. a värbamise ajal oli Eestimaal kubermangu linnades 1398 nekrutiks sobilikust meeshingest kohal vaid 641 meest ehk 45,9% (EAA, f 291, n 1, s 13 649, l 146). See-ega võime öelda, et tegelikult polnud linnades kindlaid reegleid, mille alusel nekruteid valiti: tundub isegi, et mehi võeti nekrutiteks põhimõttel “kes kätte sattus”. Et värbamistel mingitki korda luua, hakati ka Eesti- ja Liivimaa linnades 1850. aastatel rakendama liisuvõtmist (EAA, f 291, n 1, s 14 018, l 44; *Livländische Gouvernements Zeitung*, Nr. 2, 1854).

Omaette probleem tekib Balti kubermangude jaoks mõeldud 1854. a nekrutivõtmise seadusega. Liivi Aarma on seda küllalt põhjalikult kirjeldanud (lk 58–59), kuid samas on jäänud märkimata asjaolu, et seadust Baltimaades üldse ei rakendatudki. Tegemist oli kesk-voimude koostatud nekrutiseadusega, mis ei arvestanud Balti kubermangudes juba kindlakskujunenud värbamise korraldust ning polnud seetõttu vastuvõetav ei kohalikule aadlile ega tollasele Balti kindralkuberner A. Suvorov-Rõmninskile. Krimmi sõja ajal taotleti ühiselt selle ellurakendamise edasilükkamist, mis ka õnnestus. Seejärel suutsid kubermanguvoimud läbi suruda juba neile vastuvõetavamale seaduse, mis jõustus 1861. aastal.

Seoses nekrutikohustusega tuleb eraldi esile tõsta raamatu lõpu paigutatud lisa "Nekrutivõtmised Eestimaa kubermangus" (lk 254-259), kust saab hea ülevaate värbamiste üldandmetest ning võimaluse korral ka erinevatel aastatel võetud nekrutite arvust. 1812. a värbamise juures on aga lisasse sattunud eksitav viga. Eestimaa kubermangu kolmas nekrutivärbamine ei toimunud mitte 4. augusti ukaasi alusel (ametlik tähtaeg 1. IX-1. XI 1812), vaid tsaari 20. novembri eri korralduse põhjal sama aasta novembri lõpus ja detsembris (*Žurnal Komiteta Ministrov*, II kd, 1891, lk 656-657). Sellest värbamisest ei ole aga märget Venemaa Täielikus Seaduste Kogus.

Need märkused ei kahanda Liivi Aarma raamatu väärtust. Läbi on käidud pikk tee, ja edasiminekuks on kõik ukSED valla. Vaadeldud küsimusi tuleb ka edaspidi silmas pidada, neist ei pääse ei üle ega ümber. Liivi Aarma abiga oleme aga jõudnud selleni, et võime selliste probleemide üle asjalikult ja informeeritult arutleda ning nüansse täpsustada.

Jaanus Arukaevu,
Tõnu Tannberg

VÄITLUS

Spiegel'i-kõnelus Martin Heideggeriga. — *Aka-*
deemia, nr 5, 1992, lk 942–968.

Ain Kaalep:

Näib mingi paratamatusena, et enam-vähem iga tõlketraditsiooni algstaadiumi iseloomustab nähtus, mida nimetatakse verbalismiks (meil on samas tähenduses kasutatud ka venepärast sõna *bukvalism* või öeldud päris eesti moodi *sõnasõnalisus*). Nii oli see vanas Roomas, kui hakati tõlkima kreeka kirjandust, hiljem veel kord kristliku kirjan-duse tõlkimisel ladina keelde. Kuid nii Cicero kui Püha Hieronymus leidsid peagi, et näiteks kreeka keele grammatilisi artikleid pole mingit mõtet artiklita ladina keeles kuidagi edasi anda, ja üldse seda, et teksti mõtte vahendamisel ei tarvitse eri keelte sõnastus kattuda. Samad probleemid kerkisid renessansiajastul, kui arenema hakkasid Euroopa rahvuskeeled, mille kirjavara nurgakiviks oli Piibel. Eesti piiblitõlkija Anton Thor Helle suutis Martin Lutheri kogemusi kasutades sõnasõnalisust tähelepanuväärsel määral vältida, paraku aga ei suutnud seda tema omaaegne "toimetaja" ja teised tollased ning hilisemadki saksa päritolu kirjamehed, kelle tõttu omaaegses eesti kirjakeeles näiteks sõnakesed *üks* ja *see* pahatihti saksa (või kreeka) artikli aset täida-vad. Saksa keele ja stiili mõju eesti keele arengule on ju üldse olnud väga suur; alles meie sajandil on seda hakatud piirama eesti keele enda omapäraseid rikkusi esile tõstes, eesti keele vaimule ja struktuurile vastavaid võimalusi leides ning neist lähtuvalt kõigi teaduste terminoloogiast arendades. Koomilisevõitu norme püstitati küll veel nõukogude ajal, kus pühakirja funktsioonis olid marksismi-leninismi "klassikud" ja nende kanoniseeritud tõlked; päris paradoksina meenutatagu kord kehtinud nõuet, et TASS-i teadete eesti tõlgete sõnade arv peab täpselt vastama originaali omale!

Eestikeelne filosoofia terminoloogia on muidugi omaette teema. Kahekümnendail-kolmekümnendail aastail hoogsalt arenenud, pidi ta siis kaua teenima päris ühekülgseid sihte, mistõttu ta mõnes mõttes küll täpsustus, kuid üldiselt ei avardunud üldse mitte, nii et nüüd marksismist kaugel seisvaid filosoofilisi tekste eesti keeles edasi anda pole iga kord kerge. Võib isegi öelda, et mõnigi tõlkija peab tegema pioneeritööd. Martin Heidegger on teatavasti neid filosoofe, kes keelelise väljendusele on pööranud erilist tähelepanu, saksa keele võimalusi omaenda terminoloogiale kohandades ja mugandades, sealjuures muidugi kunagi väljumata raamidest, mille on määratlenud keele struktuur ja pühitsenud traditsioon. Arvan, et temale lähenedes ei ole verbalism küll paratamatu (sest eesti keel on ikkagi kõigiti arenenud kultuurkeel paljude võimalustega), olles ometi mõistetav ja ehk vabandatavgi.

Tunnistan, et minul ja *Akadeemia* toimetuse veel mõnel liikmel oli suuri kõhklusid Ülo Matjuse kahe Heideggeri-tõlke avaldamisel varemgi, sest tõlkija ei suhtunud parandusettepanekutesse soodsalt; kõhklused sellegi teksti avaldamisel olid samad. Lugejal on võimalus tutvuda tõlkija põhjendusega uusmoodustise *endaväitus* kaitseks, kuna saksa *die Selbstbehauptung* ei vaja mingeid põhjendusi ega kaitset saksa lugeja ees, nagu seda ei vajaks ka eesti *enesemääramine* või *enesemääratlus*; tõlkija on loonud sidekriipsuga kirjutatava termini *seade-stu*, edasi andmaks Heideggeri sõna *das Ge-Stell*, kus sidekriips rõhutab tüve *stell-* (verbist *stellen* 'seadma'), sest tavakeeles tähendaks *das Gestell* redelit, raamistikku, kehaehitust jne; tõlkija on sõnasõnalise, aga argoomaigulise vastega *ülepea* tõlkinud saksa adverbi *überhaupt*, mis korrektses eesti keeles oleks muidugi *üldse* — näiteid samasugusest sõnasõnalisusest võib lugeja leida veel palju; kardetavasti jääbki mõni raskepärasem koht vaevalt mõistetavaks, nii et selle lahtiharutamiseks vaja on kõrvale võtta saksa originaal.

Kummatigi on Heideggeri tekst nii huvitav, et kahju oluks tõlget tagasi anda. Säilitame siis tõlkija keelepruugi; vahest aga innustame sellega mõnd noort filosoofialembest tõlkijat edasi minema jälle ühest algstaadiumist, mille paratamatuses allakirjutanu küll veendunud ei ole, nagu kindlasti mitte ka see loodetav noor tõlkija.

SEE ÜKS VASTUS

Pärast seda kui *Akadeemia* oli mulle vahendanud oma ettepanekud *Spiegel*'i-kõneluse tõlke parandamiseks, pidin need tahes-tahtmata jagama kolme seltskonda. Esiteks need, peamiselt keeleteoimetaja omad, mis tõepoolest sättisid sõnastust-lausestust minugi poolt püütud, ent mitte saavutatud tasemele. *Ma lasen ennast meeleldi õpetada*. Nii et pole päris õige toimetuse märkus, et tõlkes on säilitatud tõlkija keelepruuk. Võtsin tänulikult vastu kõik asjakohased parandused, mis Martin Heideggeri mõtet moonutamata aitasid seda reljeefsemalt eesti keelde. Edasi pidin eristama need "parandusettepanekud", millega ei võinud päri olla. Need jagunesid omakorda kahte rühma, mida väga täpselt ei olegi ehk võimalik lahutada. Teiseks siis need ettepanekud, mis tulenevad sellest, mida keegi mõistab tõlkimise all ja kuidas mõistab. Ja lõppkokkuvõttes selle taha varjatult veel sellest, mida keegi mõistab keele all ja kuidas mõistab, mis suhe on tal keelega, omakorda keele ja olemise suhtega — ning edasi veel kaugemastki. Eesti keele alal on kindlana kogetud, et need esimesel pilgul nii-ütelda "tehnilised" tõlkeprobleemid ei ole üldsegi mitte ainult ja isegi mitte kõigepealt filoloogilised probleemid, vaid midagi, milles ilmneb sügavam ja kaugem riid. Nii et siin võib asi olla muudes põhimõtetes — kui meil need muidugi on, see tähendab, kui ei ole mitte ainult "mõtted", ehkki rohked ja elegantsemad, kõigile meeldivalt arusaadavad. Olen Martin Heideggeri järel püüdnud mitu korda esitada oma põhimõtteid tõlkimise ja ka Martin Heideggeri enda tõlkimise kohta (vt "Teed — mitte teosed: Martin Heideggeri saateks eesti keelde". — *Looming*, nr 8, 1988, lk 1089–1092; "Tehnika järele küsimise järel: Martin Heideggeri tõlkimisest". — *Akadeemia*, nr 6, 1989, lk 1222–1227; "Spricht das Sein auch estnisch?" — *Zur philosophischen Aktualität Heideggers: Symposium der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 24.–28. April 1989 in Bonn—Bad Godesberg*, Band 3: *Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1992), lk 165–168). Asjahuvilised peaksid need üle lugema. Iga tõlkimine on tõlgitsemine. Ma ei saa mööda kiusatusest esitada olulisimat: "Tõlkimisena on tõlgitsemine nimelt arusaadavaks tegemine — muidugi mitte selles mõttes, nagu arvab seda harilik aru. [...] keelelise luule- või mõteteose tippu ei tohi tõlke läbi maha võtta ning kogu mäestikku pinnapealsuse lauskmaaks tasandada, vaid ümberkäänatult: tõlge peab viima tipu poole tõusmise rajale. Arusaadavaks tegemine ei tohi kunagi tähendada mõne luuletuse või mõtlemise nivelleerimist iga suvalise arvamise ja selle arusaamis-horisonidini; arusaadavaks teha tähendab äratada arusaamist sellest, et kui mõne teose tõde näh-

tavaks peab saama, tuleb murda ja maha jätta hariliku arvamise pime kangekaelsus.

See vahemärkus tõlkimise olemuse üle tahaks meelde tuletada seda, et tõlke raskus ei ole kunagi pelgalt tehnilisi, vaid et ta puudutab inimese suhet sõna olemuse ja keele väärkusega. Ütle mulle, mida sa pead tõlkimisest, ning ma ütlen sulle, kes sa oled." (Vt eesti keeli: Ülo Matjus, "Tehnika järele küsimise järel", lk 1224–1225.) Nõnda ei saanud nood teised "parandusettepanekud" sugugi mitte üksnes stilistilised ja eesti keele parasemad olla. Teised, aga juba ka kolmandad, millest allpool, näivad — väliselt isegi "verbalismi" või bukvalismi või sõnaõnalisuse vältimise õilsal ettekäändel — olevat katsed asja "üldarusaadavaks" teha nimelt selles mõttes, nagu arvab seda harilik aru, katsed nivelleerida mõtlemist iga suvalise arvamise ja selle arusaamishorisonidini. Siin ilmneb keele ja mõtlemise lierdet, ent "tegelik" seos: tõlgin asja endale arusaadavasse keelde ning hakkas siis "mõtlemata" — või õigupoolest olengi juba mõtelnud, lõpp selle mõtlemisega. Nõnda on tõlkimine võimalik ühe ja samagi keele sees — tõlgitsemisena. Arusaamise või mõistmise aluseks on lahterdet "kultuurplaan", mille loetud lahtreis alati juba ette ootel musttuhat kohast *Beispiel*'i. Kõik see, mis ootaks arusaamist, leiab sarnasuse ja võrdluse najal "kultuurplaanis" hõlpsasti kohase kohta: ta pannakse paika, mis tähendabki arusaadust. Muide, varemlahterdatul ei paista olevat õigust edasi kaevata. Nõnda võib üks arusaamatus ehituda teisele — vähimagi lootuseta, et arusaamatuse kuhjades iseneb või sünnib endana arusaamine. Martin Heideggeri tõlked eesti keelde lähevad lahtrisse, millel nimeks *tõlketraditsiooni algstaadium*. Et see "algstaadium" on seotud "verbalismiga", mis hiljem ületatava ja parandatavana on oletamisi omane neilegi tõlgetele, siis paistab selle taga olevat kujutus tõlkimise ning vastavalt keelegi arengust mõttes, et järgnevad, hilisemad tõlked on põhimõtteliselt paremad, täiuslikumad jms. Selle käsituse järgi on keel olemisest lahutat, vaadeldav vahendina, mida pidevalt täiustatakse: et ta üha paremini vahendaks elu või tegelikkust või maailma, üha paremini teeniks inimest. Seda viimast kinnitab väide: "Martin Heidegger on teatavasti neid filosoofe, kes keelelisele väljendusele on pööranud erilist tähelepanu, saksa keele võimalusi omaenda terminoloogiale kohandades ja mugandades [---]." Nõnda siis kohandab ja mugandab Martin Heidegger oma "terminoloogiale" s a k s a keele võimalusi, "terminoloogiale", mis peab siis küll taevast, tähendab mittesaksa taevast kukkunud olema. Muidugi ei ole keel siis olemise koda ning iga uue historilise ajastu keel on väärtuslikum kui eelmise oma — sest funktsionaalsem, funktsioneerib paremini. Säärast suhet jagamata olen ma pigem selle poolt, et väidetav "verbalism" tuleks jalamaid kõrvaldada — kui see on kõrvaldatav — ning mitte oodata "noort filosoofialembest tõlkijat". "[---] eesti keel on ikkagi kõigiti arenenud kultuurkeel paljude võimalustega [---]."

Aga — Martin Heidegger ütleb: “Nur noch ein Gott kann uns retten.” Tõlgin: “Ainult veel üks jumal võib meid päästa.” Üks tõmmatakse tõlkest maha. Kuid vähegi tundes Martin Heideggeri mõtlemist, ei tohiks seda parandust kaunimalgi kaalutlusel möönda. Siin ei ole kõne all ei lihtsalt (kristlik) jumal ega üks jumal mõne või mingi juhusliku jumala tähenduses. Siin on täpselt see üks, kuid veel tundmata jumal, kes võimeline päästma. See üks ei ole siin lihtsalt saksa umbmäärane artikkel, mille võiks vilunud eesti toimetaja ilma pikemata maha tõmmata. Kuigi sellejärele muutuks lause täiesti arusaadavaks, üldarusaadavaks. Ei oleks tarvis midagi mõelda. Kui Martin Heidegger näeb ainult seda üht võimalust tabamaks tulevat arengut, siis kannavad “sõnakesed” see ja üks mõlemad väga täpselt mõttelist raskust, mõlemad on graviidsed — ning mis puutub eesti keelde, siis võib nii ütelda: ainult see üks. Kuigi ilma selleta läheks mõtlemine ladusamalt. Saksa keele ja ka stiili mõju eesti keelele on raskesti mõõdetav maa. Võib küsida, milles seisnevad “eesti keele enda omapärased rikkused” või “eesti keele vaim”, kas ja miks on artiklitus eesti keele omapära ja kas polnud eesti keel kord valmis asuma artikli-keele teele. Kes teab, ehk on see suur asi, et “alles meie sajandil” hakati pürama saksa keele ja stiili mõju, ehk olnuksime juba keeletud, kui keelelise loetavuse ja arusaadavuse eest saanuksid kõik kolmsada aastat hoolet kanda tänapäeva toimetajad.

Ülepea võib muidugi asendada üldse'ga, see paistab olevat maitse asi ning parandus stilistiline, seega võimalik, kuid seega ühtlasi tarbetu, nagu enamik teisi parandusettepanekuid: toimetajad näikse lihtsalt eelistavat oma paremat maitset halvemale, mis loomulik. Aga ometi: ülepea ‘überhaupt’ kaldub “kvantitatiivselt” sõnapesa tervenisti, koguni(sti), üleni, läbinisti poole, sellal kui üldse seostub vähemalt hiljem üldisega, olles üldiselt, milleks saksa keeles on teisedki, “kvalitatiivsemad” vasted. Ja peale selle võib ehk ka sõna üldse puhul tunda argoo maiku, mis nimelt pärit enesekindlast ja väiklaselt tõrjuvast nõukogude kantsleikeelest: mis te siin üldse räägite!

Oletamisi võib “verbalismi” kohata paratamata viisil seal, kus omakeelsel olemisel puudub vastav kogemus, seal võib tõlkimine silmapaistvalt osutada tõlgitsemiseks — ning siis oleneb tõlkijast või “parandusettepanekuid” tegevast toimetajast, kas ta tunneb võõra kogemuse ära võõrana või leiab sellele tuttavlikuna paraja lahtri oma “kultuurplaanis”, mis alati ootel. Oleneb tõlkija või toimetaja kõrgusest. Aga need juhud langeksid juba k o l m a n d a t e ettepanekute — või ka omapoolsete seletuste — alla, mis väljapaistvalt eksitavad, väärad. On täiesti õige, et “[...] saksa die Selbstbehauptung ei vaja mingeid põhjendusi ega kaitset saksa lugeja ees, nagu seda ei vajaks ka eesti enesemääramine või enesemääratlus [...]”. Sest saksa lugejal on ütelduga seoses oma saksa kogemus, nagu see on eestigi omal, pidades silmas enesemääramist või enesemääratlust. Kuid nagu selgub tähelepanelikumalt Martin Heideggeri kuulates, ei ole need sugugi samad asjad,

nagu arvab Ain Kaalep — ega ammu mitte samad kogemused. *Die Selbstbehauptung*'i mõte ei lase teda tõmmata mõne enesemääramise (*die Selbstbestimmung*) liistule. Enesemääramise või enesemääratluse kogemus kuulub teatavasti eriti reljeefselt eesti lugeja eestikeelsesesse kogemusse. Selleks tõlgituna muutuks siis *die Selbstbehauptung* muidugi kõigile arusaadavaks, üldiselt arusaadavaks — ning kahjuks eksitavalt, vääralt peaaegu probleemituks. Küsitavaks muutuks Martin Heideggeri katse, kuid see-eest poleks tarvis mõnda *endaväitust*, mis loetavust-arusaadavust kahjustades, keelt risustades ei jätkaks mõtlemist rahule. Ei maksa arvata, et "verbalistlik" "uusmoodustis" oleks see kõige parem vahendamaks võõrast kogemust — kes sõandaks seda väita, aga joone all seletatud viisil üritab ta seda. Või veel: kui võtta vaevaks üle lugeda Martin Heideggeri ettekanne "Küsimus tehnika järele", mille eestikeelse tõlke avaldamise eest võlgnen *Akadeemiale*, siis selguks, et *das Ge-Stell* ei ole sidekriipsuga kirjutet mitte mõne redeli või kondibuketi pärast, vaid hoopis sügavamal põhjusel: *das Ge-Stell* (seade-stu) koondab nagu *das Gebirg* (mäestik ehk mäestu) või *das Gemüt* (meelestu) (vt Martin Heidegger, "Küsimus tehnika järele". — *Akadeemia*, nr 6, 1989, lk 1207). Muide, Martin Heidegger tarvitab seda sõna ka ilma sidekriipsuta: *das Gestell*. Aga üle lugedes peab tõesti kõrvale võtma "saksa originaali". Kordan: "[---] selles mõtlemises mõteldes tuleb minna algupärandi järele, asja pärast peab tõlge viima M. Heideggeri järele saksa keelde." (Ülo Matjus, "Tehnika järele küsimise järele", lk 1223.) Sest: "Me tõlgime eesti keelde ikkagi e e e s t i k e e l e p ä r a s t — kuigi teha tuleb seda pärast võõrast keelt." (Sealsamas, lk 1227.) Eesti keelde tõlgitu ei pea viima saksa keeli mõeldu üleliiguse poole, pigem täiesti vastupidi.

Eksitavalt mõjunuksid mõned teisedki parandused. Alla käia, hukkuda saaks *eemaloleva*, ent mitte *puuduva* jumala palge ees. Vaevalt küll suudaks üks kristlik *vagamees* — nagu tõlkijale ette pandud — hoida ennast avatuna mõtlemise tarvis, eriti veel, kui kõne all *teine mõtlemine*. Selle võiks jätta tollele *vagurale*, kellele on omane küsida (vt Martin Heidegger, "Küsimus tehnika järele", lk 1222). Aga *teist mõtlemist* (*das andere Denken*) ennast ei saa kuidagi tõlkida *teistmoodi mõtlemiseks*, milleks võib nimetada iga esimese või viimase veidriku iga arutlust, nagu eppohh neid rikkalikult pakub — ning mis ei häiri kedagi. Erinevasti sellest ühest *teisest mõtlemisest*, mis ei jäta üks-kõikseks, sundides ennast mis tahes hinnaga "loetavaks-arusaadavaks" tegema. Võib arvata, et võõristav, mitte eriti ladus keelekasutus ja seesmine pinge ei tule mitte ainult kõneluse-žanri omapärasest.

Ütelduga seoses ei ole *noore tõlkija* ilmunisega ühendet lootus aluseta. Kauni absurduse juured imevad toitu sügavalt. Sallimatust sallivusena esitades, oma loomust varjates või väariti seades nõuab *techn*e kõlavalt Martin Heideggeri tõlkimist ja avaldamist. Häälkaimal, markantseimal viisil nõuab ta: andke ühiskonnale loetav ja arusaadav,

Väitlus

mõistetav ja lõpuni lahtiharutatud Martin Heidegger. See ühiskond tarvitab edukalt *techne*'le ja ta ruuporeile *ohutut*, see tähendab: *üldaru-saadavat* mõtlejat. Ent: et seda üteldud tarvidust p ä r i s e l t mõista, selleks lastagu kõnelda mõtlejal endal ning kuulda tahtvail kuuljail kuulda teda ennast. Sellepärast ei võinud nõustuda viimasegi ettepanekuga — tõlkida Martin Heideggeri viimane lause nii: "Meie võime võib-olla vaeva näha sellega, et ehitada ülekäiguks mõnd kitsast ja mitte kuigi pikka purret." Üteldud on seal midagi *täiesti teist*.

Ruuporid on olemas, loodetav noor tõlkija, kes peab laskma mõtlemisel ülearusena paista, loodetavasti tulemas. Kindlasti varem kui too, kelle kohta Heinrich von Kleist ütleb: "Ma taandun selle ühe ees, keda veel kohal ei ole, ning kummardan talle tuhat aastat ette ta vaimu ees." (*Martin Heidegger im Gespräch*, toim. Richard Wisser (Freiburg/München: Verlag Karl Alber, 1970), lk 77.)

Ent: *Kus aga oht on, seal kasvab*

Ka päästev

EDITORIAL NOTE

We start the issue with an article by Ott Kurs, Associate Professor of Geography at Tartu University. The primary unit of human geography should be a state, he says, or in case of need, a precisely limited administrative or political region within these states. As a number of independent states have emerged from the former Soviet Union, this raises the question, to which part of the world does each belong? In the author's opinion the eastern border of Europe now runs from the White Sea to the Sea of Azov along the existing borders of states or their administrative political units. Russia should be regarded as a separate part of the world, the Ukraine and Byelarus would belong to Eastern Europe, and Estonia, Latvia and Lithuania to Northern Europe as was the case before their occupation.

One of the most topical and complicated problems for post-socialist countries moving towards a market economy is how to change an economic system based on state ownership into an economy where private ownership would dominate. The young economist Alari Purju discusses the ways how Estonia and other post-socialist countries could become welfare states with prevailing private ownership, and suggests how this could be achieved most effectively.

In 1784 the Jewish philosopher Moses Mendelssohn (1729-1786), who had close ties with German culture and the Enlightenment, published an article entitled "Über die Frage: was heißt aufklären?" in *Berlinische Monatsschrift*, which set off a debate about the essence of the Enlightenment. In the present issue we publish the Estonian translation of this article. In 1966 Martin Heidegger (1889-1976) gave an interview to the magazine *Der Spiegel*. This famous interview, which has become known as the *Spiegel*-discourse, was published in 1976 after the philosopher's death. Now you can read it in our journal. It is followed by Friedrich Hölderlin's (1770-1843) poem "Germania".

Jaan Undusk is known as a literary scholar and prose writer

Editorial note

(in 1990 he received the Betti Alver Prize for the best prose debut of the year). We publish his treatise he wrote in 1983 on the discourse of prose texts. The author interprets the determining parameters of a prose text by proceeding from both intratextual and the reader's activity. In the second half of the article he analyses three examples of Estonian neoromantic prose written around 1910.

Kaido Jaanson, a historian and political scientist, compares the fate of three nations: the Catalans, the Irish and the Estonians. They all live in outlying areas of Europe. Catalonia, like Estonia, has been criss-crossed by a number of peoples. For the Catalans and the Estonians, language has been the main integrating factor in preserving ethnic identity; for the Irish it has been religion. At the turn of the 20th century Irish and Estonian peasants were at last free to farm most of the arable land. The territory inhabited by the Catalans was economically developed as early as the Middle Ages at the time of the Aragon Kingdom; and nowadays it is one of the most industrialized regions of Spain and the whole of Western Europe. Estonia and Ireland won their independence almost simultaneously, while the Catalans have no state of their own.

In 1919 the Baltic countries which had just proclaimed independence were invaded by the Bolsheviks, the Russian White Guard and the Germans, all racing to establish their influence. France, following the example of Great Britain, decided to send here a military mission. Suzanne Champonnois' article deals with the activities of Lieutenant Colonel Hurstel in Estonia from May 1919 to June 1920. Although the French military mission could not take the initiative during that period, it had an indirect influence later on. From 1921, when Major Bonne settled in Tallinn as a military attache, Estonia adopted French models for military law and artillery procedures.

We continue the article begun in the previous issue on the struggle in Estonian domestic policy in the 1930s, where one of the exacerbating factors was the War of Independence Soldiers' League. The author of the article is Rein Marandi, an Estonian political scientist living in Sweden.

Leonid Stolovich, Professor of Aesthetics at Tartu University, tries to revive Nikolai Fyodorov's (1829-1903) thoughts for the Estonian reader. The main theme of this Russian religious thinker was that death could be conquered. Fyodorov said that

the living should make common cause (*obshcheye delo*) to bring the dead back to life. This would be their immediate duty to their fathers. Fyodorov was thinking not only of spiritual but also of physical resurrection. He does not imagine the revival of the dead as a mystical supernatural act, but as the result of the practical application of the achievements of science. The thinker, who was called the "Moscow Socrates", can be appreciated as the propagator of the idea that mankind's survival is not merely an abstract common responsibility, but an action to be undertaken by all. Leonid Stolovich's introduction is followed by excerpts from Nikolai Fyodorov's writings.

We continue publishing documents on the "forest brothers" and resistance movement in Estonia in 1945-1950.

In the book reviews section Peeter Järvelaid discusses a collection of texts on the history of criminal law compiled by Jaan Sootak. Jaanus Arukaevu and Tõnu Tannberg analyze Liivi Aarma's monograph on literacy in Estonia from the end of the 18th century to the 1880s.

The issue ends with Part 3 of Johan Huizinga's book *Homo Ludens*.

Europe's spatial rebirth

Ott Kurs

The continents are natural spaces while the parts of the world are socio-cultural ones: that is why they do not coincide. The borders of the parts of the world depend on political, administrative and cultural frontiers.

Europe was formed around the shores of the Eastern Mediterranean, and about the year 1000 A.D. its borders reached the Arctic Ocean and the upper course of the Volga, though most of Iberia was lost for Europe for centuries.

Recently the eastern border of Europe ran along either the western boundary of the USSR or along the Urals. At present, since the collapse of the USSR, the eastern border of Europe follows the western boundary of Russia as this great and peculiar state is a separate part of the world.

After the unification of Germany and the liberation of the so-called East-European countries from Soviet oppression, the integrity of historical Central Europe (Germany, Switzerland, Liechtenstein, Austria, Hungary, the Czech and Slovak Federative Republic, and Poland) was re-established. As a result of the disintegration of Yugoslavia, the dividing line between South and South-East Europe has changed so that Montenegro and Serbia. (the remnants of old Yu-

goslavia), Macedonia, Albania, Greece, Cyprus, Bulgaria, Romania and Moldova now belong to the South-East. As independent states, the Ukraine and Byelorussia belong to Eastern Europe. The Baltic Sea unites North Europe or Baltoscandia (also Baltoscandia) — Sweden, Denmark, Norway, Iceland, Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, some parts of Russia (the regions of Murmansk and Kaliningrad/Königsberg, Karelia and the vicinity of St. Petersburg), Poland and Germany. In March 1992 the Council of the Baltic Sea States was established, because all these states (with the exception of Iceland which did not take part in the Baltic States conference) were interested in regional cooperation.

Alternative variants of privatization in a post-socialist country

Alari Purju

In long-term perspective privatization is regarded as the key element for the creation of the development basis for economies in transition from a socialist economy to the market system. This paper discusses the contradictions in this process connected with strategic preferences of privatization and the roles of restitution, workers of privatized enterprises, and foreign investors. Also the problem whether state property should mainly be sold or given

en away is analyzed. A very important question is if it is possible to perform large-scale privatization with a weak banking system and financial intermediaries or should a more step-by-step approach be applied as privatization is widening with the development of market institutions.

The voucher scheme has been seen as a means to solve the controversies of a transition economy. It gives many people a chance to take part in economic life, gives privatization some speed and flexibility, helps to solve the problems of restitution. But the scheme also has some disadvantages. There is a danger that part of the value of these securities will turn into excess demand on goods market, a dispersed structure of ownership will emerge, the system does not give new capital for the firms, and trades off foreign investment.

Large-scale privatization has only reached its initial stage and no schemes have been put to practice, so no conclusions can be made about their suitability for this process. No matter how reasonable the application of some institution or algorithm seems to be for creating a new ownership structure, additional problems will be involved in a transition economy. At the same time, a reasonable course of privatization would provide an opportunity to improve the consistency of the economic reform.

Aspects of the text

Jaan Undusk

For the first time one of the author's earlier studies (dating from 1983) is published. It suggests some basic notions of speculative discourse upon literature. All great literature is considered to produce in an individual reader a state of mind that could be called high assimilation. This is the condition of aggressive being, or active existence, in which the man finds his psychological powers to be sufficient to maintain inner free choice between a man he must be and a man he can be. Literature is not an entrance into another world where to live instead, it enables us to choose the other world without going into it — and to remain here, in this world, without being confined to it. A man who goes in, is dead to life, a man who remains totally here, is deaf to art.

The heart of a text is an imaginary or potential kernel word. If necessary, every non-belletristic text can be replaced by an arbitrary linguistic form — a word etc. — and so it is reducible by nature. The belletristic text is linguistically irreducible, its kernel word has no substitute in the language, outside the text itself. Therefore it is mystical in essence; the words, although necessary, are alien to it. A belletristic text in its archetypal shape can be described as a natural text: an endless and irreg-

Summaries

ular curve in the space around the kernel word. Its centrifugal movement away from the kernel is text-producing in a restricted sense, its movement towards the kernel owing to the centripetal forces is metatext-producing. To compose a real literary text which is always limited in extent, means to regulate artificially the interrelations between the text-producing, or textual, and metatext-producing, or metatextual, forces. The more the features of the natural text are emphasized, the more open the literary text is; a pointed story is an example of a sudden artificial and anti-naturalist overcompensation of metatextual forces. The relation between textual and metatextual forces indicates to what degree the text is harmonious (maximum 1): the energy of a text is determined by the range of solidarity between the two forces, and shows the assimilative powers of a reader. For example, the text and metatext-producing forces of text A are 15 and 8 respectively, the same readings for text B are 8 and 7. Text B is very har-

monious ($8/7$, or 1.14) and consequently very artistic, the index of its energy is 7 (the absolute value of the weaker forces). Text A is problematical from the artistic viewpoint (index of harmony $15/8$, or 1.88), but somewhat more energetic (8). Although technically imperfect, text A is still aesthetically more authoritative in its social surroundings.

The literary or belletristic way of reading consists in an ability to look for and find un- and undermotivated implications (here in a mathematical and logical sense, $a \rightarrow b$). The number of prescriptive interpretations of a literary text is limited to the number of positive readings, i.e., the readings and understandings with "high assimilation".

The second part of the study contains the analysis of three prose texts from the 1910s (Friedebert Tuglas, Richard Rohd, A. H. Tammsaare) representing Estonian neoromanticist poetics. Here the author is mainly interested in various metatextual forces that govern neoromanticist creativity.

ОТ РЕДАКЦИИ

В статье, открывающей номер журнала, кандидат географических наук Отть Курс исходит из предпосылки, что при определении границ частей света как населенного географического пространства следует брать за исходную единицу государство или, в крайнем случае, его четко ограниченную административно-политическую часть. В настоящее время, когда на территории бывшего Союза ССР возник целый ряд самостоятельных государств, нужно будет рассматривать отдельно принадлежность каждого из них к какой-либо определенной части света. По мнению автора, восточная граница теперешней Европы должна проходить от Белого до Азовского моря вдоль границ административно-политических единиц и государств. Россия должна составить самостоятельную часть света, Украина и Белоруссия — Восточно-Европейскую подчасть, а Эстония, Латвия и Литва должны по-прежнему остаться в Северо-Европейской части.

В постсоциалистических государствах, базировавшихся на государственной собственности, одной из важнейших и сложнейших проблем при их движении к рыночной экономике является переход к хозяйству с развитой структурой собственности, в которой доминирует частная собственность. Молодой ученый-экономист Алари Пурью рассматривает некоторые основные вопросы, которые могут возникнуть при приватизации: должна ли приватизация проходить быстро или медленно; какие методы следует применять (отдавать бесплатно, вводить облигации или продавать за деньги); какую долю отвести реституции, работникам предприятий, иностранным инвесторам.

В 1784 г. еврейский философ Мозес Мендельсон (1729–1786), тесно связанный с немецкой культурой и Просвещением, опубликовал в *Berlinische Monatsschrift* статью “Über die Frage: was heißt aufklären?” положившую начало дискуссии о сущности Просвещения. В настоящем номере читатель найдет эту статью на эстонском языке.

От редакции

Далее читателю предлагается известное интервью Мартина Хайдеггера (1889–1976), которое он дал журналу *Spiegel* в 1966 г. и которое последний опубликовал только в 1976 г. после смерти философа.

Затем следует стихотворение Фридриха Гёльдерлина (1770–1843) “Germania”.

Литературовед и прозаик Яан Ундуск, удостоенный в 1990 г. премии им. Бетти Алвер за лучший дебют в прозе, представлен в данном номере трактатом о дискурсивности художественного текста. В трактате, написанном в 1983 г., автор, исходя как из содержательности текста, так и читательской активности, рассуждает о том, какие параметры определяют художественный текст. Во второй части статьи анализируются три конкретных примера из эстонской неоромантической прозы 1910-х годов.

Историк и политолог Кайдо Яансон сравнивает судьбы трех народов — каталонского, ирландского и эстонского. Все они живут на окраинах Европы. Через Эстонию, как и через Каталонию прошли различные народы и народности. Как у эстонцев, так и у каталонцев символом выживания был прежде всего язык, у ирландцев — религия. На переломе 19 и 20 века ирландские и эстонские крестьяне получили большую часть земли в свое владение. Территория, заселенная каталонцами, уже в средние века при арагонских королях, была экономически развитой областью, а в наши дни является одним из наиболее промышленно развитых районов Испании и Западной Европы. Эстония и Ирландия одновременно обрели свою государственность, Каталония же так и не стала государством.

В 1919 г. в только что провозгласившие независимость прибалтийские республики хлынули большевики, русские белогвардейцы и немцы. Началась борьба за установление сфер влияния. Франция, подобно Британии, решила послать на место военную миссию. Статья Сюзанны Шампонуа рассказывает о деятельности подполковника Гюрстеля в Эстонии, продолжавшейся с мая 1919 г. по июнь 1920. Хотя за этот период французской военной миссии не удалось захватить инициативу, все же она подготовила почву для дальнейшего влияния: начиная с 1921 г., когда в Таллине вступил в должность военный атташе майор Бонн, Эстония заимствует некоторые элементы из военной системы Франции. Так, эстонские воен-

ные уставы были составлены на основе французских, была полностью перенята методика французской артиллерии.

Продолжается публикация статьи о внутривойсковой борьбе в Эстонии в 1930-х годах и одном из виновников возникшего кризиса — движении участников Освободительной войны. Автор статьи — эстонский политолог Рейн Маранди, проживающий в Швеции.

Профессор эстетики Тартуского университета Леонид Столович пытается ввести эстонского читателя в круг идей русского религиозного философа Николая Федоровича Федорова (1829–1903). Основная мысль его философии — преодоление смерти и воскрешение мертвых. Стремление возродить к жизни всех умерших провозглашается “общим делом” всех живущих, их прямым долгом перед предками, причем Федоров имеет в виду не только духовное, но и физическое возрождение. Он представляет пробуждение мертвых к жизни не как мистически-сверхестественный акт, но как результат развития науки и ее практического применения. Н. Федорова называли “Московским Сократом”. Можно оценить этого мыслителя как носителя идеи бессмертия всего человечества, причем достижение бессмертия возможно не только через абстрактную общую ответственность, но прежде всего через совместную деятельность. После вступительного слова Л. Столовича в журнале помещены отрывки из работ Н. Федорова.

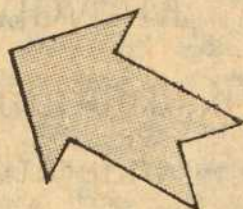
Продолжается публикация документов о движении сопротивления в Эстонии в 1945–50 гг.

В разделе рецензий Пеэтер Ярвелаид подвергает разбору сборник текстов по истории уголовного права, составленный кандидатом юридических наук Яаном Соотаком. Яанус Аруказу и Тьну Таниберг анализируют монографию Лийви Аарма о распространении грамотности в Эстонии с конца 18 в. до 1880-х годов. В основе монографии лежат списки рекрутов.

Завершает номер третья часть книги Йохана Хэйзинга *Играющий человек*.

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

MÄNGIV INIMENE
Kultuuri mänguelemendi
mäaratlemise katse

Johan Huizinga

Tõlkinud Mati Sirkel

III

Vanahiina aastaajapidustused

Hiina kultuuri algseima faasina kirjeldab Granet seisundit, kus külakogukonnad pühitsevad aastaaegade pidustusi võistlustega, mis peavad soodustama viljakust ja edenemist. See nn primitiivsete kultusetalituste sihilikult kavatsetud mõju on üsna tuntud. Iga hästi korraldatud pidustusega, iga võidetud mängu või võistlusega ja iseäranis pühade mängudega on arhailisel kollektiivil seotud kindel veendumus, et just need toovad rühmale õnne ja õnnistust. Ohvritoomine või pühad tantsud õnnestusid — nüüd on kõik hästi, kõrgemad väed on meiega, maailmakord püsib, meie ja meie omaste kosmiline ja sotsiaalne heaolu on kindlustatud. Muidugi ei maksa arvata, et see tunne lähtub mõistuslikest otsustustest. Pigem on see elutunne, rohkem või vähem kindlaks usuks saanud rahuldus, mille väljendusi vaatleme edaspidi.

Granet' antud Hiina esiaja kirjelduste kohaselt oli talvepeol, mida pühitsesid mehed meestemajas, tugevalt dramaatiline iseloom. Ekstaatilisest erutusest ja joovastusest esitatakse loomatantse, korraldatakse pidusööke, sõlmitakse kihlvedusid ja tehakse kunsttükke. Naised on kõrvale jäetud, kuid ometi säilib pidustuste antiteetiline iseloom. Tseremooniade toime on seotud võistlusinnu ja korrapärase vaheldumisega. Ühe rühma moodustavad võõrustajad, teise külalised. Üks kehastab *yang*'i printsiipi, mis esindab päikest, soojust, suve, teine *yin*'i, mis hõlmab kuud, külma ja talve.

Klannide ja suguharude talupoeglik-agraarse, kvaasi-idüllilise looduselu pildist lähevad Granet' järeldused küll hoopis kaugele. Koos valitsejate ja regionaalsete riikide esiletõusmisega suurel Hiina rahvaterritooriumil tekkis oletatava algse kaksikjaotuse kohale liigendumine mitmeks võistlevaks rühmaks. Sääraste fraatriatevaheliste aastaajavõistluste alusel astmestus ühiskond hierarhiliselt. Feodaliseerumisprotsess lähtub sellest mainest, mille sõdalased võitluses omandavad. "*L'esprit de rivalité qui animait les confréries masculines et qui, pendant la saison d'hiver, les opposait en de joutes dansantes est à l'origine du progrès institutionnel.*" [Rivaliteedi vaim, mis elustas meesteliite ja tõi nad talvel tantsuturniiridel vastamisi, on selle protsessi aluseks, mis viib riigivormide kujunemiseni.]¹¹

¹¹ Granet, *La civilisation Chinoise*, lk 241. Sellesama teema on visandanud ka J. Ortega y Gasset oma artiklis "El origen deportivo del estado", *El Espectador*, VII (Madrid, 1930), lk 103-143.

Isegi kui ei taheta minna nii kaugele nagu Granet, kes tuletab kogu hierarhia hilisemas Hiina riigis neist primitiivseist tavadest, tuleb ometi mõõnda, et ta on meisterlikult kujutanud agonaalse printsiibi osa hiina kultuuri kujunemisel, mis on hoopis märkimisväärssem kui agooni osa helleeni kultuuris ja kus tuleb veelgi selgemalt esile kultuuri mängulisus.

Peaaegu iga rituaalne toiming võttis tseremoniaalse võistluse vormi, näiteks jõeületamine, mäkkeronimine, puuraiumine ja lilled noppimine.¹² Riigivõimu tekkimise kohta on olemas kindel tüüp muistendeid, kus sangarlik vürst tõendab oma üleolekut vastastest imelise jõukatsumise või mõne hämmastava kunsttükiga. Tavaliselt lõpeb säärane turniir allajäänu surmaga.

Agonaalsed mängud muudes paikades

Siin on tähtis see, et kõik need võistlused kuuluvad kõigi oma eripärasustega mängu valdkonda — ka seal, kus fantaasia annab neile titaanliku surmavõitluse paiste. Eriti hakkab see silma, kui võrrelda võistlusi, millest hiina pärimus jutustab müütilises ja heroilises vormis, veel tänapäevalgi mitmes maailma paigas tavaks olevate aastaaegadevõistlustega. Need on nimelt ühe rühma noorukite ja neidude laulu- ja mänguturniirid kevade- või sügisepidustusel. Käsitledes seda teemat Vana-Hiina puhul "Shijingi" armastuslaulude varal,¹³ oli Granet juba osutanud samalaadsetele pidustustele Tonkingis, Tiibetis ja Jaapanis. Annamiga seoses, kus need tavad olid veel hiljuti täies jõus, kirjeldatakse seda kõike suurepäraselt ühes Pariisi dissertatsioonis. Siin on tegu ehtsate mängude sfääriga. Vahelduslaul, pallimäng, armuasjad, *jeuz d'esprit*, mõistatused — kõik on siin saanud üheks tervikuks elava võistlusena kahe sugupoole vahel. Laulud ise on tüüpilised mängusünnitised kindlate reeglitega, varieeruvate kordustega, küsimuse ja vastusega. Igaühele, kes soovib saada veenvat pilti mängu ja kultuuri seosest, soovitatagu Nguyeni raamatut.¹⁴

Kõigi nende võistlusvormide seos kultusega paistab veendumusest, et alati jääb valitsema veendumus, nagu oleks neil asendamatu otsemõju aastaaegade heale käigule, vilja valmimisele, kogu aasta õnnestumisele.

¹² Granet, *Fêtes et Chansons*, lk 203.

¹³ Granet, *Fêtes et Chansons*, lk 11–154.

¹⁴ Nguyen Van Huyen, *Les Chants alternés des garçons et des filles en Annam. Thèse* (Paris, 1933).

Kui võistluse tulemus ise, saavutusena, sekkub looduse käiku, siis on mõisteta, et pole eriti oluline, mis laadi võistlusega see tulemus saavutatakse. Võistluse võitmine iseenesest mõjustab asjade käiku. Võitjate jaoks tähendab iga saavutus heade jõudude võitu kurjade üle ja selle saavutanud rühma hüvangut, *teeb selle teoks*. Iga võit *esindab*, s.t *teostab* võitjaile heade jõudude triumfi kurjade üle ja selle rühma heaolu, kes võidu saavutab. Siit tuleneb, et niisama hästi nagu mängud, kus otsustavaks on jõud, osavus või mõistus, võib sakraalse tähenduse saada ka puhas õnnemäng, et ta seega *tähendab* ja *määrab* jumalikke toimet. Võib kaugemalegi minna: mõisted "õnn" ja "saatus" asuvad inimvaimu jaoks alati eriti lähedal pühaduse sfäärile. Meie aja inimene, kes tahab saada teadlikuks neist vaimsetest seostest, mõelgu neile tühistele ennustustele argielus, mida ta mäletab oma lapsepõlvest ja millelt mõnikord tabab end asjale erilist tähtsust omistamata isegi inimene, kes on täielikus hingelises tasakaalus ega kaldu sugugi ebausupoole. Kirjandusest võin näiteks tuua Tolstoi *Õlestõusmisest* selle koha, kus üks kohtunikest mõtleb kohtusaali astudes endamisi: "Kui ma oma kohale minnes teen paarisarvu samme, ei hakka mul täna kõht valutama."

Täringumängu sakraalne tähendus

Paljudel rahvastel moodustavad täringumängud osa religioossetest talitustest.¹⁵ On olemas kokkupuutepunkte kahte fraatriasse jaguneva kollektiivi struktuuri ning mängulaua või mängunupude kahe värvi vahel. Muinasindia sõnas *dyūtam* sulanduvad tähendused 'võistlus' ja 'täringumäng'. Kummalised suhted seovad mõisteid "täring" ja "nool".¹⁶ Isegi maailma kujutletakse täringumänguna, mida Šiva mängib oma abikaasaga. Aastaaegu, *ṛtū*'sid, kujutletakse kuue mehena, kes mängivad kuldsete ja hõbedaste täringutega.¹⁷ Jumalate mäng mängulaul on tuntud ka germaani mütoloogias: kui maailm oli korda seatud, kogunesid jumalad täringut viskama ja pärast hukku taassündinud maailmas

¹⁵ Stewart Culin, *Chess and Playing-Cards* (Ann. Report Smithsonian Inst., 1896). Vrd G. J. Held, *The Mahābhārata: An Ethnological Study* (Leideni ülikooli dissertatsioon, 1935). Ka see teos on väga tähtis mängu ja kultuuri vahelise seose mõistmisel.

¹⁶ Held, tsit. teos, lk 273

¹⁷ *Mahābhārata* XIII, 2368, 2381.

leiavad noorenenud aasid taas eest oma endised kuldsed mängu-
lauad.¹⁸

Äsja tsiteeritud uurimuses on Held teinud etnoloogilised järeldused tõigast, et *Mahābhārata* põhitegevus toimub täringumängu ümber, mida kuningas Yudhisthira mängib kauravatega. Meile on eriti tähtis paik, kus mängitakse. See võib olla lihtne ring, *dyūtamandalam*, millel aga on juba endal maagiline tähendus. See tõmmatakse hoolega, võttes seejuures tarvitusele ettevaatusabinõusid pettuse vastu. Mängijad ei tohi enne ringist lahkuda, kui nad on täitnud kõik oma kohustused.¹⁹ Sageli aga ehitatakse mängu tarbeks eriline ajutine koda, mis on üleni pühitsetud pind. *Mahābhāratas* käsitleb terve peatükk mängukoja — *sabhā* — ehitamist Pandu-poegade mänguks oma vastastega.

Nii et õnnemängul on oma tõsine külg; ta on seotud kultusega ning asjata pani Tacitus imeks, et germaanlased viskasid täringuid asjalikult, tõsise tegevuse viisil. Kui aga Held teeb täringumängu sakraalsest tähendusest järelduse, et seetõttu polegi primitiivsed mängud mängud sõna otseses mõttes,²⁰ siis seda tahaksin kõige kindlamalt eitada. Just täringumängu ehtsat mänguloomust tuleb pidada selle tähtsuse aluseks, mis tal on kultuses.

Potlatch

Kõige enam valgustab arhailiste kollektiivide kultuurielu agonaalset aluspõhja ühe Briti Columbia indiaanisuguharude kombe kirjeldus, millel etnoloogias on nimeks *potlatch*.²¹ Oma kõige tüüpilisemal kujul, nagu seda on kirjeldatud eriti kwakiutli suguharu puhul, on *potlatch* suur pidustus, kus üks kahest rühmast suure toretsemisega ja kõiksuguste tseremooniate saatel annab

¹⁸ J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte* II (Berlin, 1937), lk 154–155.

¹⁹ H. Lüders, *Das Würfelspiel im alten Indien* (Abh. K. Gesellsch. d. Wissenschaften, Göttingen, Phil.-hist. Kl. IX, 1907, IX, 2), lk 9.

²⁰ Held, *The Mahābhārata*, lk 255.

²¹ Siin jutuks tulevate nähtuste nimetamiseks paljudest indiaanikeele sõnadest valitud sõna tähenduse kohta vt G. Davy, *La Foi jurée. Thèse* (Paris, 1923), ja *Des Clans aux Empires* (L'Évolution de l'humanité, nr 6, 1923); M. Mauss, *Essai sur le Don: Forme archaïque de l'échange* (L'Année sociologique, N.S.I., 1923/4).

teisele rühmale ohtralt kinke, ainsaks eesmärgiks tõestada oma üleolekut teisest rühmast. Ainsa, aga siis ka hädavajaliku vastu-teenena on teine pool kohustatud teatava aja pärast ise peo korraldama ja seejuures nii palju kui võimalik esimest üle trumpama. Selline kinkimisepidu valitseb nende suguharude kogu sotsiaalset elu: kultust, õigustavasid, kunsti. Süüd, abielu, noorukite initsiatsioon, surm, tätoveerimine, hauasamba püstitamine, kõik on *potlatch*'i ajendiks. Pealik korraldab *potlatch*'i, kui ehitab maja või paneb püsti tootemisamba. *Potlatch*'il esitavad suguvõsad või klannid oma pühasid laule ja demonstreerivad maske ning la-sevad klannivaimudest vallatud šamaanidel ekstaasis määrtseda. Kuid peaasjaks jääb vara laialijagamine. Seejuures kulutab peo korraldaja kogu oma klanni varanduse. Teine klann aga, kes kaasa pidutseb, jääb võlgu veelgi suurejoonelisema *potlatch*'i. Sellega viivitades kaotaks võlgnik oma nime, vapi, tootemid, au ning kodaniku- ja religioossed õigused. Sellisel kummalisel kombel rändab vara mööda suguharu suursuguseid peresid käest kätte. Oletatakse, et algselt peeti *potlatch*'it alati ühe suguharu kahe fraatria vahel.

Potlatch'il ei tõestata oma üleolekut mitte ainult varade ärakinkimisega, veelgi rabavam on omaenda vara hävitamine, näitamaks praalides, et saab läbi ka selleta. Ka see hävitamistöö toimub dramaatilise rituaali ja ülbete väljakutsete saatel. See kõik käib võistluse vormis: kui üks pealik lööb puruks vaskkatla, põletab ära virna tekke või hävitab kanuu, siis on vastane kohustatud purustama vähemalt niisama palju väärtusi — ja veel parem, kui neid oleks rohkem. Väljakutsuvalt saadetakse oma riivaalile killud näha või kantakse neid aumärkidena. Kwakiutlitega suguluses olevate tlinkitite kohta jutustatakse, et kui üks pealik tahtis teist häbistada, tappis ta hulga orje, mispeale teine pealik oli kättemaksuks kohustatud tapma veelgi suuremal arvul oma mehi.²²

Säärasest ohjeldamatult heldekäelisest võistlemisest, mille ti-puks on omaenda vara kergemeelne hävitamine, leidub rohkem või vähem selgeid jälgi kogu maakeral. Marcel Mauss võis osutada täielikult *potlatch*'iga kattuvaile tavadele melaneeslaste juures. Oma teoses *Essai sur le Don* on ta avastanud samasuguste tava-de jälgi kreeka, rooma ja vanagermaani kultuuris. Granet leiab

²² Davy, *La Foi jurée*, lk 177.

nii kinkimis- kui ka hävitamisvõistlusi vanast hiina pärimusest.²³ Islamieelses araabia paganluses esinevad nad omaette nime all, mis tõestab, kui kindlaks nad on kujunenud: neid nimetatakse *mo'āqara* — verbist tuletatud tegevusnimega, mille tähenduseks juba vana sõnaraamat etnoloogilist tagapõhja teadmata annab 'kaamelite jalgu läbi lõigates kuulsuses võistlema'.²⁴ Heldi käsitletud teemat oli juba enam-vähem puudutanud Mauss, kirjutas: "*Le Mahābhārata est l'histoire d'un gigantesque potlatch.*" [*Mahābhārata* on lugu hiiglasuurest *potlatch*'ist].²⁵

Seoses meie teemaga on eriti tähtis üks asi: kõik, mida nimetatakse *potlatch*'iks või mis on temaga suguluses, keerleb võitmise, üleoleku, kuulsuse, prestiiži ja mitte viimases järjekorras revanši ümber. Kui pidu korraldab ka üksainus isik, on alati vastamisi kaks rühma, keda seovad korraga vaenu ja ühtsuse vaim. Boase kirjeldatud mamalekala pealiku pulmas teatab üks kutsutute rühm, et ta on "valmis tüli alustama", pidades sellega silmas tseremooniat, mille lõpus tulevane äiapapa loovutab pruudi.²⁶ *Potlatch*'i puhul on vägitükkidel järeleproovimise ja ohverdamise iseloom. Pidustus leiab aset püha toimingu või mängu vormis nõõridega piiristatud nelinurksel platsil. Tegevust saadab vahelduslaul ja maskitants. Rituaal on range: vähimigi viga võtab kogu talitusele jõu. Kõhimise ja naermise eest ähvardab kõige rangem karistus.

Potlatch'i sotsioloogilised alused

Pidustus toimub au, toretsemise, praalimise ja väljakutse õhkkonnas. See on rüütliuhkuse ja sangarihulluse maailm, kus on kõrges hinnas nimed ja vapid ning kus maksavad esivanemate loetelud. See pole elatisemure, kasuarvestamise või tarviliku vara hankimise maailm. Püüdluseks on rühma maine, kõrgem aste, üleolek teistest. Suhted ja kohustused tlinkitite kahe fraatria vahel võtab kokku sõna, mille tähenduseks on '*showing respect*' [lugupidamist üles näitama]. Selle suhte pidevaks väljenduseks on kõiksugused vastastikused teened, sh kingituste vahetamine.

²³ *Danses et légendes*, I, lk 57; *La civilisation Chinoise*, lk 196, 200.

²⁴ G. W. Freytag, *Lezicon arabico—latinum* (Halle, 1830), märksõna *aqara*: *de gloria certavit in incidendis camelorum pedibus*.

²⁵ *Essai sur le Don*, lk 143.

²⁶ Tsiteeritud Davy'l, tsit. teos, lk 119–120.

Minu teada otsib etnoloogia seletust *potlatch*'i-nähtusele peaaegjalikult maagilistest ja müstilistest kujutlustest. Oma raamatus *The Serpent in Kwakiutl Religion*²⁷ on G. W. Locher toonud selle kohta suurepäraseid näiteid.

Kahtlemata on *potlatch*'i-tavad kõige tihedamalt seotud suguharu religioosse kujutlusmaailmaga. *Potlatch*'is väljenduvad lakamatult kõik erilised kujutlused läbikäimisest vaimudega, initsiatsioonist, inimese ja looma samastumisest jne. See ei takista ta käsitlemist sotsioloogilise nähtusena väljaspool igasuguseid kindlaid religioosseid süsteeme. Tuleb ennast ainult sisse mõelda mingisse kollektiivi, mida vahetult valitsevad primaarsed tunded ja aistingud, millele tsiviliseeritud ühiskonnas vastavad noorukiea impulsid. Säärast ühiskonda hingestavad ülimal määral sellised mõisted nagu rühmaau, rikkuse ja helduse imetlemine, sõpruse ja usalduse silmatorkav rõhutamine, võistlus, väljakutse, seiklushimu ja lõpmatu eneseülistamine ning ükskõiksus igasuguste materiaalsete väärtuste vastu. See aga on lühidalt öeldes teismelise nooruki mõtte- ja tundemaailm. Säärane võistlemine vara ärakinimises või hävitamises on igapäevase psühholoogiliselt mõistetava ka ilma seoseta ehtsa, organiseeritud *potlatch*'i kui rituaalse etendusega. Seetõttu on eriti kaalukad sedalaadi juhtumid, mis ei tuginud kindlale kultusesüsteemile, nagu näiteks lugu, mida R. Maunier' on kirjeldanud sõnumi järgi ühest Egiptuse ajalehest mõni aasta tagasi. Kaks Egiptuse mustlast olid tülis. Selle lahendamiseks hakkasid nad pidulikult kokkukutsutud suguharu ees esiteks kumbki oma lambaid tapma ja seejärel rahatähti põletama. Lõpuks nägi üks, et ta jääb alla, ja müüs maha kuus eeslit, et müügiraha abil siiski võitjaks tulla. Kui ta tuli koju eeslite järele, ei nõustunud tema naine müügiga ja mustlane tappis ta.²⁸ Nende sündmuste puhul on selgesti tegu millegi muuga kui spontaanne kirepuhang. See on kindla vormi saanud tava, millele Maunier on andnud nimetuse *vantardise*. See paistab olevat lähisuguluses ülalesitatud muinasaraabia *mo'āqara*'ga. Mingit religiooset alust siin küll ei paista olevat.

Terves selles nähtuste kogumis, mida nimetatakse *potlatch*'iks, tundub mulle esmasena agonaalne instinkt, kollektiivi mäng kollektiivse või individuaalse isiksuse tõstmiseks kõrgemale astmele.

²⁷ Leiden, 1932.

²⁸ R. Maunier, *Les échanges rituels en Afrique du Nord* (L'Année Sociologique, N.S. II, 1924/25), lk 81, märkus 1.

See on tõsine mäng, saatuslik mäng, mõnikord verine mäng, püha mäng, aga ometi mäng. Me oleme piisavalt näinud, et mäng võib seda kõike olla. Mängust räägib juba Marcel Mauss: "*Le potlatch est en effet un jeu et une épreuve.*" [Potlatch on tegelikult mäng ja proovilepanek.]²⁹ Ka Davy, kes ju vaatles potlatch'i ainuüksi juriidilisest küljest — õigusloomelise tavana —, võrdleb neid kollektiive, kus potlatch tundub, suurte mängupõrgutega, kus varandus, positsioon ja maine käivad kihlvedude ja väljakutsete kaudu pidevalt käest kätte.³⁰ Held jõuab seetõttu järeldusele,³¹ et täringumäng ja primitiivne malemäng pole õiged õnnemängud, sest kuuluvad sakraalsesse valda ja on potlatch'i-põhimõtte väljendus. Mina pööraksin argumendi ümber ja ütlesin: nad kuuluvad sakraalsesse valda, sest nad on ehtsad mängud.

Kui Livius räägib ülemäärasest toredusest, millega peeti *ludi publici*, toredusest, mis kasvas üle meeletuks võistlemiseks,³² kui Kleopatra trumpab üle Antoniuse, lastes oma pärli äädikas lahustada, kui Burgundia Philippe kroonib oma koja-aadli bankettide rida *Vœux du faisan*'i peoga Lille'is või kui hollandi tudengid teatud pidulikel puhkudel tseremoniaalselt klaase lõhuvad, võib soovi korral rääkida selgetest potlatch'i-instinkti ilmingutest. Minu meelest oleks aga õigem ja lihtsam vaadelda potlatch'it inimesoo ühe põhitarviduse kindlaima ja rõhutatuima vormina, mida ma tahaksin nimetada mänguks kuulsuse ja au pärast. Kord juba teaduslikus keelepraugis juurdunud potlatch'i-taoline terminus *technicus* saab liigagi kergesti sildiks, mille varjus mõni nähtus kõrvale lükatakse, nagu oleks tema puhul kõik selge.

Kula

Kogu maailmas levinud kinkimisrituaali mängukvaliteedi seletas ära Malinowski, kes oma raamatus *Argonauts of the Western Pacific*³³ andis elava ja äärmiselt üksikasjaliku kirjelduse nn kulasüsteemist, mida ta oli jälginud Trobriandi saarte elanike ja nende naabrite juures Melaneesias. Kula on tseremoniaalne meresõit, mis saab alguse kindlaksmääratud aegadel ühelt saarterühmalt

²⁹ *Essai sur le Don*, lk 102, märkus 1.

³⁰ Davy, *La Foi jurée*, lk 137.

³¹ *The Mahābhārata*, lk 252, 255.

³² Livius 1. VII, 2, 13.

³³ London, 1922.

ida pool Uus-Guinead kahes vastupidises suunas. Seejuures vahetab osa kombetalituses osalevatest suguharudest omavahel esemeid, mil pole majanduslikku tarbeväärtust: need on punastest merekarpidest kaelakeed ja valgetest merekarpidest käevõrud, mis aga lähevad hinnaliste ja kuulsate väärisasjadena — paljud neist tuntud kindlate nimede all — ajutiselt teise rühma valdusse. Too võtab siis endale kohustuse teatava aja jooksul anda asjad edasi järgmisele lülile *kula*-ketis. Esemetel on pühaduse väärtus. Neil on võluvägi, neil on ajalugu, mis jutustab, kuidas nad esimest korda võideti. Nende hulgas on selliseid, mille tulek ringlusse tekitab sensatsiooni — nii väärtuslikud on nad.³⁴ See kõik toimub mitmesuguste formaalsuste, kindla rituaali, pidustuste ja maagia saatel. Kõik toimub vastastikuse kohustuste võtmise, usalduse, sõpruse ja külalislahkuse õhkkonnas, õilsuse, helduse, au ja kuulsuse demonstreerimise saatel. Meresõidud on sageli seiklusküllased ja ohtlikud. Suguharude kõrgem kultuurielu, kanuudele nikerduste tegemine, luulekunst, au- ja kormmete koodeks — kõik on seotud *kula*'ga. *Kula*-sõitudega on seotud ka kauplemine tarvilike kaupadega, kuid see on kõrvaline. Vahest mitte kusagil ei omanda arhailine kultuurielu sedavõrd kollektiivmängu vormi kui nende Melaneesia paapuute juures. Võistlusind on siin võtnud säärase kuju, mis puhtuselt paistab ületavat teiste, sageli palju tsiviliseeritumate rahvaste vastavaid tavasid. Kahtlemata võib siin näha kogu püha rituaalisüsteemi alust — inimese vajadust ilusasti elada. Ja see leiab rahulduse mängu vormis.

Au ja voorus mängus

Üks võimsamaid tõukejõude enda ja oma rühma täiustamisel lapseelust kuni kõige kõrgema kultuuritegevuseni on soov pälvida austust ja ülistust oma erakordse tubliduse eest. Ülistatakse üksteist, ülistatakse iseennast. Oma vooruse pärast otsitakse au. Tahetakse tunda rahuldust, et asi on hästi tehtud, see tähendab, tehtud teistest paremini. Kes tahab esimene olla, peab ennast esimesena näitama, ennast esimesena tõestama. Üleoleku tõendamiseks on võistlus.

Voorus, mis teeb inimese austusväärseks, pole arhailisel ajal ülima jumaliku vae käsu varal mõõdetud kõlbelise täiuslikkuse abstraktne idee. Hollandi mõiste "*deugd*" [voorus] vastab veel

³⁴ *Kula*-tavas käibivaid esemeid saab ehk ligikaudu võrrelda sellega, millele etnoloogid on andnud nimeks "*Renommiergeld*".

vahetult oma verbaaltüvele *deugen* 'kõlbama, millekski võimelise, tubli olema, omas laadis ehtne ja täiuslik olema'. Nii on lood veel kreeka mõistega *areté* ja keskülemsaksa *tugende*'ga. Igal ajal on liigiomane *areté*: hobusel, koeral, silmal, kirvel, vibul, kõigel on oma voores. Jõud ja tervis on keha vooresed, tarkus ja taibukus vaimu vooresed. Sõna *areté* seostub sõnaga *aristos* 'parim, laitmatuim'.³⁵ Öilsa mehe voores on see kogum omadusi, mis teeb ta võimeliseks võitlema ja käskima. Selle juurde kuuluvad isendast ka heldekäelisus, tarkus ja õiglus. On täiesti loomulik, et paljudel rahvastel kasvab sõna vooresed tähistamiseks välja mehisisuse mõistest, nagu ladina *virtus*, mille põhitähenduseks oli väga kaua aega 'vaprus'. Seesama kehtib araabia *moru'a* kohta, mis *areté*'ga väga sarnaselt hõlmab tähenduskompleksi: jõud, julgus, rikkus, oma asjade hea ajamine, head kombad, kasvatus, suursugusus, heldekäelisus, suuremeelsus ja kõlbeline täiuslikkus. Igas arhailise elukujundamise kontseptsioonis sõjameheliku ja suursuguse suguharuolu põhjal tõuseb esile rüütelluse ja rüütellikkuse ideaal — niihästi kreeklaste, araablaste kui jaapanlaste juures, samuti keskaja kristluses. Ja alati on see mehelik vooresedideaal lahutamatu seotud primitiivse, end väliselt ilmutava au tunnustamise ja kaitsmisega.

Aristoteleski nimetab veel au vooresed auhinnaks.³⁶ Ta ei vaatle au vooresed sihi või põhjusena, küll aga vooresed loomuliku mõõdupuuna. "Inimesed püüdleval au poole, et veenda end omaenda väärtuses, oma vooresedes. Nad püüdleval selle poole, et otustusvõimelised austaksid neid nende tõelise väärtuse põhjal."³⁷

Vooresed, au, suursugusus ja kuulsus kuuluvad järelikult algusest peale võistluse, s.t mängu valda. Noore suursuguse sõjamehe elu on pidev vooresed harjutamine ja pidev võitlus oma kõrge seisuse au pärast. Homerose *aien aristeyein kai hypéirohon emmenai allon* — "ikka olla parim ja teistest üle",³⁸ on selle ideaali täiuslik väljendus. Eeposes pole huvikeskmes sõjategevus kui selline, vaid pigem üksikkangelase *aristeia*.

Suursuguseks eluks kujundamisest tuleneb kasvatus eluks rii-

³⁵ Werner Jaeger, *Paideia: Die Formung des griechischen Menschen* I (Berlin—Leipzig, 1934), lk 25jj; vrd R. W. Livingstone, *Greek Ideals and Modern Life* (Oxford, 1935), lk 102–103.

³⁶ Aristoteles, *Nikomachose eetika*, IV, 1123b35.

³⁷ Samas, I, 1095b26.

³⁸ *Ilias*, VI 208.

gis ja riigi jaoks. Ka selles seoses pole *areté*'l veel puhteetilist kõla. Ta jääb riigikodaniku tubliduseks selles osas, mis puutub tema ülesandesse polises. Võistlustes harjutamise element pole ka siis veel kaotanud midagi oma tähtsusest.

Kogu kujutluses suursugususest kätkeb algusest peale idee, et suursugusus tugineb voorusele, ent kultuuri arenedes omandab voorusemõiste aegamööda teise sisu. Voorusemõiste tõuseb eetilise ja religioosse kõrgesse valda. Suursugune mees, kel kunagi pruukis üksnes vapper olla ja oma au eest seista, et vastata vooruseideaalile, peab nüüd, kui ta tahab veel oma ülesandele truuks jääda, kas andma rüütliideaalile endale tolle kõrgema eetilise sisu, mis praktikas kukub enamasti kehvalt välja, või piirduma kõrge seisuse ja laitmatu au välise kultiveerimisega luksuse, toretsemise ja kurtuaasete kommete abil. Need säilitavad veel ainsana mängiseloomu, nagu see oli neile omane algusest peale, ehkki nad on kaotanud oma kultuuri loova funktsiooni.

Teotusturniirid

Õilis mees tõestab oma "voorust", pannes tegelikule proovile jõu, osavuse, julguse või ka teravmeelsuse, tarkuse ja oskused või rikkuse ja heldekäelisuse. See võib sündida ka võistluses sõna abil, s.t nii, et ülistatakse juba ise ette või lastakse hiljem poeedil või heeroldil ülistada voorust, milles tahetakse rivaalist üle olla. Oma vooruse ülistamine võistluse vormina läheb isendast üle vastase halvustamiseks. Ka see halvustamine võtab omamoodi võistlusvormi ja on kummaline, et just see kiitlemis- ja teotamisvõistluse vorm on leidnud erilise koha väga erinevates kultuurides. Piisab poisikeste käitumise meenutamisest, et liigitada need teotusturniirid juba ette mänguks. Kavatsuslikku kiitlemis- ja teotusturniiri ei saa alati selgesti eristada praalimisest, millega on kombeks kas sisse juhatada või saata relvataplusi. Lahing, nagu seda kirjeldatakse vanades hiina allikates, on keerukas segu praalimisest, õilsatest žestidest, armuosutustest, solvangutest jm. Pigem on see moraalsete väärtuste võitlus, pigem kahe vastaspoole alla kokkupõrge kui relvavõitlus.³⁹ Kõiksugusel eri laadi tegudel on tähendus nende sooritajate või neist tabatute häbi või au tundemärkidena. Põlastavat žesti vaenlase müüride suunas — näiteks Remuse saatuslik hüpe, millest algab Rooma ajalugu — peetakse hiina sõjakroonikates kohustuslikuks väljakutseks. Nii

³⁹ Granet, *La civilisation Chinoise*, lk 317.

tuleb näiteks sõdalane ja loendab rahulikult oma ratsapiitsaga vaenlase värvalaudu.⁴⁰ Peaaegu samamoodi käitused Meaux' kodanikud, kes kloppisid müüri seistes oma kübaratelt tolmu, kui piiraja oli pommid teele saatnud. Kõik see tuleb hiljem jutuks sõja agonaalse elemendi kirjeldamisel. Praegu on küsimus reegli-pärastes "joutes de jactance" [kiitlemisvõistlustes].

Vaevalt on vaja öelda, et oleme siin endiselt *potlatch*'i-nähtuse vahetus läheduses. Järgnevas võib ära tunda lüli rikkuses ja raiskamises võistlemise ning praalimisvõistluste vahel. Nagu teatab Malinowski, ei hinnanud Trobriandi saarte elanikud toiduaineid mitte lihtsalt nende kasu pärast, vaid ka kui rikkuse näitamise vahendeid. Nende *yam*'i-majad on ehitatud nii, et väljastpoolt võib näha kõike, mis seal sees on, ja lattidevaheliste pragude kaudu võib otsustada selle kvaliteedi üle. Parimad palad on kõige nähtavamal ja eriti suured eksemplarid pannakse raami ning riputatakse värvidega kaunistatult laohoone välisseinale. Kui külas elab suur pealik, peavad tavalised inimesed katma oma lahooded kookoslehtedega, et mitte pealikuga võistelda.⁴¹ Hiina muistendis leiame säärase tavade vastukaja jutustusel kurjast kuningast Chou Sin'ist, kes pidusöömingul laseb kokku kuhjata sellise toiduainetemäe, millel võib vankriga sõita, ja kaevata tiigi, millel võib paatidega sõuda.⁴² Üks hiina kirjanik räägib priiskamisest, mis valitses rahvalikel kiitlemisvõistlustel.⁴³

Kõikvõimalike muude vormide kõrval võtab võistlus au pärast Hiinas veel üsna erilise viisakusvõistluse vormi, millele osutab sõna *jang* 'kellegi ees tagasi tõmbuma'.⁴⁴ Vastane trumbatakse üle suursuguste vormidega, loovutades talle koha või jättes eesõiguse. Viisakuses võistlemist ei esine ehk kusagil nii selgel kujul kui Hiinas, kuid teda leidub kõikjal.⁴⁵ Teda võib vaadelda ümberpööratud praalimisvõistlusena; rõhutatud viisakuse põhjuseks on omaenda auteadvus.

⁴⁰ Samas, lk 314.

⁴¹ Malinowski, *The Argonauts*, lk 168.

⁴² Granet, *La civilisation Chinoise*, lk 238.

⁴³ Granet, *Danses et légendes*, I, lk 321.

⁴⁴ Selle raamatu esmatrükis arvasin ekslikult, et sõna *jang* kuulub mängu-sõnade hulka. Igal juhul ilmutab nähtus ise kõiki õilsa mängu omadusi.

⁴⁵ Vt minu *Keskaja sügis*, II peatükk.

Teotusvõistlustel oli tähtis koht muinasaraabia paganluses ja seal torkab selgesti silma tema seos võistlemisega vara hävitamises, mis oli *pollatch*'i osaks. Me mainisime juba *mo'āqara*'ks nimetatud tava, kus rivaalid omaenda kaamelite kõõlused läbi löikavad. Põhivorm verbist, mille juurde kuulub *mo'āqara*, tähendab haavamist või vigastamist. *Mo'āqara* tähenduseks antakse ka: *convictiis et dictis satyricis certavit cum aliquo* 'ta võitles kellegagi söömukõne ja pilgetega', mis meenutab meile Egiptuse mustlaste juhtumit, kelle hävitamisvõistlus kandis kombena nime "praalimine". Islamieelsetel araablastel oli peale *mo'āqara* veel kaks sõna teotus- ja väljakutsumisvõistluste eristamiseks — neid kutsuti *monāfara*'ks ja *mofākhara*'ks. Pandagu tähele, et kõik kolm sõna on moodustatud samal viisil. Need on verbi nn kolmandast vormist moodustatud teonimisõnad, *nomina actionis*. Ja see ehk ongi siin kõige huvitavam: araabia keeles on kindel verbivorm, mis võib anda igale sõnajuurele tähenduse 'milleski võistlema, kedagi milleski ületama', mis seega on põhivormi omamoodi tegusõnaline ülivõrre. Ja selle kõrvale on siis tuletatud kuues vorm tegevuse vastastikkuse väljendamiseks. Sõnajuurest *hasaba* 'kokku lugema, loendama' moodustatakse niiviisi *mohāsaba* 'võistlema heas maines', *kathara*'st 'arvult ületama' moodustatakse *mokāthara* 'võistlema arvus'. *Mofākhara* tuleb tüvest, mis tähendab kuulsust, eneseülistamist, praalimist, *monāfara* tuleb 'põgenema löömise' valdkonnast. Kiitus, au, voores ja kuulsus on araabia keeles samaviisi ühendatud ühes tähendusvaldkonnas nagu samaväärsed kreeka mõisted *areté* ümber.⁴⁶ Keskseks mõisteks siin on 'ird', mille parimaks tõlkevasteks oleks "au", kui pidada silmas eelkõige selle äärmiselt konkreetset tähendust. Öilsa elu ülimalt nõudeks on kohustus säilitada oma 'ird terve ja kindlana. Seevastu püüab vastane seda 'ird'i solvamisega häbistada ja muretseda. Kuulsuse ja au, seega vooresuse aluseks on ka siin igasugune kehaline, sotsiaalne, moraalne ja intellektuaalne laimatus. Ülistatakse oma võitused ja julgust, kiideldakse oma rühma või oma laste arvukusega, oma helduse, võimu, pilguteravusega või juuste iluga. Kõik see kokku moodustab kellegi 'izz, 'izza, s.t suurepärasuse, kellestki teisest üle olemise, seega ühtlasi võimu ja prestiiži. Vastase teotamine ja pilkamine omandab tähtsa kooha oma 'izz'i ülendamisel ja kannab nimetust *hidjā*'. Neid *mofākhara*'ks kutsu-

⁴⁶ Järgneva osas vrd Biehr Farès, *L'Honneur chez les Arabes avant l'Islam* (Paris, 1932); *Encyclopédie des Islams* (Leiden/Leipzig, 1937), täienduskõide, lk 161, märksõna *mufākhara*.

tud võistlusi au pärast peeti kindlaksmääratud aegadel koos aasta-
laatadegaga ja pärast palverännakut. Nii võisid omavahel võistelda
suguharud, klannid või üksikisikud. Niipea kui kaks rühma koh-
tusid, hakkasid nad võistlema au pärast. Sealjuures oli tähtis osa
luuletajal või kõnemehel; rühm oli selleks määranud eestkõneleja.
Kombel oli selgesti sakraalne iseloom. Ta hoidis perioodiliselt ülal
tugevat sotsiaalset pinget, mis oli iseloomulik islamielse Araabia
kultuurile. Tekkiv islam astus kombele vastu, andes talle uue re-
ligioosse sisu ja alandades ta õukondlikuks seltskonnalõbustuseks.
Paganlikul ajal muutus *mofākhara* sageli tapmiseks ja suguha-
ruvaenuks. Sõna *monāfara* tähendab eelkõige võistlusvormi, kus
kaks osapoolt viivad oma autüli kohtuniku või vahekohtuniku et-
te; sõnale aluseks oleva juurega on seotud tähendus '(kohtu)otsus'.
Mäng käib panuse peale ja mõnikord määratakse kindlaks teema,
näiteks kõnevõistlus õilsama päritolu asjas, mille võitja saab au-
hinnaks sada kaamelit.⁴⁷ Osapooled tõusevad kordamööda püsti
ja võtavad jälle istet nagu kohtuistungil. Mulje suurendamiseks
on osapooltel kaasas vannutatud mehed. Kuid hiljem islami ajal
ütlesid vahekohtunikud sageli asjast ära: tülitsemishimuline paar
naerdi välja kui "kaks narri, kes tahavad kurja". Puhuti peeti ka
riimilisi *monāfara*'sid. Tekivad klubid, mille eesmärgiks on pida-
da kõigepealt *monāfara*, seejärel üksteist söimata ja lõpuks minna
kokku mõökadega.⁴⁸

Kreeka pärimuses leidub arvukalt jälgi tseremoniaalsetest ja
pidulikest teotusvõistlustest. Oletatakse ju, et *iambos* tähendas
algselt pilget või nalja ja oli seotud avalike teotus- ja piinalaulude-
ga, mille ettekandmine moodustas ühe osa Demeteri ja Dionysose
pidustustest. Archilochose söimuluuletused, mis muusika saatel
ette kantuna kuulusid võistluste juurde, on võrsunud avalikust pil-
kamisest. Ürgvanast sakraalsest rahvakombest arenes jamb ava-
liku kriitika vahendiks. Ka naistekirumise teema paistab olevat
jääk pilkelauludest, mida mehed ja naised laulsid korrapäraselt
vastamisi Demeteri ja Apolloni pidustustel. Selle kõige üldiseks
aluseks pidi olema avaliku võistluse sakraalne mäng, *psōgos*.⁴⁹

Vanagermaani pärimuses leidub väga vana jäänuk teotus-

⁴⁷ G. W. Freytag, *Einleitung in das Studium der arabischen Sprache bis Mohammed* (Bonn, 1861), lk 184.

⁴⁸ Kitāb al-Aghāni (Kairo, 1905/06). IV, 8; VIII, 109-110; XV, 52, 57.

⁴⁹ Vrd Jaeger, *Paideia*, I, lk 168-169.

võistlusest kuningapidusöögil — loos Alboinist gepiidide õukonnas, mille Paulus Diaconus ilmselt ammutas vanadest kangelaslauludest.⁵⁰ Langobardid on kutsutud pidusöögile gepiidide kuninga Turisindi juurde. Kui kuningas ohkab oma poja Turismodi pärast, kes langes võitluses langobardidega, tõuseb püsti tema teine poeg ja hakkab langobarde teotava jutuga välja kutsuma (*iniuriis lacessere coepit*). Ta nimetab neid valgete jalgadega märedeks ja lisab veel, et nad haisevad. Selle peale vastab üks langobard: "Eks mine Asfeldi väljale, seal saad kahtlemata teada, kui vapralt need, kedä sa märedeks nimetad, oskavad takka üles lüüa. Seal on teie venna luud nii laiaili puistatud nagu mõnel nirul kronul keset karjamaad." — Kuningas hoiab laimajad käsikämlusest tagasi, ja seejärel "viivad nad pidusöögi röömsalt lõpuni" (*laetis animis convivium peragunt*). See viimane asjaolu näitab kõige selgemini solvava sõnavahetuse mänguiseloomu. Muinaspõhja kirjandus tunneb seda kommet spetsiaalses vormis *mannjafnadr*, mis tähendab 'meeste võrdlemine'. Kombena kuulus see, nagu ka lubadustes võistlemise komme, jõulupeo juurde. Üksikasjalikku näidet pakub Orvar Oddi saaga. Orvar peatub tundmatuna võõras kuningakojas ja veab oma pea peale kihla, et saab kahest kuninga mehest joomises jagu. Joogisarve ulatades praalivad vastased iga kord sõjateoga, mida teised pole kaasa teinud, sest istusid häbiväärses rahus koos naistega kolde ees.⁵¹ Mõnikord püüavad kaks kuningat ise teineteist kiitlevas kõnes üle trumbata. Üks *Edda* laule, "Hárbardsljóð", vastastab säärases võistluses Odini ja Thori.⁵² Ka "Lokasenna'ks" nimetatud Loki riikõnede aasidega joomalauas kuuluvad sellesse ritta.⁵³ Nende võistluste sakraalsus ilmneb selgesõnalisest teatest, et koda, kus joomapidu aset leiab, on "suur rahupaik", *gridastadr mikill*, kus keegi ei tohi teise vastu tema sõnade pärast vägivalda kasutada. Isegi kui kõik need näited peaksid olema mõne eelajast pärit motiivi kirjanduslikud töötlused, on sakraalne tagapõhi veel liiga selgesti nähtav, et heita nad kõrvale kui hilise luulefantaasia katsetused. Vanaiiri saagades MacDátho'se seast ja Bricrendi peost võib leida samasugust meeste võrdlemist. De Vries arvab, et *mannjafnadr* tugineb kind-

⁵⁰ *Historia Langobardorum* (Mon. Germ. Hist. SS. Langobard.), I, 24.

⁵¹ *Edda* I, Thule I, 1928, nr 29; vrd X, lk 298, 313.

⁵² *Edda* I, Thule II, nr 9.

⁵³ Nr 8.

lasti religioossetele kujutlustele.⁵⁴ Harald Gormssoni juhtum näitab, kui kaalukaks peeti säärast teotamist. Harald tahab üheainsa pilkeluuletuse pärast Islandi vastu neimaretke ette võtta.

Vanainglise eeposes *Beowulf* kutsub Unferd Taani kuninga kojas kangelast oma varasemaid kangelastegusid üles lugema. Vanagermaani keeltes on selle vastastikuse tseremoniaalse kiitlemise, uhkustamise ja teotamise jaoks, olgu see siis sissejuhatuseks relvavõitlusele, seoses relvamänguga või ka pidustuse või söömaaja osaks, eraldi sõna *gelp*, *gelpan*. Nimisõna tähendab vanainglise keeles auhiilgust, praalimist, uhkust, kiitlemist, ülbust, keskülem-saksa keeles kisa, pilget, põlgust, uhkustamist. Inglise keele sõnaraamat toob sõna *yelp* all, mis nüüd tähendab vaid koerte niitsumist, vananenud tähendustena veel verbid "*to applaud*" ['heaks kiitma'], "*to praise*" ['kiitma'] ja substantiivina "*boasting*" ['hooplemine'], "*vain glory*" ['eneseuhkus; edev uhkus'].⁵⁵ Vanaprantsuse keeles vastab germaani sõnale *gelp*, *gelpan* osaliselt *gab*, *gaber*, mille päritolu on ähmane. *Gab* tähendab pilget, nalja, pilkamist, mis esineb iseäranis lahingu sissejuhatuseks, aga kuulub ka pidusöögi juurde. *Gaber* on kunst. Karl Suur ja tema kaksteist paladiini leiavad Konstantinoopoli keisri juures pärast söömaega eest kaksteist voodit, mispeale nad asuvad Karli ettepanekul enne uinumist *gaber*'i juurde. Karl ise annab eeskuju, siis on järg Rolandi käes, kes sellest meelsasti osa võtab. Ta ütleb: "Las kuningas Hugo laenab mulle oma sarve, siis ma lähen linnavärvate ette ja puhun nii kõvasti, et kõik värvad hingedelt maha kargavad. Kui siis kuningas tuleb minu juurde, keerutan teda nii kõvasti ringi, et ta kaotab oma kärbinahkse mantli ja ta vurrud võtavad tuld."⁵⁶

Geoffroi Gaimari riimkroonikas Inglise kuningas William Punasest peab kuningas natuke aega enne saatuslikku noolelasku New Forestis, mis maksis talle elu, säärast kiitlemiskahakõnet Walter Tyreliga, kelle nool teda siis tabas.⁵⁷ Nähtavasti sai see

⁵⁴ *Altgermanische Religionsgeschichte*, II, lk 153.

⁵⁵ Näite *gilp-cwida*'st 11. sajandist esitavad *Gesta Herwardi*, toim. Duffus Hardy ja C. T. Martin (lisan raamatule *Geoffroi Gaimar, Lestoire des Engles* (Rolls Series I, 1888), lk 345.)

⁵⁶ *Le Pèlerinage de Charlemagne* (11. saj.), toim. E. Koschwitz (Paris, 1925), v 471-481.

⁵⁷ F. Michel, *Chronique anglo-normandes* I (Rouen, 1836), lk 52; vrd ka Wace, *Le Roman de Rou*, toim. H. Andresen (Heilbronn, 1877),

konventsionaalne mõnitamine ja kiitlemine hiljem turniiridel hee- roldite ülesandeks. Nad ülistavad oma poole osavõtjate relvate- gusid, kiidavad nende esivanemaid, pilkavad mõnikord ka daame ning neid põlatakse kui pröökajaid ja hulkureid.⁵⁸ Veel 16. sajandil tunti *gaber*'i seltskonnamänguna, mida ta tegelikult ju alati oli olnudki. Kõneldakse, et Anjou hertsog leidis selle mängu *Amadis de Gaula*'st ja otsustas seda mängida oma õukondlastega. Bussy d'Amboise on vastutahtmist nõus hertsogile vastama. Nagu Loki räuskamisel Ägiri kojast, maksis siingi reegel, et kõik osavõtjad peavad olema võrdsed ja et ühtegi sõna ei tohi pahaks panna. Ometi andis mäng põhjust alatuks intriigiks, millega Anjou hert- sog teise hukatusse saadab.⁵⁹

Agonaalne põhimõte kui kultuuritegur

Võistluse kui ühiskonnaelu peaelemendi idee on ammused ajast seotud meie kujutlusega Helleeni kultuurist. Ammu enne seda, kui sotsioloogia ja etnoloogia panid tähele agonaalse faktori ebatavalist tähendust üldiselt, oli Jacob Burckhardt moodustanud sõna "agonaalne" ja tähistanud nii selle mõiste kui ühe kreeka kul- tuuri tunnusemärgi. Kuid Burckhardt ei tundnud nähtuse üldist sotsioloogilist aluspõhja. Ta arvas, et agonaalset elementi tuleb mõista spetsiaalselt helleeni joonena, mille toime keskendub ühele kindlale perioodile kreeka kultuuriajaloos. Tema arvates järgneb helleenide arengus heroilisele inimesele "*der koloniale und ago- nale Mensch*" [koloniaalne ja agonaalne inimene], mille omakor- da vahetab välja 5. sajandi inimene, siis 4. sajandi inimene kuni Aleksandrini ja lõpuks hellenistlik inimene.⁶⁰ Koloniaalne ja ago- naalne periood hõlmab seega tema meelest esijoones 6. sajandit. See Burckhardti ettekujutus on leidnud pooldajaid veel viimaselgi

v 15 038–15 039, ja William of Malmesbury, *De Gestis Regum Anglo- rum*, toim. Stubbs (London, 1988), IV, lk 320.

⁵⁸ J. Bretel, *Le Tournoi de Chauvency*, toim. M. Delbouille (Bibl. de la faculté de Philosophie et lettres de l'Université de Liège, fasc. 49), (Liège, 1932), v 540, 1039–1158; *Le Dit des hérauts* (Romania XLVIII, 1914), lk 218jj.

⁵⁹ A. de Varillas, *Histoire de Henry III* (Paris, 1694), I, lk 574, osaliselt ära trükitud raamatus: Fr. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française* (Paris, 1885), märksõna *gaber* (lk 197, 3).

⁶⁰ *Griechische Kulturgeschichte*, toim. Rudolf Marx, III.

ajal.⁶¹ Burckhardti meelest on "agonaalne" element "*Triebkraft, die kein anderes Volk kennt*" [ajendiks, mida ei tunne ükski teine rahvas].⁶² Tema suurteos, mille aluseks on ta ülikooliloengud ja mis pärast ta surma avaldati nime all *Griechische Kulturgeschichte*, pärineb 1880. aastaist, kui etnoloogilisi fakte polnud veel töödeldud mingi üldine sotsioloogia, jah, kui neist tunti alles väga väikest osa. Äratub küll võõrastust, et Victor Ehrenberg võis niisugusele seisukohale asuda veel alles üsna hiljuti. Temagi peab agonaalset printsiipi omaseks ainuüksi Kreekale. "*Dem Orient blieb es fremd und feindlich*" [Idamaadele jäi see võõraks ja vaenulikuks]; "*vergeblich wird man in der Bibel nach agonalem Kampfe suchen*" [Piiblist on asjatu otsida agonaalset võitlust].⁶³ Eespool tuli meil liigagi sageli mainida Kaug-Ida, *Mahābhārata* Indiat ja loodusrahvaste maailma, et sääraseid väited siin veel kummutamist vajaksid. Ühe silmatorkavama näite mängu seosest agonaalse võitlusega võtsime just Vanast Testamendist.⁶⁴ Burckhardt mõõnis, et võistlusi esineb ka loodusrahvastel ja barbareil, kuid ei andnud neile erilist tähendust.⁶⁵ Ehrenberg läheb selles suhtes veelgi kaugemale: tema meelest on agonaalne küll "*eine allgemein menschliche Eigenschaft, als solche aber historisch uninteressant und bedeutungslos*" [üldinimlik omadus, kuid sellisena ajalooliselt ebahuvitav ja tähtsusetu]! Püha või maagilise sihiga võistlused jätab ta vaatlusest kõrvale ja teatab, et on kreeka materjali "folkloristliku" käsitluse vastu.⁶⁶ Võistlusind on Ehrenbergi järgi "*kaum irgendwo sozial und überpersönlich bestimmende Kraft geworden*" [vaevast saanud kusagil mingiks sotsiaalselt ja üleisikuliselt määravaks jõuks].⁶⁷ Alles tagantjärele on Ehrenberg siiski veel märganud islandi paralleele ja on ka valmis neile teatavat tähtsust andma.⁶⁸

Ehrenburg järgib Burckhardti ka agonaalsuse mõiste kesken-

61 H. Schäfer, *Staatsform und Politik* (Leipzig, 1932); V. Ehrenberg, *Ost und West: Studien zur geschichtlichen Problematik der Antike* (Schriften der Philos. Fak. der deutschen Universität Prag, XV, 1935).

62 *Griechische Kulturgeschichte* III, lk 68.

63 Ehrenberg, *Ost und West*, lk 93, 94, 90.

64 *Vt Akadeemia*, nr 4, 1992, lk 881.

65 *Griechische Kulturgeschichte* III, lk 68.

66 *Ost und West*, lk 65, 219.

67 Samas, lk 217.

68 Samas, lk 69, 218.

damises ajastule, mis Hellases järgneb heroilisele, kusjuures ta tunnistab, et siin-seal ilmutas juba agonaalseid jooni ka heroiline periood. Trooja sõjal pole tema meelest üldiselt veel agonaalset iseloomu; alles "*Entheroisierung des Kriegertums*" [sõja deheroiseerimine] loob vastukaalu agonaalse elemendi näol, mis see-ga "kujunes" alles pärastpoole, hilisema kultuurifaasi tulemina.⁶⁹ Kõik see tugineb rohkem või vähem Burckhardti väitele: "*Wer den Krieg hat, bedarf des Turniers nicht.*" [Kes peab sõda, ei vaja turniire.]⁷⁰ Kuid sotsioloogia ja etnoloogia tunnistavad selle väite täiesti ekslikuks vähemalt ja kindlasti kõigi arhailiste kultuuripe-rioodide osas. Võib olla tõsi, et alles koos suurte, kogu Hellast hõl-mavate mängudega Olümpias, Isthmosel, Delphis ja Nemea juures saab võistlusest paariks sajandiks kreeka ühiskonna eluprintsiip, ent lakkamatu võistlemise vaim valitses helleeni kultuuri ka juba enne ja pärast seda.

Kreeka võistlusemängud jäävad väga lähedalt seotuks religioo-niga ka siis, kui nad ehk võiksid pinnapealsel vaatlusel sarnane-da puhtrahvuslike spordipidustustega. Pindarose võiduhümnid kuulusid täiesti tema rikkaliku religioosse luule valda, millest nad on ainsana säilinud.⁷¹ Agooni sakraalne iseloom tuleb kõikjal esi-le. Sparta noorukite võistlemine valu talumises altari ees seostub igati initsiatsiooniriituste valuproovidega, nagu see esineb kõikjal maailmas loodusrahvaste juures. Olümpiamängude võitja puhub oma hingeõhuga vanaisasse uut elujõudu.⁷² Kreeka pärimus eris-tab võistlusi riigi, sõja ja õiguse vallas ning võistlusi jõus, tarkuses ja rikkuses. Mõlemas jaotuses näib veel kajastuvat midagi varase kultuurifaasi agonistlikust sfäärist. Kui kohtuprotsessi nimetatak-se agooniks, siis pole küsimus tähenduse hilisemas ülekandmises, nagu arvas Burckhardt,⁷³ vaid vastupidi — igivanas mõisteseoses. Õigusemõistmine oli kunagi olnud ehtne agoon.

Kreeklased tavatsesid korraldada võistlusi kõiges, milles oli võimalik võistelda. Meeste iludusvõistlused olid osaks panate-naiadest ja Theseuse-pidustustest. Sümpoosionidel võisteldi laul-mises, mõistatamises, ärkvelolekuvõimes ja joomises. Ka selle vii-mase puhul ei puudu seos sakraalsega: *polyposia* ja *akratoposia*,

⁶⁹ Burckhardt, III, lk 26, 43; Ehrenberg, lk 71, 67, 70, 66, 72.

⁷⁰ Burckhardt, III, lk 69; vrd Ehrenberg, lk 88.

⁷¹ Jaeger, *Paideia* I, lk 273.

⁷² Pindaros, *Olympica* VIII, 92(70).

⁷³ Burckhardt, III, lk 85.

s.t palju joomine ja lahjendamata veini joomine, kuulusid Choenidustuste juurde. Aleksander pühitses Kalanose surma gümnaastilise ja muusalise agooniga, kus olid auhinnad kõige kangematele joojatele. Selle tagajärjena suri kolmkümmend viis osavõtjat kohapeal ja kuus hiljem, nende hulgas ka auhinnasaaja.⁷⁴ Võistlused suurte söögi- ja joogikoguste hävitamises esinevad ka seoses *pot-latch*'iga.

Agooni mõiste liiga kitsa käsituse tõttu peab Ehrenberg rooma kultuuri antiagonistlikuks.⁷⁵ Tõepoolest ei ole siin erilist kohta vabade meeste omavahelistel võistlustel. See aga ei tähenda, et rooma kultuuri ülesehituses oleks puudunud agonaalne element. Pigem on siin tegu omapärase nähtusega: võistlusemoment on varakult nihkunud isiklikult osavõtult teiste, selleks seatud inimeste võitluse pealtvaatamisele. Kahtlemata seostub see nihe just tõsiasi- ja, et roomlastel säilis eriti tugevasti võitluste sakraalne iseloom; sest just kultuses on iidsest ajast asendustegevuse koht. On selge, et gladiaatorite mängud, loomavõitlused ja vankrite võidusõit kuuluvad täiesti agonistika sfääri, ehkki neid sooritasid orjad. Niivõrd kui *ludi* polnud seotud aasta kindlate pidustustega, olid nad *ludi votivi*, mis korraldati mingi töötuse peale, tavaliselt surnute auks või et mõnel kindlal juhul jumalate viha kõrvale juhtida. Pisimgi eksimus rituaali vastu või kõige juhuslikum häirimine tühistas kogu pidustuse. Ka see osutab talituse pühale olemusele.

On ülimalt tähendusrikas, et just Rooma veriste, ebausklikke ja ebaliberaalsete mõõgavõitluste puhul jäi üldnimetusena alati käibebe lihtne sõna mängu tähistamiseks, *ludus*, oma vabaduse ja lõbususe assotsiatsioonidega. Kuidas seda mõista?

Ehrenbergi ja Burckhardti ühise arusaama järgi liigub kreeka ühiskond pärast arhailist ja heroilist ajastut — ning järelikult sekundaarselt — agonaalse elemendi kui kõikevalitseva sotsiaalse printsiibi poole seepärast, et ta on ammandanud tõsisel võitluses oma parimad jõud. See on üleminek "*aus Kampf zu Spiel*" [võitluselt mängule],⁷⁶ niisiis allakäik. Kahtlemata viib agonistika levimine ajapikku selleni. Lõppude lõpuks tähendas agoon oma tegelikus otstarbetuses ja mõttetuses "*Aufhebung aller Schwere des Lebens, Denkens und Handelns, Gleichgültigkeit gegenüber al-*

⁷⁴ Charese järgi, vrd Pauly-Wissowa, tsit. teos, märksõna *Kalanos*, vlg 1545.

⁷⁵ Ehrenberg, lk 91.

⁷⁶ Ehrenberg, lk 80.

ler fremden Norm, Verschwendung um des einzigen willen: zu siegen" [kõige rõhuva kõrvaldamist elust, mõtlemisest ja tegevusest, ükskõiksust kõigi võraste normide vastu, pillamist ainuüksi võidu nimel].⁷⁷ Viimastes sõnades on kindlasti paljugi õiget, kuid nähtuste järjekord on teistsugune, kui arvab Ehrenberg, ja agonaalse elemendi tähendust kultuuri jaoks tuleb siiski teisiti sõnastada. See polnud üleminek "võitluselt mängule", ka mitte "mängult võitlusele", vaid üleminek "mängivas võitluses kultuurile". Mõnikord lämmatab võistlus kultuurielu ja kaotab nii oma mängulise, pühitsetud ja kultuurilise väärtuse, et manduda puhtaks rivaalitemiskireks. Lähtepunktiks peab olema kujutlus veel peaaegu lapselikust mängumeelest, mis aktiveerub arvukates mänguvormides, s.t reeglitega seotud ja "tavalisest elust" välja jäävates toimingutes, kus võivad areneda kaasasündinud vajadused rütmi, reeglijärse vaheldumise, antiteetilise kliimaksi ja harmoonia järele. Selle mängumeelega käib kaasas vaim, mis püüdleb au, väärikust, üleolekut ja ilu. Kõik müstiline ja maagiline, kõik heroiline, kõik muusaline ja loogiline ja plastiline otsib vormi ja väljendust õilsas mängus. Kultuur ei alga mänguna ja mängust, vaid mängus. Kultuuri antiteetiline ja agonistlik alus on antud mängus, mis on vanem ja algem kui igasugune kultuur. Pöördudes tagasi meie lähtekoha, rooma *ludi* juurde: kui ladina keel nimetab sakraalseid võistlusi lihtsalt mängudeks, siis väljendab ta selle kultuurielemendi omapära nii puhtalt kui võimalik.

Iga kultuuri kasvuprotsessis saavutab agonaalne funktsioon ja struktuur juba arhailisel perioodil oma nähtavaima ja enamasti ka ilusaima vormi. Sedamööda kuidas kultuurimaterjal muutub keerukamaks, kirevamaks ja põhjalikumaks ja nii individuaalne kui kollektiivne tootmine ning ühiskonnaelu organiseerub peenemalt, kasvab kultuuri aluspõhja kohale ideede, süsteemide, mõistete, teooriate ja normide, teadmiste ja kommete kiht, mis näivad olevat täiesti kaotanud oma seose mänguga. Kultuur muutub üha tõsisemaks ja jätab mängule veel vaid kõrvalosa. Agonaalne peeriid on möödas — või näib olevat möödas.

Enne kui siirdume selle juurde, et näidata järjekorras ära mänguelemendi osa peamistes kultuurinähtustes, heidame veel kord pilgu ilmsete mänguvormide rühmale, mille varal me püüdsime selgeks teha arhailise kultuuri seost mänguga. Me näeme seejuures, kuidas kogu maailmas valitseb varast ühiskonnaelu täiesti

⁷⁷ Ehrenberg, lk 96.

ühesuguste agonistlikku laadi kujutluste ja tavade kogum. Ilmselt tekivad need võistlusvormid sõltumatult erelistest usukujutelmadest, mis on omased igale asjaomasele rahvale. Selle samalaadsuse esmane seletus on inimloomuses endas, mis alati püüdleb kõrgema poole, olgu see kõrgem siis maine au ja üleolek või maise ületamine. Seda püüdlust teostab inimene talle sünnipäraselt omase mängu abil.

Kui nendes kultuurinähtustes, mida me siin silmas peame, on mäng tõepoolest primaarne, siis on ka loogiline, et ei saa tõmmata teravat piiri kõigi nende vormide, *potlatch*'i ja *kula*, vahelduslalu, teotusvõistluse, praalimise, verise võitluse jne vahele. See saab veelgi selgemaks, kui vaatleme iga üksikut kultuurinähtust omaette. Kõigepealt kõneleme mängu ja õiguse seosest.

IV

MÄNG JA ÕIGUS

Õigusprotsess kui võistlus

Esimesel pilgul jääb õiguse, seaduse ja õigusemõistmise sfäär mängusfäärist väga kaugele. Püha tõsidus ja nii üksikisiku kui ka tema kollektiivi elulised huvid valitsevad ju kõike, mida kutsutakse õiguseks ja õigusemõistmiseks. Mõisteid "õigus", "õiglane" ja "seadus" väljendavate sõnade etümoloogiline alus jääb ülekaalukalt valdkonda, kuhu kuuluvad sellised sõnad nagu aseta-ma, nentima, juhatama, pidama, kord, oletama, valima, jagama, koguma, võrduma, siduma, harjunud olema, kindel olema. Kõik need mõisted on peaaegu vastandlikud semantilisele sfäärile, kus esinevad mängu tähistavad sõnad. Aga me oleme juba korduvalt täheldanud, et mõne toimingu pühadus ja tõsidus ei välista sugugi tema mänguloomust.

Meile saab selgeks õiguse ja mängu suguluse võimalus, nii-pea kui märkame, et olgu õiguse ideelised alused millised tahes, on õiguspraktikal, teisisõnu kohtuprotsessil, suurel määral võistluse iseloom. Seost võistluse ja õigusmenetluse vahel puudutasime juba *potlatch*'it kirjeldades, mida ju Davy on õigusajaloolisest küljest käsitletud kokkuleppe ja kohustuse primitiivse süsteemi allikana.¹ Kohtumõistmist pidasid kreeklased agooniks, kindlate reeglitega seotud võitluseks pühitsetud vormides, kus kaks vaidlevat osapoolt nõutavad vahekohtuniku otsust. Seda arusaama kohtuprotsessist kui võistlusest ei tule vaadelda hilisema arengu-na, mõisteülekandena, rääkimata tema mõistmisest allakäiguna, nagu seda paistab tegevat Ehrenberg.² Vastupidi, kogu areng lähtub kohtuprotsessi agonaalsest olemusest, ja see võistluseiseloom on säilinud temas tänini.

Kes ütleb "võistlus", ütleb ka "mäng". Me nägime juba, et pole piisavat põhjust eitada ükskõik millise võistluse mänguise-loomu. Veel praegugi võib mitmesuguste õiguselu vormide taga näha nii mängulisust kui ka võistluslikkust. Mõlemad on tõstetud pühaduse sfääri, mida iga ühiskond nõuab oma õigusemõistmiselt. Õigusemõistmine leiab aset "kojas". See koda on ikka veel sõna otseses mõttes too *hieros kýklos*, püha ring, kus võis näha istu-

¹ Davy, *La Foi jurée*.

² *Ost und West*, lk 76, vrd lk 71.

mas kohtunikke juba Achilleuse kilbil.³ Iga koht, kus mõistetakse õigust, on ehtne *temenos*, pühitsetud paik, tavalisest maailmast välja lõigatud ja eristatud. See on tõeline võluring, mänguruum, kus on ajutiselt tühistatud inimeste tavaline seisusevahe. Seal olakse ajutiselt haavamatu. Enne kui Loki söandas teotusvõistlust ette võtta, tegi ta kindlaks, kas ta oli "suurel rahuplatsil".⁴ Inglise Ülemkoda on tegelikult ikka veel kohtukoda, millest tuleb ka see, et "*woolsack*", iste lordkantslerile, kellel pole seal õieti midagi otsida, on "*technically outside the precincts of the House*" [väljaspool koja maa-ala].

Kohtunikud astuvad enne õigusemõistmist ikka veel välja "tavalisest elust". Nad riietuvad talaari või panevad paruka pähe. Kas inglise kohtunike ja advokaatide riituse etnoloogilist tähendust on juba uuritud? Mulle tundub, nagu oleks selle seos 17. ja 18. sajandi parukamoega üksnes sekundaarne. Tegelikult on *wig* arenenud Inglismaa juristide vanast tunnusmärgist *coif*'ist, mis algselt oli liibuv valge müts ja mida ikka veel esindab kitsas valge poort paruka allääres. Kuid kohtuniku parukas on midagi enamat kui vana ametiriituse jäänuk. Funktsioonilt on ta lähedases suguluses loodusrahvaste primitiivsete tantsumaskidega. Ta teeb kandjast "teise olendi". Briti maailm talle omase aukartusega traditsiooni ees on säilitanud veel teisigi väga vanu jooni õiguses. Spordi ja huumori element, mis on sealsele kohtumenetlusele alati omane olnud, kuulub üldse jurispudenti põhijoonte hulka. Tõsi küll, isegi hollandi rahvateadvuses ei puudu see joon täiesti. "*Be a good sport*," ütles ameerika salaviinakaubitseja keeluseaduse päevil tolliametnikule, kes tahtis talle protokollit teha. Sportlikkust nõuab justiiitsilt ka hollandlane. Keegi brabantide salakaubavedaja seisab kohtu ees katse pärast politseiagendi sihilikult auto alla ajada ja ütleb:

"Agendist mööda sõitmiseks pöörasin ma vasakule."

Politseiametnik eitas seda.

Kahtlusalune: "Olge ometi aus ja sportlik..."⁵

³ *Ilias*, XVIII, 504.

⁴ Vt ülalpool, lk 1134; vrd Jaeger, *Paideia* I, lk 147: "*die Dike (schafft) eine Plattform des öffentlichen Lebens, auf der hoch und gering sich als "Gleiche" gegenüberstanden*" [Dike loob avaliku elu aluse, kus kõrge ja madal "võrdsena" teineteise vastas seisavad].

⁵ Hollandi 1936. a õhtulehest.

Mängiv inimene

Üks endine kohtunik kirjutas mulle kord: "Meie kohtuprotokollide stiil ja sisu reedavad, millise sportliku innuga sageli meie advokaadid pommitavad üksteist argumentide ja vastuargumentidega, sealhulgas ka üsna sofistlikega, nii et nende mentaliteet on mulle sageli meenutanud jaava *adat*-protsessi eestkõnelejaid, kes iga argumendi korral pistavad pulgakese maasse ja pulgakeste arvuga püüavad saavutada võitu kohtuprotsessis." Iseäranis elavalt tuleb õigusemõistmise mänguiseloom esile Goethe kirjelduses Veneetsia doodžide palees toimunud kohtuistungist ("*Italienische Reise*", 3. oktoober).

Need põgusad märkused valmistagu ette õigusemõistmise ja mängu olemusliku seose tajumiseks. Pöördugem siis tagasi kohtumõistmise arhailiste vormide juurde. Kohtumenetluses on asi igal ajal ja igas olukorras sedavõrd seotud üksnes võitmisega, et agonaalsust ei saa hetkekski kõrvale jätta. Vormilisest küljest viib seda võistlust alati valitsev piiravate reeglite süsteem täielikult hästikorraldatud antiteetilise mängu valdkonda. Õiguse tegelikku seost mänguga arhailistes kultuurides võib vaadelda kolmest eri vaatepunktist. Kohtuprotsess võib olla õnnemäng, kuid ka võidujooks või sõnasõda.

Õigusemõistmine on võitlus õiguse või vale, võrdsuse või ebavõrdsuse, võitmise või kaotamise pärast. Kui me pöörame nüüd pilgu õiguspraktikalt kõrgeltarenenud kultuurivormides tagasi õigusemõistmisele vähem arenenud kultuuriastmetel, siis näeme, kuidas võitmise või kaotamise idee, s.t puhtagonaalne mõte, otsekuul varjutab õiguse ja väärsuse ideed ühiskonna teadvuses, seega eetilis-juriidilist mõtet. Mida sügavamale me tungime primitiivsesse õigusteadvusse, seda enam tõusevad esiplaanile võiduvõimalus ja seega ühtlasi ka mänguelement. Meie ees näib anevanvat mõttemaailm, kus oraakli, jumalakohtu, liisuheitmise, seega mängu kaudu saadud otsused (sest otsuse ümberlukkamatu lõplikkus tugineb üksnes mängureeglile) ja kohtu langetatud otsus moodustavad veel üheainsa kompleksi.

Jumalaotsus, loostoraakel

Jumaliku väe tahet, s.t seda, mida toob lähitulevik, saatust, mis läheb täide, võib teada saada temalt mõnd sõna välja meelitades. Oraakliotsuse saab teada ebakindla võiduvõimaluse katsetamise teel. Tõmmatakse loosi, heidetakse kulli ja kirja või pistetakse sõrm pühakirja lehtede vahele. Siit käsk 2. Moosese raamatus (28: 30) panna "kohtu-rinnakilpi" (mida kandis rinnal

ülempreester) "ka Uurim ja Tummim", mis need ka olnuksid, aga kellelt preester Eleasar küsib otsust 4. Moosese raamatus (27: 21). Nii käsib Saul 1. Saamueli raamatus (14: 42) enda ja oma poja Joonatani vahel liisku heita. Oraakli, õnnemängu ja kohtu seos on siin juba antud nii selgesti kui võimalik. Säärast liisuoraaklit tunneb ka muinasaraabia paganlus.⁶ Sest mida muud on siis see püha kaal, millel *Iliases* Zeus kaalub enne võitluse algust surmalisku? "[---] saatuseseadja Zeus kuldkaalud võttis ja neile kaks pani hukatusliisku ta, oietekandjat; neist Trooja traavlitelsõitjaile üks, vaskrüüdes ahhaidele teine."⁷

See kaalumine on Zeusi kohtumõistmine, *dikázēin*. Siin on täiesti läbisegi kujutlused jumala tahtest, hukatuslikust saatusest ja õnne täideminekust. Õiglusejumalanna kaalud — sest selle jumalanna kuhu saab ju kindlasti alguse tollest Homerose kujundist — on ebakindla õnne kaalud. Siin pole veel juttugi kõlbelse tõe võidust, kujutlusest, et õigus kaalub rohkem kui ülekohus.

Üks piltidest Achilleuse kilbil, mida kirjeldatakse *Iliase* 18. laulus, kujutab kohtumõistmist pühas ringis, kus istuvad kohtunikud. Ringi keskel on *dýo hrysoio talanta* — kaks talenti kulda — sellele, kes langetab kõige õiglasema otsuse, *díke*.⁸ See oleks niisiis rahasumma, mille ümber kohtuasi käib. Kuid tegelikult sarnaneb see rohkem panuse või auhinnaga kui õigusemõistmise objektiga. *Talanta* aga tähendab algselt kaalusid ennast. Niisiis võiks seda kohta tõlgendada järgmiselt: poeedi silme ees on olnud pilt, kus vana kombe kohaselt õigust tõepoolest *kaaluti*, s.t lasti liisuoraaklil otsustada. Hiljem ei saadud sellest igivanast kujutlusest enam aru ja mõisteti *talanta*'t rahasummana.

Kreeka *díke*'l, õigusel, on terve tähenduste skaala, mis ulatub puhtabstraktsest konkreetsemani. Õiguse kui abstraktse mõiste kõrval võib see tähendada ka kellelegi langevat osa ja kahjuhüvitust: osapooled annavad ja võtavad *díke*'t, kohtunik määrab kellelegi *díke*'t. See tähendab ka kohtuprotsessi ennast, otsust ja karistust. Werner Jaegeri järgi tuleb antud juhul — vist võib öelda, et erandkorras — pidada konkreetset tähendust abstrakt-

⁶ J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, 2. väljaanne (Berlin, 1927), lk 132.

⁷ *Ilias*, VIII, 68–71 [August Annisti tõlkes]; vrd XX, 209; III, 658; XXI, 223.

⁸ *Ilias*, XVIII, 497–509.

sest tuletatuks.⁹ Sellega ei paista kokku sobivat, et just abstraktsed mõisted *dikaios* 'õiglane' ja *dikaiosyne* 'õiglus' on alles hilisemal ajal *dike*'st moodustatud. Ülalpool analüüsitud seos õigusemõistmise ja liisuheitmise vahel võiks meid siiski kallutada eelistama Jaegeri poolt kõrvale heidetud etümoloogiat, mis *dike* tuletab *dikein*'ist 'heitma', ehkki vaevalt võib kahelda *dike* seoses *deiknym*'iga. Seos "õiguse" ja "viskamise" vahel paistab olevat ka heebrea keeles, kus kindlasti on suguluses sõna seaduse ja õiguse tähistamiseks, *thorah*, ning tüvi, mis tähendab liisuheitmist, vibulaskmist ja oraakliotsuse loosimist.¹⁰

Eriti tähendusrikas tundub töik, et müntidel sulavad Dike ja Tyche — ebakindla saatuse — kujud kokku. Ka *Tyche* hoiab kaalu käes. "*It is not that there is a late "syncretism" of these divine figures; they start from one conception and differentiate.*" [See pole mingi nende jumalike kujude hilisem "sünkretism": nad on lähtunud ühest kontseptsioonist ja hiljem eristunud.]¹¹

Mitmesugust primitiivset seost õiguse, saatuse ja õnnemängu vahel võib sageli märgata ka germaani rahvaste pärimuses. Veel tänapäeval tähistab sõna *lot* hollandi keeles niihästi tuleviku osas määratut, seda, mis kellelegi osaks saab, mis on talle "saadetud" — *Schicksal*, saatust —, nagu ka õnnevõimaluse märki, s.t. lühimat või pikimat tuletikku või loosipiletit. Vaevalt saab kindlaks teha, kumb on algupärasem tähendus: arhailises mõtlemises sulavad mõlemad mõisted kokku. Zeus hoiab käes jumaliku kohtu kaalu, aasid viskavad täringuid maailma saatuse peale.¹² Jumala sõna kostab jõuproovi tulemusest või relvavõitlusest samaviisi nagu mängusümbolite, täringute veeremisest. Sügavale minevikku ja inimhinge on juurdunud ennustamine kaartide abil. Relvavõitlusega käib mõnikord kaasas täringumäng. Heruullaste võitluse ajal langobardidega istub nende kuningas mängulauas. Ka kuningas Theoderichi telgis Quierzy all heidetakse täringuid.¹³

Ei ole kerge täpselt määratleda nende rahvaste arusaama ju-

⁹ *Paideia*, I, lk 14.

¹⁰ Sellest tüvest pärineb võib-olla ka ülalmainitud *uurim*.

¹¹ J. E. Harrison, *Themis*, lk 528.

¹² Vt ülalpool, lk 1122–1123.

¹³ Paulus Diaconus, *Hist. Langob.*, I, 20; Fredegarius, *Chronicon liber* (Mon. Germ. Hist. SS. rer. Merov.), lk 131, vrd IV, 27. — Liisuordaali kohta veel vt H. Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte II* (Leipzig, 1928), lk 553–554.

malakohtust, kes seda rakendasid. Esmapilgul võiks paista, nagu usutaks, et jumalad näitavad katse või viske tulemuse kaudu, kelle poolel on tõde või mis suunas nende saatust tüürib. Kuid kas see pole juba hilisemast staadiumist lähtuv tõlgendus? Kas tegelikult pole aluseks võistlus ise, mäng selle pärast, kes tuleb võitjaks? Õnnemängu tulemus on iseendast püha otsus. See kehtib isegi veel seal, kus reglement ütleb, et häälte võrdsuse korral otsustab liisk. Alles religioosse väljenduse arenenumas faasis tekib määratlus, et tõde ja õiglus ilmnevad nii, et jumalus juhiv täringute veeremist või võitluses võitjaks tulemist. Kui Ehrenberg ütleb: "*Aus dem Gottesurteil erwächst das weltliche Gericht* [Jumalakohtust sünnib ilmalik õigus],"¹⁴ siis paistab mulle eelduseks olevat ideede järgnevus, mis ei ole ajalooline. Pigem võiks see kõlada nõnda: nii õigusemõistmine kui jumalakohus juurduvad agonaalse otsuse langetamise praktikast kui sellises, kus lõpliku otsuse langetab liisk või jõuproov. Võitlus võidu või kaotuse peale on iseendast püha. Kui teda hingestavad õiguse ja ülekohtu sõnastatud mõisted, siis kerkib ta õiguse sfääri, kui teda nähakse jumaliku väe positiivsete kujutluste valgusel, siis usu sfääri. Kuid primaarne on ikkagi mänguvorm.

Võistlus õiguse pärast

Õigusprotsess on võistlus, tihtipeale võidujooksu või kihlveo vormis. Ikka ja jälle tungib meie vaatlustes esile mängumõiste "kihlvedu". *Pollatch* loob primitiivse õigussuhete süsteemi. Väljakutse sünnitab kokkuleppe.¹⁵ Sõltumatult *pollatch*'ist ja tunnustatud jumalakohtust võib kõiksugustes arhailistes õigustavades üha leida võistlust õiguse pärast, s.t teatud kindla juhtumi otsustamise ja tunnustamise pärast. Paljugi sellest, mille Otto Gierke kord ilma pikemata võttis kokku pealkirja all *Humor im Recht* [Huumor õiguses], pidades seda rahvavaimu vabaks mängimiseks, leiab oma õige seletuse alles õigusmääratluse agonaalse algupära kaudu. Rahvavaim küll mängib, ent hoopis sügavamas mõttes, kui eeldas Gierke, ja sellel mängul on tõsine tähendus. Nii näiteks määratakse vanagermaani õigustavades mõnikord küla või maatüki piirid kindlaks võidujooksu või kirveheitmisega. Või siis tõestatakse kellegi õigust seeläbi, et lastakse tal kinniseotud silmi

¹⁴ Ehrenberg, *Die Rechtsidee im frühen Griechentum* (Leipzig, 1912), lk 75.

¹⁵ Davy, *La Foi jurée*, lk 176, 126, 239 jne.

katsuda mõnd eset või isikut või siis lastakse tal muna keerutada või veeretada. Kõik need juhtumid kuuluvad jõuproovi või õnnemängu teel langetatava õigusotsuse valda. Araabiakeelne sõna pandi tähistamiseks, *qara'*, on moodustatud sõnajuurest, mis tähendab loosimist või võitu loosi teel või märkilaskmisel.

Pole kindlasti juhus, et eriti tähtsat osa mängib võistlus pruudi või peigmehe valimisel. Inglise sõna taga pulmade tähistamiseks — *wedding* — on niisama kaugele ulatuv õigus- ja kultuuri ajaloo pärimus nagu hollandi sõnal *bruiloft*. Inglise sõna räägib *wedde*'st 'kihlveost', sümboolsest pandist, millega kohustatakse pidama sõlmitud liitu.¹⁶ *Bruiloft* annab veel tunnistust jooksust, s.t võidujooksust pruudi pärast, mis võis olla katseks või üheks katsetest, millest sõltus liidu sõlmimine.¹⁷ Danaidid võideti võidujooksu teel ja see näide leidis järgimist veel ajalooliselgi ajal. Ka Penelope puhul räägib pärimus säärastest võidujooksust.¹⁸ Es-majoones pole tähtis see, kas säärast toimingut tuleb ette üksnes saagades ja müütides või saab tõestada selle esinemist ka tegelikus kombestikus. Peaasi on see, et kujutus võidujooksust pruudi pärast on olemas. Abielu on "*contrat à épreuves*" [võistlusleping], "*a potlatch custom*" [potlatch'i komme], nagu ütleb etnoloog. *Mahābhārata* kirjeldab jõuproove, mida peavad sooritama Draupali kosilased, *Rāmāyana* kirjeldab sedasama Sita ja *Nibelungide laul* Brunhildi kosimisel.

Kuid katsed, mida kosilane peab pruudi saamiseks sooritama, ei pruugi olla ainult jõu- ning vapruskatseted. Mõnikord kontrollitakse ta teadmisi keeruliste küsimustega. Nguyen Van Huyeni kirjelduse järgi mängib Annami noormeeste ja neidude pidumängudel suurt osa võistlus teadmistes ja vaimuärksuses. Mõnikord korraldab neiu noormehele tõelise eksami. *Edda* pärimuses esineb, küll veidi teises vormis, teadmisteproov pruudi pärast "Alvisi laulus", kus Thor lubab kõikteadjale kääbusele oma tütre, kui too oskab vastata tema küsimustele asjade salanime kohta.¹⁹

¹⁶ Seesama sõna on säilinud keskhollandi sõnas *wedden* 'laulata, paari panema'.

¹⁷ Niisamuti anglosaksi *bryāhleap*, vanapõhja *brūdhlaup*, vanaülemsaksa *brūtlouft*.

¹⁸ Vrd J. E. Harrison, *Themis*, lk 232. Näide ühes nuubia jutustuses, vt Frobenius, *Kulturgeschichte Afrikas*, lk 429.

¹⁹ "Fjölsvinnsmál"-is paistab motiiv olevat veelgi rohkem teise-

Kohus ja kihlvedu

Võistluse juurest siirdume nüüd kihlveo juurde, mis on jällegi lähedalt seotud vandetootusega. Kihlveoelement väljendub õigusmenetluses kahte moodi. Esiteks *veab* kohtuprotsessi peategelane *kihla* oma õiguse peale, s.t pandi, *gage*'i, *vadium*'i andmisega kutsub ta vastast välja oma õigust vaidlustama. Inglise õigus tundis veel kuni 19. sajandini kahesugust menetlust tsiviilhagides, mis kandsid nime *wager*, täht-tähelt 'kihlvedu': *wager of battle*, mis puhul protsessija pakkus kohtulikku kahevõitlust, ja *wager of law*, mis puhul kohustuti kinnitama oma süütust teatud kindlal päeval vandega. Ehkki need vormid olid juba ammu pruugist kadunud, kaotati nad ametlikult alles aastatel 1819 ja 1833.²⁰ Kui juba hagil endal on kihlveo iseloom, siis selle kõrvale jääb veel tava, et pealtvaatajad veavad kihla protsessi tulemuse peale selles mõttes, mida me tavaliselt seostame selle sõnaga. Kihlveod protsessi tulemuse peale on minu teada Inglismaal ikka veel kombeks. Kui kohtu ees seisid Anne Boleyn ja tema kaassüüalused, siis veeti tema venna Rochfordi targa kaitse mõjul Tower Hallis kümme ühe vastu kihla selle peale, et Anne mõistetakse õigeks. Abessiinias oli kohtuotuse peale kihla vedamine tavaline asi kohtuistungi käigus kaitse ja tunnistajate ülekuulamise vahepeal.²¹

Me eristasime õigusemõistmise kolme mänguvormi: õnnemäng, võistlus või kihlvedu ja sõnasõda. Sõnavõitluseks jääb õigusprotsess olemuseldasa veel ka siis, kui ta kultuuri edasi arendes on täielikult või osaliselt, näiliselt või tegelikult kaotanud oma mänguloomuse. Meid huvitab praegu aga ainult selle sõnavõitluse arhailine faas, kus kaaluks pole juriidiliselt kõige täpsemini kaalutud argument, vaid kõige teravam ja löövam teotus. Agoon seisneb siin peaaegu eranditult püüdluses teineteist ületada ja valitud teotustes peale jääda. Teotusvõistlusest kui sotsiaalsest eneseeksponeerimisest au ja maine pärast oli juba varem juttu *psogos'e*, *iambos'e*, *mofachara*, *mannjafnadr*'i jm puhul. Piir *joute de jactance*'i kui sellise ja teotusvõistluse kui kohtumenetluse vahel on ebamäärane. See saab selgeks, kui oleme veidi põhjalikumalt käsitlenud üht tähelepanuväärseimat argumenti mängu ja kultuuri seose poolt, nimelt Gröönimaa eskimote trummiloomisvõistlusi

nenud: seal esitab ohtlikule kosjaretkele siirdunud noormees küsimusi neitsit valvavale hiiglasele.

²⁰ W. Blackstone, *Commentaries on the Laws of England*, toim. Kerr, III, lk 337-338.

²¹ Enno Littmann, *Abessinien* (Hamburg, 1935), lk 86.

Mängiv inimene

või lauluvõistlusi. Elava või vähemalt mõne aja eest kasutusel olnud tava on näide sellest, kus kultuurifunktsioon, mida meie nimetame õigusemõistmiseks, pole veel eristunud mängusfäärist ja -loomusest.²²

(Järgneb)

²² Thalbitzer, *The Ammassalik Eskimo* (Meddelelser om Grønland, b. 39, 1914); Birket Smith, *The Caribou Eskimo's* (Kopenhagen, 1929); Knud Rasmussen, *Fra Grønland til Stille Havet I-II* (1925–1926); *The Netsilik Eskimos: Social Life and Spiritual Culture* (Report of The Fifth Thule Expedition, 1912/14, VIII, 1, 2); Herbert König, *Der Rechtsbruch und sein Ausgleich bei den Eskimos* (Anthropos, XIX/XX, 1924/25).

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIA T MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 6, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 1–12) saate osta Tartust Ülikooli poest Lossi tänav 24. Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 11 rubla ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Kiiuütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1992:

USD 68, DEM 113, FIM 308, FRF 381, GBP 39, SEK 407 (for institutions);

USD 51, DEM 84, FIM 231, FRF 286, GBP 29, SEK 305 (for individuals).

Single issues USD 6, DEM 10, FIM 27, FRF 34, GBP 4, SEK 36.

Back issues for 1989 — 3, 6, 7; 1990 — 10-12; and 1991 — 1-12: USD 5, DEM 8, FIM 23, FRF 28, GBP 3, SEK 30.

Please transfer the payment to our account (USD 99-42 149 169; DEM 99-42 202 329; FIM 99-42 203 139; FRF 99-42 203 449; GBP 99-42 202 639; SEK 99-40 869 709) with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling USD

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

CONTENTS

Europe's spatial rebirth	<i>Ott Kurs</i>	899
Alternative variants of privatization in a postsocialist country	<i>Alari Purju</i>	912
On the meaning of the Enlightenment	<i>Moses Mendelssohn</i>	933
<i>Spiegel</i> -interview with Martin Heidegger		942
<i>Germania</i>	<i>Friedrich Hölderlin</i>	969
Aspects of the text	<i>Jaani Undusk</i>	974
The Catalans, the Irish, the Estonians	<i>Kaido Jaanson</i>	1014
The French mission in Estonia	<i>Suzanne Champonnois</i>	1023
Under the black-and-white banner. II	<i>Rein Marandi</i>	1033
Nikolai Fyodorov's philosophy		1056
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. VIII		1076
Review: <i>Tekste kriminaalõiguse ajaloost. I osa: Moosese seadustest Karolinani</i> . Koostanud Jaan Sootak	<i>Peeter Järvelaid</i>	1090
Review: Liivi Aarma. <i>Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil)</i>	<i>Jaanus Arukaevu, Tõnu Tannberg</i>	1095
Debate: « <i>Spiegel</i> -interview with Martin Heidegger». — <i>Akadeemia</i> , nr 5, 1992, lk 942—968	<i>Ain Kaalep, Olo Matjus</i>	1102
Editorial note. Summaries		1109
Homo ludens: An attempt to determine the element of play in culture. III	<i>Johan Huizinga</i>	1119

СОДЕРЖАНИЕ

Пространственное возрождение Европы	<i>Отт Курс</i>	899
Варианты приватизации в Восточной Европе	<i>Алари Пурью</i>	912
К вопросу: Что значит просвещать?	<i>Мозес Мендельсон</i>	933
Беседа Мартина Хайдеггера с журналом <i>Шпигель</i>		942
<i>Germania</i>	<i>Фридрих Гёльдерлин</i>	969
Аспекты текста	<i>Яан Ундуск</i>	974
Каталанцы, ирландцы, эстонцы	<i>Кайдо Яансон</i>	1014
Французская миссия в Эстонии	<i>Сюзанна Шампонуа</i>	1023
Под черно-белым флагом. II	<i>Рейн Маранди</i>	1033
Философия Николая Федорова		1056
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии. VIII		1076
Рецензия: <i>Tekste kriminaalõiguse ajaloost. I osa: Moosese seadustest Karolinani</i> . Koostanud Jaan Sootak	<i>Петтер Ярвелайд</i>	1090
Рецензия: Liivi Aarma. <i>Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil)</i>	<i>Яанус Арукаеву, Тьну Таннберге</i>	1095
Диспут: «Беседа <i>Шпигеля</i> с Мартином Хайдеггером». — <i>Akadeemia</i> , nr 5, 1992, lk 942—968	<i>Айн Каалеп, Юло Матьюс</i>	1102
От редакции		1115
Homo ludens: Попытка определения игровых элементов культуры. III	<i>Иохан Хэйзинга</i>	1119

~~P E A G~~
~~2 E 1194~~

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 10.—